

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1215/12-22/છ, તા. 1-3-2016 -થી મંજૂર

સંસ્કૃત

ધોરણ 11

પ્રતિજ્ઞાપત્રમ્

ભારતં મમ દેશઃ ।
સર્વે ભારતીયાઃ મમ ભ્રાતરઃ ભગિન્યઃ ચ સન્તિ ।
મમ માનસે દેશસ્પૃહા અસ્તિ । સમૃદ્ધિસહિતં
વિવિધતાપરિપૂર્ણં તસ્ય સંસ્કૃતિગૌરવમ્ અનુભવામિ ।
અહં સદા તત્પાત્રં ભવિતું યત્નં કરિષ્યામિ ।
અહં મમ પિતરૌ આચાર્યાન્ ગુરુજનાન્ ચ પ્રતિ
આદરભાવં ધારયિષ્યામિ ।
પ્રત્યેકેન સહ શિષ્ટવ્યવહારં કરિષ્યામિ ।
અહં મમ દેશાય દેશબાન્ધવેભ્યઃ ચ મમ નિષ્ઠામ્ અર્પયામિ ।
તેષાં કલ્યાણે સમૃદ્ધૌ ચ એવ મમ સુખમ્ અસ્તિ ।

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382 010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

પ્રા. સુરેશચંદ્ર જ. દવે

લેખન-સંપાદન

પ્રા. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી (કન્વીનર)
પ્રા. મનસુખ કે. મોલિયા
ડૉ. અમૃત ભોગાયતા
ડૉ. મેહુલ શાહ
શ્રી શૈલેષ ઓઝા
શ્રી એલ. વી. જોશી
શ્રી નરેન્દ્ર રાવલ
શ્રી મિહિર ઉપાધ્યાય

સમીક્ષા

પ્રા. શાન્તિકુમાર પંડ્યા
ડૉ. મોહિની આચાર્ય
ડૉ. મહેશ પટેલ
ડૉ. રમેશ પટેલ
ડૉ. મહાકાન્ત જોશી
ડૉ. ગિરિશ સોલંકી
ડૉ. રૂક્સાના ફારૂકી
શ્રી રશ્મિન્ અમીન
શ્રી અજીત ભાલૈયા

સંયોજન

શ્રી ક્રિશ્ના દવે
(વિષય-સંયોજક : અંગ્રેજી)

નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાયીયા
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાયીયા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 11, સંસ્કૃત વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યાં છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

ડૉ. નીતિન પેથાણી

નિયામક

કાર્યવાહક પ્રમુખ

તા.01-03-2016

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016

પ્રકાશક : નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે પ્રમાણે રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રિય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રિય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

અનુક્રમણિકા

પદ્યવિભાગ:

પૂર્વાર્ધ:	ઉત્તરાર્ધ:
1. વેદામૃતમ્ 1	6. ઉપનિષદ્-રસમુદ્યા 21
2. વિના વૃક્ષં ગૃહં શૂન્યમ્ 4	7. નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ 25
3. વર્ષાવર્ણનમ્ 8	8. મોહમુદ્ર: 28
4. દશકં ધર્મલક્ષણમ્ 11	9. કાવ્યમધુબિન્દવ: 33
5. ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર 16	10. અનેકાર્થસપ્તકમ્ 38

ગદ્યવિભાગ:

પૂર્વાર્ધ:	ઉત્તરાર્ધ:
11. પૃથુચરિતમ્ 42	16. રજ્જુ: ભસ્મ ભવત્વિતિ 62
12. કિન્તો: કુટિલતા 45	17. શકુન્તલાપ્રત્યાખ્યાનમ્ 65
13. હનુમદ્દ્રીમસેનયો: સંવાદ: 49	18. કિં નામ વ્યક્તિત્વમ્ 72
14. ચતસ્ત્રો વિદ્યા: 54	19. હોલિકોત્સવ: 75
15. નનુ વર્ણિતોઽસિ 58	20. અગ્રાણામ્ શતમુદ્દિષ્ટમ્ 79
● અભ્યાસ 1 : ન્યાય-પરિચય 83	● અભ્યાસ 3 : છંદ-પરિચય 90
● અભ્યાસ 2 : અલંકાર-પરિચય 87	● અભ્યાસ 4 : સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય 94

પ્રસ્તુત પુસ્તકના બે ભાગ છે. પ્રથમ ભાગમાં દશ પદ્યાત્મક અને દશ ગદ્યાત્મક - એમ કુલ વીસ પાઠ છે. દ્વિતીય ભાગમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે અને તેની અન્તર્ગત 1. ન્યાયપરિચય, 2. અલંકાર પરિચય, 3. છંદ-પરિચય અને 4. સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય - એમ વિવિધ વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રથમ ભાગમાં આવેલા પ્રત્યેક પાઠનાં ચાર સોપાન છે. પ્રથમ સોપાનમાં જે તે પાઠના કર્તૃત્વની નોંધ છે. તે પછી જે તે પાઠની સાહિત્યવિદ્યાની સમજ આપવામાં આવી છે. આ સાથે અહીં પાઠનું વિષયવસ્તુ સંક્ષિપ્ત પણ મુદ્દાસર રીતે મૂક્યું છે અને પાઠના વિષયવસ્તુને શીખવતી વખતે સાહિત્યની જે બાબત સવિશેષરૂપે ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા સોપાનની અન્તર્ગત જે પદ્યાત્મક અને ગદ્યાત્મક પાઠો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં વિષયવસ્તુની વિવિધતા ઉપરાંત સાહિત્યવિદ્યાઓની વિવિધતાનો પણ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે. પાઠની પસંદગીમાં ભાષાના સ્તરનું અને નવમા-દસમા ધોરણની વિગત પાઠ્યપુસ્તકનું અનુસંધાન જળવાઈ રહે, તેનું પણ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે.

ઉપર્યુકત ચારેય સોપાનોમાં પાઠ્યવસ્તુ અને સ્વાધ્યાય એ બે સોપાન મુખ્ય છે અને તે બંને શિક્ષણ અને પરીક્ષણ કાર્ય સાથે સર્વાંશે અને સીધી રીતે જોડાયેલાં છે. આ બે સોપાનનું શિક્ષણ અને પરીક્ષણ સરળ, સઘન, ઉત્તમ અને સફળ બને, તે માટે બાકીનાં બે સોપાનો (પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ) શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થી બંનેને ઉપયોગી થાય, તે રીતે તૈયાર કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે.

શિક્ષક, પરીક્ષક અને વિદ્યાર્થી - એ બધાએ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ -એ બે સોપાનો સીધી રીતે શિક્ષણ-પરીક્ષણનો ભાગ બનવાનાં નથી.

આ પાઠ્યપુસ્તકમાં કુલ વીસ પાઠ છે. પ્રથમ દસ પાઠ પદ્યાત્મક છે અને તે પછીના દસ પાઠો ગદ્યાત્મક છે. આ બધા પાઠોનું આયોજન એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી વાર્ષિક પદ્ધતિથી ભણાવવાનું હોય કે સેમેસ્ટર પદ્ધતિથી ભણાવવાનું હોય, બંને રીતે તે ઉપયોગી થઈ શકે. વાર્ષિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ભણાવતી વખતે એક પાઠ પદ્યમાંથી અને એક પાઠ ગદ્યમાંથી એમ ક્રમશઃ ભણાવી શકાશે. તે પછી છેલ્લે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના સંદર્ભે ન્યાયાદિને ભણાવવાના રહે છે. એવી જ રીતે જો સેમેસ્ટર પદ્ધતિથી ભણાવવાનું થાય, તો પદ્યવિભાગમાંથી પ્રથમ પાંચ પાઠ અને ગદ્યવિભાગમાંથી પ્રથમ પાંચ પાઠ - એમ દસ પાઠ તથા ન્યાય પરિચય અને અલંકાર - આટલો અંશ પ્રથમ સેમેસ્ટરમાં ભણાવી શકાય. એ પછી શેષ બીજા દસ પાઠ અને છંદ પરિચય તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિચય - આટલો અંશ દ્વિતીય સેમેસ્ટરમાં ભણાવી શકાય એમ છે.

સમગ્ર પાઠ્યપુસ્તક શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી - બંનેને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષક મિત્ર મુખ્ય એવા પાઠ્યવસ્તુનું શિક્ષણ આપવા માટે સંપૂર્ણ રીતે સજ્જ થઈ શકે, તે માટે બધી જ ઉપયોગી સ્પષ્ટતા કરવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે આપણે આપણા સહિયારા પુરુષાર્થથી ગુજરાતમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ ચાલતા સંસ્કૃતશિક્ષણને વધારે વેગવંતું અને સફળ બનાવી શકીશું.

1. વેદામૃતમ્

[પ્રસ્તાવના : વિશ્વસાહિત્યમાં અને જગતનાં પુસ્તકાલયોમાં પ્રાચીનતમ ગ્રંથ વેદ છે. ભારતીય પ્રાચીન પરંપરા મુજબ વેદને અપૌરુષેય માનવામાં આવે છે. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં ઋષિઓને વેદના મંત્રોનું અંતઃકરણમાં દર્શન થયું અને તે રીતે વેદોનો આવિર્ભાવ થયેલો છે.

આ વેદોમાં સમસ્ત માનવસમાજને માટે ઉપયોગી થઈ રહે, તેવા વિધિ અને નિષેધનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. વિધિ એટલે આવાં આવાં કાર્યો કરવાં જોઈએ એવી આજ્ઞા અને નિષેધ એટલે આવાં આવાં કાર્યો ન કરવાં જોઈએ એવી આજ્ઞા. આ ઉપરાંત આ વિધિ-નિષેધનું સક્ષમ રીતે પાલન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય, તે માટેની કેટલીક પ્રાર્થનાઓ પણ છે. ભાવપૂર્ણ પદાવલિ ધરાવતી આ પ્રાર્થનાઓ માનવની આત્મિક શક્તિને વધારે છે. આ પાઠમાં ક્રમશઃ પ્રાર્થના, સંજ્ઞાન, સંકલ્પ અને ઉદ્ઘોષ – એવાં શીર્ષક હેઠળ પાંચ વેદમંત્રોનો સંગ્રહ છે.

પ્રાર્થના શીર્ષકથી આપવામાં આવેલા બે મંત્રોમાં ક્રમશઃ અભય અને ધનની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના છે. સંજ્ઞાન એવા શીર્ષકથી આપવામાં આવેલા મંત્રમાં સંગઠનનું સંજ્ઞાન લેવાનો ઉપદેશ છે. સંકલ્પ એવા શીર્ષક નીચે આપવામાં આવેલા મંત્રમાં માનવીય વર્તનની સંકલ્પના પ્રસ્તુત થઈ છે. જ્યારે ઉદ્ઘોષ એવા શીર્ષક સાથે મૂકવામાં આવેલા છેલ્લા મંત્રમાં આત્મવિશ્વાસને પ્રગટ કરતી માનવીય ઉદ્ઘોષણ છે.

આ બધા વેદમંત્રોમાં રહેલું ભાવતત્ત્વ સમગ્ર માનવસમાજને આવરી લે છે. એમાં લિંગ, વય કે જાતિ-દેશનો ભેદ ક્યાંય દૃષ્ટિગોચર થતો નથી.]

● પ્રાર્થના

૧. અર્ભયં મિત્રાદર્ભયમ્મિત્રાદર્ભયં જ્ઞાતાદર્ભયં પરોક્ષાત્ ।
અર્ભયું નક્તમર્ભયું દિવાં નુઃ સર્વા આશા મમ મિત્રં ભવન્તુ ॥
- અથર્વવેદઃ કાણ્ડમ્ 19, સૂક્તમ્ 15, મન્ત્રઃ 6

૨. અગ્ને નયં સુપથાં રાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વ્યુનાનિ વિદ્વાન્ ।
યુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાન્તે નમ ઉક્તિં વિધેમ ॥
- યજુર્વેદઃ અધ્યાયઃ 40, મન્ત્રઃ 16

● સંજ્ઞાનમ્

૩. સમાનો મન્ત્રઃ સમિતિઃ સમાની સમાનં મનઃ સહ ચિત્તમેષામ્ ।
સમાનં મન્ત્રમુભિ મન્ત્રયે વઃ સમાનેનં વો હૃવિષાં જુહોમિ ॥
- ઋગ્વેદઃ, મણ્ડલમ્ 10, સૂક્તમ્ 108, મન્ત્રઃ 3

● સંકલ્પઃ

૪. સહૃદયં સામ્મનુસ્યમવિદ્વેષં કૃણોમિ વઃ ।
અન્યો અન્યમુભિ હૃયંત વૃત્સં જ્ઞાતમિવાઘ્ન્યા ॥
- અથર્વવેદઃ કાણ્ડમ્ 3, સૂક્તમ્ 30, મન્ત્રઃ 1

● ઉદ્ઘોષઃ

૫. અયં મે હસ્તો ભર્ગવાનયં મે ભર્ગવત્તરઃ ।
અયં મે વિશ્વર્ષૈષજ્ઞોઽયં શિવાર્ષિમર્શનઃ ॥
- અથર્વવેદઃ કાણ્ડમ્ 4, સૂક્તમ્ 13, મન્ત્રઃ 6

ટિપ્પણી

(પ્રાર્થના) પોતાના પુરુષાર્થ પછી ખુટતી શક્તિ મેળવવાના આશયથી કરવામાં આવતી માગણી, સમર્થ પાસેથી માગવામાં આવતી સહાય અભયમ્ ભય રહિતની અવસ્થા જ્ઞાતાત્ (જ્ઞા + ક્ત > ત ક.ભૂ.ક્ર.) જે જાણેલું-જ્ઞાત છે, તેનાથી પરોક્ષાત્ જે નજરે પડતું નથી તેનાથી, આંખોથી પર રહેલી વસ્તુઓથી નક્તમ્ (અ.) રાતે દિવા (અ.) દિવસે નઃ (અસ્મદ્ દ્વિ.બ.વ. અસ્માન્ - નઃ (વૈકલ્પિક રૂપ) અમને બધાને આશા દિશા અને (અગ્નિ પું. સંબો. એ.વ.) હે અગ્નિદેવ નય (ની લઈ જવું આજ્ઞા મ. પુ. એ.વ.) તું લઈ જા સુપથા (સુપથિન્ તૂ. એ.વ.) સારા માર્ગ ઉપરથી રાચે ધનને માટે. વિશ્વાનિ બધા વયુનાનિ વિવિધ જ્ઞાન, વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિમત્તા વિદ્વાન્ જાણકાર, વિદ્યાવાન્ યુયોધિ દૂર કરો અસ્મત્ (અસ્મદ્ સર્વ. પં. બહુ.) અમારાથી જુહુરાણમ્ કુટિલ, બંધનમાં નાખે એવું એનઃ (એનસ્ નપું. દ્વિ. એ.વ.) પાપને ભૂયિષ્ટામ્ ઉક્તિમ્ અતિશય ઉક્તિને, ઘણા વિસ્તૃત કથનને-વચનને હવિષા (હવિસ્ નપું. તૂ.એ.વ.) હવિ દ્વારા (અગ્નિમાં હોમવામાં આવનારા મુખ્યત્વે વનસ્પતિજન્ય પદાર્થોને હવિ કહે છે.) મન્ત્રઃ વિચાર સમિતિઃ સભા, પરિષદ્ ચિત્તમ્ ચિત્ત, અંતઃકરણ મન્ત્રયે વિચાર કરતા કરું છું વઃ (યુષ્મદ્ દ્વિ. બ.વ. યુષ્માન્નું વૈકલ્પિક રૂપ) તમને જુહોમિ હોમ કરું છું, યજ્ઞ કરું છું (સદ્કલ્પઃ) મનમાં કરવામાં આવેલો વિચાર, કરવા ધારી રાખેલું કોઈ કાર્ય સહદયમ્ સમાન હૃદયવાળા, સરખાં હૃદયોથી યુક્ત સામ્મનસ્યમ્ સમાન મનવાળા અવિદ્વેષમ્ દ્વેષ વગરનું કૃણોમિ કરું છું, બનાવું છું અન્યો અન્યમ્ (વૈદિક પ્રયોગ હોઈને સંધિનો અભાવ છે.) પરસ્પરને, એકબીજાને અભિહર્યત એકબીજાને ચાહતા રહો, એક બીજાને પ્રેમ કરો વત્સમ્ વાછરડાને અઘ્ન્યા ગાય (ઉદ્દોષઃ) મનમાં રહેલા ભાવને વૈષ્ણવી વાણીથી બહાર કાઢવારૂપ ઘોષણા કરવી મે (અસ્મદ્ ષ.એ.વ. મમનું વૈકલ્પિક રૂપ) મારો ભગવાન્ ભાગ્યવાન્, ઐશ્વર્યવાળો ભગવત્તરઃ અતિશય ભાગ્યવાન્, અતિશય ઐશ્વર્યવાળો વિશ્વભેષજઃ બધા વ્યાધિને-રોગોને મટાડવાની ઔષધી, જે બધા રોગોની દવા હોય તેવો શિવાભિમર્શનઃ કલ્યાણકારી સ્પર્શવાળો

સન્ધિ

મિત્રાદભયમિત્રાદભયમ્ (મિત્રાત્ અભયમ્ અમિત્રાત્ અભયમ્) । જ્ઞાતાદભયમ્ (જ્ઞાતાત્ અભયમ્) । સર્વા આશા મમ (સર્વાઃ આશાઃ મમ) । યુયોધ્યસ્મજુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ટાન્તે (યુયોધિ અસ્મત્ જુહુરાણમ્ એનઃ ભૂયિષ્ટાં તે) । નમ ઉક્તિમ્ (નમઃ ઉક્તિમ્) । સમાનો મન્ત્રઃ (સમાનઃ મન્ત્રઃ) । વો હવિષા (વઃ હવિષા) । જાતમિવાઘ્ન્યા (જાતમ્ ઇવ અઘ્ન્યા) । હસ્તો ભગવાન્ (હસ્તઃ ભગવાન્) । વિશ્વભેષજોઽયમ્ (વિશ્વભેષજઃ અયમ્) ।

વિશેષ

(પ્રસ્તુત પાઠમાં આવેલા મંત્રોની ઉપર અને નીચે જે રેખાઓ દોરવામાં આવી છે, તે સ્વરનાં ચિહ્નો છે. આવા સ્વર ત્રણ છે : ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. અક્ષરની ઉપર કરવામાં આવેલી ઊભી લીટી (|) સ્વરિત સ્વરનું સૂચન કરે છે. અક્ષરની નીચે મૂકવામાં આવેલી આડી લીટી (-) અનુદાત્ત સ્વરનું સૂચન કરે છે. જ્યારે ઉદાત્ત સ્વર માટે કોઈ ચિહ્ન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રકારે થતું સ્વરાંકન વેદમંત્રના ઉચ્ચારણ વખતે ઉપયોગી બને છે અને ક્યારેક જે તે શબ્દનો અર્થ કરવામાં નિર્ણાયક બની રહે છે.) (ઓમ્ (અ.) આ પવિત્ર અને મંગળકારી શબ્દ છે. તેથી દરેક મંત્રના પ્રારંભમાં તેનું ઉચ્ચારણ કરવાની પરમ્પરા છે. આનો અર્થ છે - રક્ષા કરનાર, ઈશ્વર)

1. અભયમ્

માનવીય સદ્ગુણોમાં અભય સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ભયરહિત માણસ સૌથી વધારે સુખી છે. સમ્પત્તિના ઢગલા કે ઊંચામાં ઊંચા પદ ઉપર બિરાજેલો માણસ પણ જો ભયસહિતનું જીવન જીવતો હોય, તો તે જીવનને કેવી રીતે સૌભાગ્યશાળી જીવન માની શકાય ? માટે અહીં વેદમંત્રમાં અભય માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

અભય કેવી રીતે કેળવી શકાય છે અને તેનો લાભ સહુ કોઈને કેવી રીતે મળી શકે છે, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ તથા તે વિચાર મુજબની વ્યવસ્થાઓ ગોઠવવી જોઈએ. જો આ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે, તો વેદની આ પ્રાર્થના અવશ્ય ફળદાયી થાય છે.

અભયપણાની ચરમસીમા સર્વા આશા મમ મિત્રં ભવન્તુ અર્થાત્ બધી દિશાઓ મારી મિત્ર બની રહો, એ પ્રાર્થનાના અંતિમ ચરણમાં રહેલી છે. જો બધી દિશાઓ મિત્ર બની રહે, તો પછી ભયને કોઈ સ્થાન જ રહેતું નથી.

2. મન્ત્ર:

વેદમાં સંગૃહીત પદોને મંત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (અહીં એ વાત ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે વેદ સિવાયનાં સંસ્કૃત પદોને શ્લોક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.) આ મંત્રો કોઈ વ્યક્તિની રચના નથી. જુદા જુદા ઋષિઓએ પોતાના અંતઃકરણમાં આ મંત્રોનું દર્શન કર્યું હતું, એમ મનાય છે.

આ મંત્ર શબ્દનો અર્થ 'વિચાર' છે. વેદના આ મંત્રોમાં પણ જુદા જુદા વિચારો (ક્યારેક પ્રાર્થનારૂપે, તો ક્યારેક વિધિ કે નિષેધરૂપે, તો ક્યારેક અમુક તત્વના દર્શન તરીકે) રજૂ થયા છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) આશાઃ इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः ?

(ક) શ્રદ્ધા (ખ) વિશ્વાસઃ (ગ) દિશાઃ (ઘ) દેવતા

(2) समानेन वो जुहोमि ।

(ક) અગ્નિના (ખ) મનસા (ગ) ચિત્તેન (ઘ) હવિષા

(3) कमिव अन्यो अन्यमभिर्यत ?

(ક) વત્સં જાતમિવ (ખ) અજામિવ (ગ) ગામિવ (ઘ) મિત્રમિવ

(4) अध्या का भवति ?

(ક) વત્સા (ખ) ગૌઃ (ગ) માતા (ઘ) પુત્રી

(5) विश्वभेषजः कः अस्ति ?

(ક) હસ્તૌ (ખ) હસ્તઃ (ગ) ભગવાન્ (ઘ) અયમ્

2. નીચેનાં વાક્યોને સંદર્ભ સાથે માતૃભાષામાં સમજાવો :

(1) सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ।

(2) अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाध्या ।

3. નીચેના પ્રશ્નોના માતૃભાષામાં ઉત્તર લખો :

(1) ભક્ત કોના કોનાથી અભયની પ્રાર્થના કરે છે ?

(2) કઈ કઈ બાબતોમાં સમાનતાનું સંજ્ઞાન માનવે કેળવવાનું છે ?

(3) પરસ્પર કોની જેમ સ્નેહ કરવાનો છે ?

(4) માનવીના હાથને મંત્રમાં કેવો બતાવ્યો છે ?

4. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

समानो मन्त्रः ॥ મંત્રમાં પ્રગટ થતો એકાત્મભાવ.

5. મન્ત્રસ્ય પૂર્તિઃ વિધેયા ।

(1) अग्ने नय विधेम ॥

(2) समानो मन्त्रः जुहोमि ॥

2. વિના વૃક્ષં ગૃહં શૂન્યમ્

[પ્રસ્તાવના : મહર્ષિ વેદવ્યાસ રચિત મહાભારતમાં અઢાર પર્વ છે. તેમાંના શાન્તિપર્વના અધ્યાય 184માં ભારદ્વાજ અને ભૃગુનો સંવાદ આવેલો છે. આ સંવાદમાંથી કેટલાંક પદ્યોને પસંદ કરીને અહીં મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ પદ્યોમાં પ્રસ્તુત વિષય-વસ્તુનો ઉપસંહાર કરવા માટે છેલ્લે સંપાદિત પદ્યો પણ મૂક્યાં છે અને અંતે સંસ્કૃત સુભાષિત તરીકે જાણીતો એક અન્ય શ્લોક મૂક્યો છે.

મહાભારત એક પ્રકારે તો જ્ઞાનકોષ છે. તેમાં જુદા જુદા સંદર્ભે જુદા જુદા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શાન્તિપર્વમાં આવતા ભારદ્વાજ અને ભૃગુના આ સંવાદમાં મુખ્યત્વે તો પંચમહાભૂતોના ગુણોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે. આ વર્ણન દરમિયાન વૃક્ષમાં જીવ છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન ભારદ્વાજ ભૃગુને પૂછે છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભૃગુએ જે કહ્યું છે, તે બહુ જ મહત્ત્વનું છે. ભૃગુના એ કથનમાં સ્પષ્ટ રીતે વૃક્ષમાં જીવ હોવાની વાત કરવામાં આવી છે. એ સાથે આ વાતની ખાતરી કરવા માટેના જે તર્ક આપ્યા છે, તેમનું પરીક્ષણ કોઈ પણ જાતની ભૌતિક પ્રક્રિયા કર્યા વગર સહુ કોઈ કરી શકે એમ છે.

ભૃગુના આ તર્કો માનવીય શરીર અને તેમાં ચાલી રહેલી પ્રક્રિયાની (વિશેષતઃ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની) આસપાસ ફરે છે. માણસ જેમ પોતાની જુદી જુદી ઈન્દ્રિયોથી જુદા જુદા પ્રકારનાં જ્ઞાન મેળવી લે છે અને તે જ્ઞાન મુજબ વર્તન કરે છે, તેમ વૃક્ષ પણ કરે છે. આ વાત કહીને ભૃગુએ વૃક્ષમાં ચૈતન્ય-જીવ હોવાની માન્યતાને પ્રસ્થાપિત કરી આપી છે. અહીં જે પદ્ય છે, તે બધાં અનુષ્ટુપ્ છંદમાં છે.]

વલ્લી વેષ્ટયતે વૃક્ષં સર્વતશ્ચૈવ ગચ્છતિ ।
ન હ્યદૃષ્ટેશ્ચ માર્ગોઽસ્તિ તસ્માત્ પશ્યન્તિ પાદપાઃ ॥ ૧ ॥

પુણ્યાપુણ્યૈસ્તથા ગન્ધૈર્ધૂપૈશ્ચ વિવિધૈરપિ ।
અરોગાઃ પુષ્પિતાઃ સન્તિ તસ્માજ્જિઘ્રન્તિ પાદપાઃ ॥ ૨ ॥

પાદૈઃ સલિલપાનાચ્ચ વ્યાધીનાં ચાપિ દર્શનાત્ ।
વ્યાધિપ્રતિક્રિયત્વાચ્ચ વિદ્યતે રસનં દ્રુમે ॥ ૩ ॥

વક્ત્રેણોત્પલ-નાલેન યથોર્ધ્વં જલમાદદેત્ ।
તથા પવનસંયુક્તઃ પાદૈઃ પિબતિ પાદપઃ ॥ ૪ ॥

સુખદુઃખયોશ્ચ ગ્રહણાચ્છિન્નસ્ય ચ વિરોહણાત્ ।
જીવં પશ્યામિ વૃક્ષાણામચૈતન્યં ન વિદ્યતે ॥ ૫ ॥

તેન તજ્જલમાદત્તં જરયત્યગ્નિ-મારુતૌ ।
આહારપરિણામાચ્ચ સ્નેહો વૃદ્ધિશ્ચ જાયતે ॥ ૬ ॥

એતેષાં સર્વવૃક્ષાણામુચ્છેદં ન તુ કારયેત્ ।
સંવર્ધને વિશેષેણ પ્રયતેત હ્યતન્દ્રિતઃ ॥ ૭ ॥

યથા વૃક્ષઃ તથા પુત્રઃ સદા શ્રેયસ્કરાવુભૌ ।
વિના વૃક્ષં ગૃહં શૂન્યં પુત્રહીનં કુલં તથા ॥ ૮ ॥

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન સુગન્ધિના ।
વાસિતં વૈ વનં સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૯ ॥

ટિપ્પણી

વલ્લી વેલ (પર્યાય : લતા, વલ્લીરી) વેષ્ટયતે (વેષ્ટ વ.કા. આ. અ. એ.વ.) વીટળાય છે. સર્વતઃ (સર્વ + તસ્ - ત.પ્ર. અવ્ય.) ચારે તરફથી અદૃષ્ટેઃ (અદૃષ્ટિ સ્ત્રી. પં.વિ. એ.વ.) દૃષ્ટિ-નજરના અભાવથી પાદપાઃ વૃક્ષો (પર્યાય : વૃક્ષઃ, તરુઃ, દ્રુમઃ) પુણ્યાપુણ્યૈઃ (પુણ્યં ચ અપુણ્યં ચ - ઇ.દ્વ.) પુણ્ય અને અપુણ્ય-પાપ વડે ધૂપૈઃ ધૂપ વડે (અગ્નિ દ્વારા ફેલાતો સુગંધિત વાયુ) અરોગાઃ (ન વિદ્યતે રોગઃ યેષામ્ તે - બહુ.) નીરોગી, રોગ વગરના પુષ્પિતાઃ પુષ્પથી યુક્ત થયેલા જિઘ્રન્તિ (ઘ્રા > જિઘ્ર વ. અ. બ.વ.) સૂંઘે છે પાદૈઃ (પર્યાય - ચરણઃ) પગ વડે, પગથી સલિલપાનાત્ (સલિલસ્ય પાનમ્ - ષ.ત.) પાણી પીવાથી વ્યાધીનામ્ (વ્યાધિ પું. ષ.વિ. બ.વ.) રોગોનો દર્શનાત્ દેખાવાથી વ્યાધિપ્રતિક્રિયત્વાત્ (વ્યાધીનામ્ પ્રતિક્રિયા - વ્યાધિપ્રતિક્રિયા, (ષ.ત.) વ્યાધિપ્રતિક્રિયાયાઃ ભાવઃ - વ્યાધિપ્રતિક્રિયત્વમ્ (ત.પ્ર.), તસ્માત્) રોગનો પ્રતિકાર કરવાની ક્રિયાના કારણે રસનમ્ (રસ્યતે અનેન તત્ રસનમ્ - કૃ.પ્ર.) રસનેન્દ્રિય, જીભ (જે સાધન દ્વારા રસન ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે સાધન અર્થાત્ જીભને રસન કહે છે.) દ્રુમે ઝડમાં વક્ત્રેણ મોઢેથી ઉત્પલનાલેન (ઉત્પલસ્ય નાલઃ - ષ.ત.) કમળની દાંડીથી આદદેત્ (આ + દા વિધિ. અ. એ.વ.) લે છે (અહીં ખેંચે છે - એવો અર્થ છે.) પવનસંયુક્તઃ (પવનેન સંયુક્તઃ - તૃ.ત.) પવન-પ્રાણથી યુક્ત ગ્રહણાત્ ગ્રહણ કરવાને કારણે (કારણ અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ યોજાય છે.) છિન્નસ્ય (છિદ્ + ક્ત > ન ક.ભૂ.કૃ.) કપાયેલાના વિરોહણાત્ પાંગરવાને કારણે જીવમ્ જીવ, ચૈતન્ય અચૈતન્યમ્ (ન ચૈતન્યમ્ - નજ્ ત.) ચેતનતાનો અભાવ આદત્તમ્ (આ + દા + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) લીધું, ખેંચ્યું જરયતિ (જૃ વ.કા. પ. અ. એ.વ.) પચાવે છે અગ્નિ-મારુતૌ (અગ્નિઃ ચ મારુતઃ ચ - દ્વન્દ્વ.) અગ્નિ અને પવન આહારપરિણામાત્ (આહારસ્ય પરિણામઃ - તસ્માત્, ષ.ત.) ખોરાકનું પરિણામ મળતું હોવાના કારણે સ્નેહઃ સ્નિગ્ધતા વૃદ્ધિઃ વધવું તે, વૃદ્ધિ જાયતે (જન્ વ.કા. અ. એ.વ.) થાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે. ઉચ્છેદમ્ ઉચ્છેદ કરવો, વિનાશ કરવો કારયેત્ (કૃ (પ્રે.) વિધિ. પ. અ. એ.વ.) કરાવવું જોઈએ. કરાવવું. સંવર્ધને ઉછેરવામાં વિશેષેણ વિશેષરૂપથી પ્રયતેત (પ્ર + યત્ વિધિ. અ. એ.વ.) પ્રયત્ન કરવો. હિ જ (નિશ્ચય બતાવવા માટે વપરાતો નિપાત) અતન્દ્રિતઃ (ન તન્દ્રિતઃ - નજ્ ત.) જાગતો રહેનાર - જાગતો રહીને શ્રેયસ્કરૌ કલ્યાણ કરનારા ગૃહમ્ ઘર શૂન્યમ્ શૂન્ય, ફોગટ કુલમ્ કુળ-પરિવાર પુષ્પિતેન ખીલેલા, જેના ઉપર ફૂલ ખીલેલાં છે તે સુગન્ધિના (સુગન્ધઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ સુગન્ધિન્ (ત.પ્ર.), તેન તૃ.એ.વ.) સુગંધીથી વાસિતમ્ સુવાસિત બનેલું, મહેંકી ઊઠેલું વૈ (આ એક નિપાત છે. તે વાક્યની શોભા વધારવા માટે વપરાતો હોય છે. તે અનર્થક છે. આથી, તેનો કોઈ અર્થ આપવાનો રહેતો નથી.)

સન્ધિ

સર્વતઃશ્ચૈવ (સર્વતઃ ચ એવ) । હ્યદૃષ્ટેશ્ચ (હિ અદૃષ્ટેઃ ચ) । માર્ગોઽસ્તિ (માર્ગઃ અસ્તિ) । પુણ્યાપુણ્યૈસ્તથા (પુણ્યાપુણ્યૈઃ તથા) । ગન્ધૈર્ધૂપૈશ્ચ (ગન્ધૈઃ ધૂપૈઃ ચ) । વિવિધૈરપિ (વિવિધૈઃ અપિ) । તસ્માજિઘ્રન્તિ (તસ્માત્ જિઘ્રન્તિ) । સલિલપાનાત્ (સલિલપાનાત્ ચ) । વ્યાધિપ્રતિક્રિયત્વાત્ (વ્યાધિપ્રતિક્રિયત્વાત્ ચ) । વક્ત્રેણોત્પલનાલેન (વક્ત્રેણ ઉત્પલનાલેન) । યથોર્ધ્વમ્ (યથા ઉર્ધ્વમ્) । સુખદુઃખયોશ્ચ (સુખદુઃખયોઃ ચ) । ગ્રહણાચ્છિન્નસ્ય (ગ્રહણાત્ છિન્નસ્ય) । તજ્જલમાદત્તમ્ (તત્ જલમ્ આદત્તમ્) । જરયત્યગ્નિ-મારુતૌ (જરયતિ અગ્નિમારુતૌ) । આહારપરિણામાત્ (આહારપરિણામાત્ ચ) । સ્નેહો વૃદ્ધિશ્ચ (સ્નેહઃ વૃદ્ધિઃ ચ) હ્યતન્દ્રિતઃ (હિ અતન્દ્રિતઃ) । શ્રેયસ્કરાવુભૌ (શ્રેયસ્કરૌ ઉભૌ) । એકેનાપિ (એકેન અપિ) ।

વિશેષ

1. પાદપઃ : વૃક્ષને માટે વપરાતો શબ્દ. વૃક્ષને પાદપ એટલા માટે કહે છે કે તે પગથી પાણી પીવે છે. વૃક્ષના પગ એટલે વૃક્ષનાં મૂળ. વૃક્ષ પોતાનાં મૂળ દ્વારા જમીનમાં રહેલા પાણીને ગ્રહણ કરે છે - પીવે છે.

આ રીતે મૂળ દ્વારા પાણીને ગ્રહણ કરીને સમગ્ર શરીરમાં પહોંચાડવાની પ્રક્રિયા વૃક્ષના શરીરમાં ગોઠવાયેલી છે. આ પ્રક્રિયા તરફ ધ્યાન દોરીને આચાર્ય ભૃગુ ભારદ્વાજને વૃક્ષમાં રહેલા ચૈતન્યનો સ્વીકાર કરાવે છે. (સચેતન શરીરમાં પાણી ગ્રહણ કરવાનું અને સમગ્ર શરીરમાં તે પાણીને ફરતું કરવાનું કાર્ય શક્ય છે, તે સિવાય નહિ. આ ઉપરથી વૃક્ષમાં ચૈતન્ય છે એ વાત પુરવાર થાય છે.)

2. **पुत्रहीनं कुलं तथा** - पुत्र वगरनुं कुण डोय तेम. (अर्धी पुत्र शब्दथी पुत्र अने पुत्री अंने अभिप्रेत छे.) कोर्ष कुण धन-धान्य, वस्त्र-अलंकार, राय-रथीलाथी भरपूर डोय, पण जो अे कुणमां संतान न डोय, तो आ बधी वस्तुओना अस्तित्वनो कोर्ष मतलब रडेतो नथी. आवा घरने तो शून्य-आलीभम, डोगट मानवामां आवे छे. अेवी ज रीते जो कोर्ष घरमां बधुं ज डोय, पण आंगणमां वृक्ष न डोय, तो ते घर (राय-रथीलाथी भरलुं डोवा छतां, ते) ने शून्य (आलीभम) समजवुं जोर्षअे, अेवो आशय अर्धी व्यक्त थयो छे.

स्वाध्याय

1. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत ।

- (1) का वृक्षं वेष्टयते ?
- (2) आहारपरिणामात् किं किं जायते ?
- (3) कस्मिन् कार्ये अतन्द्रितः प्रयतेत ?
- (4) कौ श्रेयस्करौ स्तः ?
- (5) कीदृशं गृहं शून्यम् अस्ति ?

2. यथास्वं विकल्पं चित्वा उत्तरं लिखत ।

- (1) वल्ली वृक्षं गच्छति।
(क) एकतः (ख) सर्वतः (ग) उभयतः (घ) अन्यतः
- (2) सलिलपानात् इति पदस्य कः अर्थः ?
(क) जलस्य पानात् (ख) जलेन पानात् (ग) जले पानात् (घ) जलं पानात्
- (3) पादपः पादैः किं करोति ?
(क) खादति (ख) पिबति (ग) चलति (घ) गच्छति
- (4) वृक्षाणाम् न विद्यते।
(क) सत्ता (ख) रूपम् (ग) अचैतन्यम् (घ) चैतन्यम्
- (5) वृक्षाणाम् न कारयेत्।
(क) पालनम् (ख) छादनम् (ग) उच्छेदम् (घ) पोषणम्
- (6) यथा वृक्षः तथा ।
(क) वनम् (ख) पुत्रः (ग) जलम् (घ) धनम्

3. मातृभाषामां विगते उत्तर आपो :

- (1) वृक्ष जुअे छे, अे केवी रीते कडी शकाय ?
- (2) वृक्षमां रसन छे, अे शाथी सिद्ध थाय छे ?
- (3) क्यां क्यां कारणो आपीने वृक्षमां यैतन्यनी सिद्धि करवामां आवी छे ?
- (4) वृक्षे पीधेला पाणीनुं शुं थाय छे ?
- (5) वृक्ष साथे आपणे केवो व्यवहार करवो जोर्षअे ?

4. सभीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) वृक्षना यैतन्यनी सिद्धिनां कारणो
- (2) वृक्षनो मडिमा

5. संदर्भ सङ्कित सभजूती आपो :

- (1) तस्माञ्जिघ्रन्ति पादपाः ।
- (2) पादैः पिबति पादपः ।
- (3) एतेषां सर्ववृक्षाणाम् उच्छेदं न तु कारयेत् ।
- (4) वृक्षहीनं गृहं शून्यं पुत्रहीनं कुलं तथा ।

3. वर्षावर्णनम्

[**પ્રસ્તાવના :** મહર્ષિ વેદવ્યાસે અઢાર પુરાણોની રચના કરી છે. અઢાર પુરાણોમાં ભાગવતપુરાણ ઉત્તમ મનાય છે. તેમાં કુલ બાર સ્કન્ધ અને અઢાર હજાર શ્લોકો આવેલા છે. ભાગવતપુરાણના દસમા સ્કન્ધના વીસમા અધ્યાયમાં વર્ષા અને શરદ ઋતુનું સુંદર વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી વર્ષાઋતુને લગતા સાત શ્લોકો અહીં લેવામાં આવ્યા છે.

વર્ષાઋતુનું આગમન થતાં જ વાદળની ગર્જના અને વીજળીના ચમકારાથી આકાશ છવાઈ જાય છે. વાદળોમાંથી જળની ધારાઓ વરસવા લાગે છે. વરસાદનું આગમન થતાં ધરતી સુંદર બનીને શોભવા લાગે છે. ધનધાન્યથી ભરપૂર ખેતરો જોઈને ખેડૂતો ખુશ થઈ જાય છે. જળચર અને સ્થળચર પ્રાણીઓ એકદમ નવું રૂપ ધારણ કરે છે. ચારે બાજુ નવું ઘાસ ઊગી નીકળે છે. તેથી રસ્તાઓ ઢંકાઈ જાય છે. વર્ષાનું આગમન મયૂરો માટે તો ઉત્સવ બની જાય છે. તેઓ મધુર ટહુકાઓ કરીને પોતાની ખુશી વ્યક્ત કરે છે.

આ કાવ્યની ખૂબી એ છે કે તેમાં વર્ષા ઋતુનું વર્ણન અત્યંત સુંદર શબ્દોમાં થયું છે. અહીં ઉપમા અલંકારનો પ્રયોગ રમણીય છે. વળી, ઉપમાન તરીકે પસંદ કરેલા પદાર્થો ખૂબ જ આકર્ષક છે. જેમકે - ત્રીજા પદ્યમાં રાત્રિના પ્રારંભે અંધારામાં ચમકતા આગિયાઓને પાખંડી લોકો સાથે અને નહિ દેખાતા ગ્રહોને વેદો સાથે સરખાવ્યા છે. કલિયુગમાં પાપનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. તેથી પાખંડીઓનો પ્રભાવ જોવા મળે છે, જ્યારે વેદો સાવ ભૂલાઈ જાય છે. છઠ્ઠા શ્લોકમાં ઘાસથી ઢંકાઈ ગયેલા માર્ગોને અભ્યાસના અભાવે વીસરાઈ ગયેલા વેદજ્ઞાન સાથે અને સાતમા શ્લોકમાં વાદળોના આગમનથી હરખાઈ ગયેલા મયૂરોને ગૃહસ્થ લોકો સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. પાંચમા શ્લોકમાં નવવારિનિષેવયા અને હરિનિષેવયા શબ્દોના પ્રયોગમાં ચમકની ચમકૃતિ છે. આ બધાં પદ્યો અનુષ્ટુપ્ છંદમાં છે.]

તત: પ્રાવર્તત પ્રાવૃટ્ સર્વસત્ત્વસુખપ્રદા ।

વિદ્યોતમાનપરિધિર્વિસ્ફૂર્જિતનભસ્તલા ॥ ૧ ॥

અષ્ટૌ માસાન્ નિપીતં યદ્ ભૂમ્યા જલમયં વસુ ।

સ્વગોભિર્મોક્તુમારેભે ભાસ્કર: કાલ આગતે ॥ ૨ ॥

નિશામુખેષુ યદ્યોતાસ્તમસા ભાન્તિ ન ગ્રહા: ।

યથા પાપેન પાઘ્વણ્ડા ન હિ વેદા: કલૌ યુગે ॥ ૩ ॥

ક્ષેત્રાણિ સસ્યસમ્પદ્ધિ: કર્ષકાણાં મુદં દદુ: ।

ધનિનામુપતાપં ચ દૈવાધીનમજાનતામ્ ॥ ૪ ॥

જલસ્થલૌકસ: સર્વે નવવારિનિષેવયા ।

અભિભ્રદ્ રુચિરં રૂપં યથા હરિનિષેવયા ॥ ૫ ॥

માર્ગા બભૂવુ: સન્દિગ્ધાસ્તૃણૈશ્છન્ના હ્યસંસ્કૃતા: ।

નાભ્યસ્યમાના: શ્રુતયો દ્વિજૈ: કાલહતા ઇવ ॥ ૬ ॥

મેઘાગમોત્સવા હૃષ્ટા: પ્રત્યનન્દન્ શિખણ્ડિન: ।

ગૃહેષુ તપ્તા નિર્વિણ્ણા યથા ભગવજ્જનાગમે ॥ ૭ ॥

ટિપ્પણી

પ્રાવૃટ્ (સ્ત્રી.) વર્ષાઋતુ પ્રાવર્તત (પ્ર + વૃટ્, હ્ય.ભૂ. અ.પુ. એ.વ.) શરૂ થઈ, પ્રવૃત્ત થઈ સર્વસત્ત્વસુખપ્રદા (સર્વેભ્ય: સત્ત્વેભ્ય: સુખં પ્રદદાતિ સા) સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનાર વિદ્યોતમાનપરિધિ: (વિદ્યોતમાના પરિધિ: યસ્યા: સા - બહુ.) ચમકતા તેજોવર્તુળવાળી વિસ્ફૂર્જિતનભસ્તલા (નભસ: તલમ્ - નભસ્તલમ્, ષ.ત. । વિસ્ફૂર્જિતં નભસ્તલં યસ્યા:

સા: - બહુ.) ખળભળતા આકાશવાળી, ગરજતા આકાશવાળી અષ્ટૌ આઠ નિપીતમ્ (નિ + પા + ક્ત > ત, નપું. ક.ભૂ.કૃ.) પીધેલું વસુ સમ્પત્તિ સ્વગોભિ: પોતાનાં કિરણો વડે (ગો કિરણ) મોક્તુમ્ (મુચ્ + તુમ્ હે.કૃ.) છોડવા માટે આરેભે (આ + રભ્. હ્ય.ભૂ. અ. એ.વ.) શરૂઆત કરી ભાસ્કર: સૂર્ય (પર્યાય - આદિત્ય:, દિવાકર:, રવિ:) કાલે આગતે સમય આવ્યો ત્યારે (સતિ-સપ્તમીનો પ્રયોગ) નિશામુખેષુ (નિશાયા: મુખેષુ - ષ.ત.) રાત્રિના પ્રારંભકાળે યજ્ઞોતા: આગિયાઓ તમસા અંધકારથી ભાન્તિ (ભા વ. અ. બ.વ.) શોભે છે. કલૌ યુગે કળિયુગમાં સસ્યસમ્પદ્ધિ: (સસ્યમ્ એવ સમ્પત્, તૈ: - કર્મ.) ધાન્યરૂપી સંપત્તિ વડે કર્ષકાણામ્ ખેડૂતોનું મુદમ્ આનંદ દદુ: (દા પ. ભૂ.કા., અ. બ.વ.) આપવા લાગ્યા. ધનિનામ્ ધનવાનોનું ઉપતાપમ્ સંતાપ દૈવાધીનમ્ (દૈવસ્ય અધીનમ્ - ષ.ત.) ભાગ્યને અધીન અજાનતામ્ (જાનત્ વ.કૃ., ન જાનત્, અજાનત્, તેષામ્ - નજ્ ત.) નહિ જાણનારાઓનું જલસ્થલૌકસ: (જલં ચ સ્થલં ચ ઓક: યેષામ્ તે - બહુ.) જળ અને સ્થળમાં રહેનારાઓ નવવારિનિષેવયા (નવં ચ તદ્ વારિ - (કર્મ.), તસ્ય નિષેવયા, ષ.ત.) નવા જળનું સેવન કરવાથી અભિભ્રત્ (ભૂ હ્ય. ભૂ. અ. એ.વ.) ધારણ કર્યું હતું. હરિનિષેવયા (હરે: નિષેવા, તયા - ષ.ત.) ભગવાનની સેવાથી બભૂવુ: (ભૂ પ.ભૂ.કા. અ.બ.વ.) બન્યા સન્દિગ્ધા: અસ્પષ્ટ તૃણૈ: છન્ના: ઘાસથી છવાયેલા અસંસ્કૃતા: સરખા નહિ કરવામાં આવેલા ન અભ્યસ્યમાના: અભ્યાસ-સ્વાધ્યાય નહિ કરવામાં આવતા શ્રુતય: વેદો કાલહતા: (કાલેન હતા: - તૃ.ત.પુ.) સમય આવ્યે નાશ પામનારા મેઘાગમોત્સવા: (મેઘસ્ય આગમ:, મેઘાગમ: - ષ.ત. । સ: ઉત્સવ: યેષામ્ તે - બહુ.) વાદળોના આગમનને ઉત્સવ ગણનારા હૃષ્ટા: (હૃષ્ - ક્ત > ત, ક.ભૂ.કૃ.) હર્ષ પામેલા પ્રત્યનન્દન્ (પ્રતિ + નન્દ્ હ્ય.ભૂ. અ. બ.વ.) પ્રસન્ન થયા. શિખરિન્દન: મોર (બ.વ.) તપ્તા: (તપ્ - ક્ત > ત, ક.ભૂ.કૃ.) સંતાપ પામેલા નિર્વિણ્ણા: (નિસ્ + વિદ્ + ક્ત > ત, ક.ભૂ.કૃ.) થાકેલા ભગવજનાગમે (ભગવત: જના: (ષ.ત.), તેષામ્ આગમે - ષ.ત.) ભગવાનના ભક્તોનું આગમન થતાં.

સન્ધિ

વિદ્યોતમાનપરિધિર્વિસ્ફૂર્જિતનભસ્તલા (વિદ્યોતમાનપરિધિ: વિસ્ફૂર્જિતનભસ્તલા) । ભૂમ્યા જલમયમ્ (ભૂમ્યા: જલમયમ્) । સ્વગોભિર્મોક્તુમારેભે (સ્વગોભિ: મોક્તુમ્ આરેભે) । યજ્ઞોતાસ્તમસા (યજ્ઞોતા: તમસા) । અભિભ્રદ્ રુચિરમ્ (અભિભ્રત્ રુચિરમ્) । સન્દિગ્ધાસ્તૃણૈશ્છન્ના હ્યસંસ્કૃતા: (સન્દિગ્ધા: તૃણૈ: છન્ના: હિ અસંસ્કૃતા:) । કાલહતા ઇવ (કાલહતા: ઇવ) । મેઘાગમોત્સવા હૃષ્ટા: (મેઘાગમોત્સવા: હૃષ્ટા:) । તપ્તા નિર્વિણ્ણા યથા (તપ્તા: નિર્વિણ્ણા: યથા) ।

વિશેષ

1. યજ્ઞોત : વરસાદમાં અંધારામાં ચમકતો કીટક, જેને આગિયો કહે છે. આગિયો ઊડે ત્યારે તેની પાંખો ચમકતી હોઈ, પ્રકાશનાં નાનાં નાનાં બિંદુઓ ચમકતાં હોય એવું લાગે છે. આકાશમાં જે રીતે નક્ષત્રો અને તારાઓ ચમકતા હોય તેમ ધરતી પર આગિયાઓ ચમકતા દેખાય છે. કલિયુગમાં વેદનો પ્રભાવ નષ્ટ થાય છે અને પાખંડીઓ ચારે બાજુ જોવા મળે છે. તેથી આગિયાઓની ચમકને પાખંડીઓના પ્રભાવ અને ગ્રહોના પ્રકાશને વેદના જ્ઞાન સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. આગિયાઓનો પ્રકાશ બહુ થોડા દિવસોમાં નાશ પામે છે, તેમ પાખંડીઓનો પ્રભાવ પણ અલ્પકાલીન રહે છે એવો ધ્વનિ અહીં છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્ય: વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) કીદૃશી પ્રાવૃદ્ પ્રાવર્તત ?

(ક) સર્વસત્ત્વભયાવહા (ખ) સર્વસત્ત્વમનોહરા (ગ) સર્વસત્ત્વસુખપ્રદા (ઘ) સર્વસત્ત્વવિનાશિકા

(2) ભાસ્કર: ભૂમ્યા: કીદૃશં વસુ પિબતિ ?

(ક) સુવર્ણમયમ્ (ખ) જલમયમ્ (ગ) ધાતુમયમ્ (ઘ) મૃગ્મયમ્

(3) कलौ युगे पापेन के भान्ति ?

(क) खद्योता: (ख) पाखण्डा: (ग) अधर्मा: (घ) ग्रहा:

(4) सस्यसम्पद्धि: क्षेत्राणि केषां मुदं ददु: ?

(क) धनिनाम् (ख) ब्राह्मणानाम् (ग) शिखिनाम् (घ) कर्षकाणाम्

(5) वर्षाकाले मार्गा: कीदृशा: भवन्ति ?

(क) सुस्पष्टा: (ख) रुचिरा: (ग) सन्दिग्धा: (घ) रम्या:

(6) मेघागमेन के हृष्टा: भवन्ति ?

(क) भक्ता: (ख) खद्योता: (ग) शिखण्डिन: (घ) वृषभा:

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) सूर्य: कति मासान् भूम्या: वसु पिबति ?

(2) निशामुखेषु के भान्ति, के न भान्ति ?

(3) क्षेत्राणि कथं कर्षकाणां मुदं ददु: ?

(4) अनभ्यस्यमाना: श्रुतय: कीदृश्य: भवन्ति ?

3. बेथी त्रश वाक्योमां मातृभाषामां उत्तर आपो :

(1) वर्षाऋतुनो आरंभ थतां आकाश केवुं बनी जाय छे ?

(2) आगियाओना प्रकाशने कोनी साथे सरभाव्यो छे ?

(3) धान्यथी तरेलां भेतरो जोईने कोश संताप पामे छे ? शा माटे ?

(4) वर्षाऋतुमां रस्ताओ केवा बनी जाय छे ? तेमने वेद साथे केम सरभाव्या छे ?

(5) भयूरोना डर्ष पामवानी बाबतने कोनी उपमा आपवामां आवी छे ?

4. सभीक्षात्मक नोंध लभो :

(1) वर्षावर्णनम् पद्यने आधारे वर्षाऋतुनुं वर्शन तमारा शब्दोमां आलेभो.

5. ससंदर्भ समजावो :

(1) स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे भास्कर: काल आगते ।

(2) यथा पापेन पाखण्डा न हि वेदा: कलौ युगे ।

(3) गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथा भगवज्जनागमे ।

(4) मार्गा बभूवु: सन्दिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृता: ।

4. दशकं धर्मलक्षणम्

[**प्रस्तावना :** संस्कृतनुं धार्मिक साहित्य श्रुति અને સ્મૃતિ - એમ બે રીતે વિભાજિત થયેલું છે. આમાંથી જે શ્રુતિ છે, તેનો એક આશય અપરિવર્તનશીલ ધર્મસાહિત્ય છે. આવા સાહિત્યમાં ઉપદેશેલી વિગતો ઉપર કોઈ કાળનો કે કોઈ દેશનો પ્રભાવ પડતો નથી. આ રીતે જોતાં શ્રુતિશાસ્ત્રનાં વિધાનો સાર્વકાલિક અને સાર્વભૌમિક હોય છે. જ્યારે સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં ઉપદેશેલી વિગતો ઉપર ક્યારેક દેશ, કાળ કે પરિસ્થિતિનો પ્રભાવ જોવામાં આવે છે. આ કારણે સ્મૃતિશાસ્ત્રનાં વિધાનો ક્યારેક એકબીજા કરતાં જુદાં પણ હોઈ શકે છે.

આમ છતાં સ્મૃતિશાસ્ત્રનાં મોટાભાગનાં વચનો કાયમી રીતે દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં ઉપયોગી થાય તેવાં હોય છે. આ પાઠના શીર્ષક તરીકે આપવામાં આવેલો શ્લોક પણ આવો જ છે. આ શ્લોકમાં ધર્મનાં દસ લક્ષણોનો ઉપદેશ છે. આ લક્ષણો એવાં છે કે તેમના ઉપર કોઈ કાળવિશેષ કે દેશવિશેષની અસર પડી શકે એમ નથી. આ રીતે આ ધર્મનાં દસ લક્ષણો છેવટે તો માનવધર્મનાં લક્ષણો બની રહે છે.

ધૃતિ વગેરે ધર્મનાં જે દસ લક્ષણો અહીં ગણાવવામાં આવ્યાં છે, તેમની સમજ કેળવાય, તેમનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં આવે અને તેમનું સ્વરૂપ-દર્શન થઈ શકે, તેવા અનેક હેતુઓથી બીજાં દસ પદ્યો પણ સાથે મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ પદ્યો સંસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. એમની એ વિશેષતા છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અનેક ગ્રંથોમાં પણ તે પ્રસંગોપાત્ત રીતે ઉદ્ભૂત થતાં રહ્યાં છે. બધાં પદ્યોનો અનુષ્ટુપ્ છંદ છે.]

ધૃતિ: क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ १ ॥

1. ધૃતિ:

ધૃતિર્નામ સુખે દુઃખે યયા નાપ્નોતિ વિક્રિયામ્ ।
તાં ભજેત સદા પ્રાજ્ઞો ય ઇચ્છેદ્ ગતિમાત્મનઃ ॥ ૨ ॥

2. ક્ષમા

ક્ષમાખડ્ગઃ કરે યસ્ય કિં કરિષ્યતિ દુર્જનઃ ।
અતૃણે પતિતો વહિનઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥ ૩ ॥

3. દમ:

ન હૃષ્યતિ મહત્યર્થે વ્યસને ચ ન શોચતિ ।
સ વૈ પરિમિતપ્રજ્ઞઃ સ દાન્તો દ્વિજ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

4. અસ્તેયમ્

અન્યદીયે તૃણે રત્ને કાચ્ચને મૌક્તિકેઽપિ વા ।
મનસા વિનિવૃત્તિર્યા તદસ્તેયં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૫ ॥

5. શૌચમ્

શૌચં ચ દ્વિવિધં પ્રોક્તં બાહ્યમાભ્યન્તરં તથા ।
મૃજ્જલાભ્યાં સ્મૃતં બાહ્યં ભાવશુદ્ધિસ્તથાઽન્તરમ્ ॥ ૬ ॥

6. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ:

શ્રુત્વા સ્પૃષ્ટ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ ભુક્ત્વા ઘ્રાત્વા ચ યો નરઃ ।
ન હૃષ્યતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭ ॥

7. ધી:

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।
બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૮ ॥

8. વિદ્યા

અનેકસંશયોચ્છેદિ પરોક્ષાર્થસ્ય દર્શકમ્ ।
સર્વસ્ય લોચનં શાસ્ત્રં યસ્ય નાસ્ત્યન્ધ એવ સઃ ॥ ૯ ॥

9. સત્યમ્

યથાર્થકથનં યચ્ચ સર્વલોકસુખપ્રદમ્ ।
તત્સત્યમિતિ વિજ્ઞેયમસત્યં તદ્વિપર્યયઃ ॥ ૧૦ ॥

10. અક્રોધઃ

તપતે યતતે ચૈવ યચ્ચ દાનં પ્રયચ્છતિ ।
ક્રોધો હિ સર્વં હરતિ તસ્માત્ ક્રોધં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

ટિપ્પણી

ધૃતિઃ ધીરજ (પર્યાય - ધૈર્યમ્) દમઃ દમન, પ્રયત્નપૂર્વક દબાવવું, વશ કરવું અસ્તેયમ્ (ન સ્તેયમ્ - નજૂત.) ચોરી ન કરવી તે ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ (ઇન્દ્રિયાણામ્ નિગ્રહઃ - ષ.ત.) ઈન્દ્રિયો પર કાબૂ રાખવો તે ધીઃ બુદ્ધિ (પર્યાય - બુદ્ધિઃ, પ્રજ્ઞા, મેધા) વિદ્યા જ્ઞાન અક્રોધઃ (ન ક્રોધઃ - નજૂત.) ક્રોધનો અભાવ યયા (યદ્ (સ્ત્રી. સર્વ.) તૃ. એ.વ.) જેના દ્વારા નાખોતિ - ન આખોતિ (આપ્ મેળવવું, પ્રાપ્ત કરવું વ. અ. એ.વ.) મેળવતો નથી, મેળવી શકતો નથી વિક્રિયામ્ વિકૃતિને ભજેત (ભજ્ ભજવું, સેવવું વિધિ. અ. એ.વ.) સ્વીકારે, અપનાવે, સેવે પ્રાજ્ઞઃ (પર્યાય - બુધઃ, પण्डितः) બુદ્ધિશાળી પુરુષ ઇચ્છેત્ (ઇષ્ ઇચ્છવું વિધિ. અ. એ.વ.) ઇચ્છા કરે ગતિમ્ પ્રગતિને આત્મનઃ (આત્મન્ (પું) ષ. એ.વ.) પોતાની ક્ષમાખડ્ગઃ (ક્ષમા એવ ખડ્ગઃ - કર્મ.) ક્ષમારૂપી ખડ્ગ-તલવાર કરે હાથમાં (પર્યાય - હસ્તઃ, પાણિઃ) અતૃણે (ન વિદ્યતે તૃણમ્ યસ્ય તત્, તસ્મિન્ - બહુ.) વહ્નિઃ અગ્નિ (પર્યાય - અગ્નિઃ, અનલઃ, પાવકઃ) ઉપશામ્યતિ (ઉપ + શમ્ શાંત થવું, ઠરવું વ. અ. એ.વ.) ઓલવાઈ જાય છે. ઠરી જાય છે. હૃષ્યતિ (હૃષ્ હૃષ્ પામવો, ખુશ થવું વ. અ. એ.વ.) હૃષ્ પામે છે. મહત્યર્થે મોટાં કાર્યને માટે, મોટાં કાર્યના પ્રયોજને વ્યસને આફતમાં, મુશ્કેલીમાં શોચતિ (શુચ્ ચિંતા કરવી, શોક કરવો વ. અ. એ.વ.) ચિંતા કરે છે વૈ (અ.) ખરેખર પરિમિતપ્રજ્ઞઃ (પરિમિતા પ્રજ્ઞા યસ્ય સઃ - બહુ.) પાકટ પ્રજ્ઞાવાન, તીવ્ર બુદ્ધિવાળો દાન્તઃ (દમ્ + ક્ત > ત) દમન કરેલો, દમનશીલ દ્વિજઃ બ્રાહ્મણ (જેનો ઉપનયન સંસ્કાર થયો હોય છે, તે બધાને દ્વિજ કહે છે. દ્વિજ શબ્દનો અર્થ છે - બીજી વાર જન્મેલો. એમ મનાય છે કે માણસનો પ્રથમ જન્મ માતા-પિતાને ત્યાં થાય છે અને બીજો જન્મ વિદ્યાને પ્રદાન કરનારા ગુરુ કે આચાર્યને ત્યાં થાય છે. આ રીતે જોતાં જે કોઈ ભણેલા-ગણેલા છે, તે બધા જ દ્વિજ છે.) ઉચ્યતે (વચ્ ક. વ. અ. એ.વ.) કહેવાય છે અન્યદીયે કાઞ્ચને અન્ય વ્યક્તિના સોનામાં (પર્યાય - હિરણ્યમ્, સુવર્ણમ્, કુન્દનમ્) મૌક્તિકે મોતીમાં વિનિવૃત્તિઃ નિવૃત્તિ પામવું તે, વિમુખ રહેવું તે વિદુઃ (વિદ્ વ.કા. (વૈકલ્પિકરૂપ) અ. બ.વ.) જાણે છે. સમજે છે. બુધાઃ બુદ્ધિશાળી લોકો દ્વિવિધમ્ બે પ્રકારનું પ્રોક્તમ્ (પ્ર + વચ્ > ઉચ્ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) કહેલું, કહેવાયેલું છે બાહ્યમ્ (બહિર્ભવમ્ - ત.પ્ર.) બાહ્ય, બહારનું આખ્યન્તરમ્ (અખ્યન્તરે ભવમ્ - ત.પ્ર.) આંતરિક, અંદરમાં થનારું મૃજ્જલાભ્યામ્ (મૃત્ ચ જલમ્ ચ, તાભ્યામ્ - ઇ.દ્વ.) માટી અને જળ વડે સ્મૃતમ્ (સ્મૃ યાદ કરવું, સ્મરવું, ઉપદેશ કરવો + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) કહે છે, ઉપદેશે છે ભાવશુદ્ધિઃ (ભાવસ્ય શુદ્ધિઃ - ષ.ત.) ભાવનાની શુદ્ધિ અન્તરમ્ અંદરનું શ્રુત્વા (શ્રુ સાંભળવું + ક્ત્વા > ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) સાંભળીને સ્પૃષ્ટ્વા (સ્પૃશ્ અડકવું, સ્પર્શવું + ક્ત્વા > ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) સ્પર્શ કરીને દૃષ્ટ્વા (દૃશ્ જોવું + ક્ત્વા > ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) જોઈને ભુક્ત્વા (ભુજ્ ખાવું, ભોગવવું + ક્ત્વા > ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) ખાઈને ગ્રાત્વા (ગ્રા સૂંધવું + ક્ત્વા > ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) સૂંધીને ગ્લાયતિ (ગ્લૈ ગ્લાનિ પામવી, કંટાળવું વ. અ. એ.વ.) ગ્લાનિ પામે છે વિજ્ઞેયઃ

જાણવું જોઈએ જિતેન્દ્રિયઃ (જિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ - બહુ.) ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, ઇન્દ્રિયજયી પ્રવૃત્તિમ્ પ્રવૃત્તિને, કાર્યમાં રહેલી વ્યસ્તતાને નિવૃત્તિમ્ પ્રવૃત્તિમાંથી પાછા વળવું તે, પ્રવૃત્તિને અટકાવી દેવી તે કાર્યાકાર્યે (કાર્ય ચ અકાર્ય ચ - ઇ.દ્વ.) કરવા અને ન કરવા યોગ્ય કાર્યો ભયાભયે (ભયમ્ ચ અભયમ્ ચ - ઇ.દ્વ.) ભય અને અભય વેત્તિ (વિદ્ જાણવું વ. અ. એ.વ.) જાણે છે પાર્થ પૃથા (કુંતી)નો પુત્ર-અર્જુન સાત્ત્વિકી સત્ત્વગુણના સ્વભાવવાળી અનેકસંશયોચ્છેદિ (અનેકે સંશયાઃ (કર્મ.), અનેકસંશયાન્ ઉચ્છેત્તું શીલમસ્ય - કૃ.પ્ર.) અનેક સંશયોને દૂર કરવાના સ્વભાવવાળું પરોક્ષાર્થસ્ય (પરોક્ષેણ અર્થઃ, તસ્ય - તૃ.ત.) આંખોથી ઓઝલ રહેલા અર્થનું, પરોક્ષ-અપ્રસ્તુત અર્થનું દર્શકમ્ દર્શન કરાવનાર લોચનમ્ આંખ (પર્યાય - નયનમ્, નેત્રમ્) અન્ધઃ આંધળો યથાર્થકથનમ્ (યથાર્થસ્ય કથનમ્ - ષ.ત.) જેવું છે તેવાનું કથન, વાસ્તવિક કથન સર્વલોકસુખપ્રદમ્ (સુખં પ્રદદાતિ - સુખપ્રદમ્ (ઉપ.ત.), સર્વલોકેભ્યઃ સુખપ્રદમ્ - ચ.ત.) સમસ્ત લોકોને સુખ આપનાર તદ્વિપર્યયઃ (તસ્ય વિપર્યયઃ - ષ.ત.) તેનાથી વિપરીત, હોય તેનાથી ઊલટું તપતે (તપ્ તપવું વ. અ. એ.વ.) તપે છે, (અહીં તપ કરે છે, પરિશ્રમ કરે છે) યતતે (યત્ યત્ન કરવો વ. અ. એ.વ.) પ્રયત્ન કરે છે પ્રયચ્છતિ (પ્ર + દા > યચ્છ આપવું, દેવું વ. અ. પુ.એ.વ.) આપે છે હરતિ (હ હરવું, લઈ લેવું વ. અ. એ.વ.) હરણ કરી લે છે. વિવર્જયેત્ (વિ + વર્જ્ ણોડી દેવું, ત્યાગી દેવું વિધિ. અ. એ.વ.) ત્યાગ કરવો જોઈએ, ણોડી દેવું જોઈએ.

સન્ધિ

દમોઽસ્તેયમ્ (દમઃ અસ્તેયમ્) । ધીર્વિદ્યા (ધીઃ વિદ્યા) । અક્રોધો દશકમ્ (અક્રોધઃ દશકમ્) । ધૃતિર્નામ (ધૃતિઃ નામ) । નાપ્નોતિ (ન આપ્નોતિ) । પ્રાજ્ઞો યઃ (પ્રાજ્ઞઃ યઃ) । પતિતો વહ્નિઃ (પતિતઃ વહ્નિઃ) । સ્વયમેવોપશામ્યતિ (સ્વયમ્ એવ ઉપશામ્યતિ) । મહત્યર્થે (મહતિ અર્થે) । સ વૈ (સઃ વૈ) । સ દાન્તો દ્વિજ ઉચ્યતે (સઃ દાન્તઃ દ્વિજઃ ઉચ્યતે) । મૌક્તિકેઽપિ (મૌક્તિકે અપિ) । વિનિવૃત્તિર્યા (વિનિવૃત્તિઃ યા) । વિદુર્બુધાઃ (વિદુઃ બુધાઃ) । ભાવશુદ્ધિસ્તથાઽન્તરમ્ (ભાવશુદ્ધિઃ તથા અન્તરમ્) । નાસ્ત્યન્ધ એવ (ન અસ્તિ અન્ધઃ એવ) । યચ્ચ (યત્ ચ) । ચૈવ (ચ એવ) ।

વિશેષ

1. **દશકં ધર્મલક્ષણમ્** - ધર્મ વિશે આપણા સમાજમાં અનેક પ્રકારની ગેરમાન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આપણાં શાસ્ત્રો કે સાહિત્યમાં કયાંય ધર્મનો સંકુચિત અર્થ છે જ નહિ. ધર્મની જેટલી પણ શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાઓ છે તે બધી જ ધર્મને વિશાળ અર્થમાં જીવનની મૂળભૂત આવશ્યકતા તરીકે જ મૂલવે છે. મનુસ્મૃતિમાં ધર્મનાં દસ લક્ષણો ગણાવ્યાં છે જેના દ્વારા ધર્મ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ સમજી શકાય છે.

2. **ધૃતિઃ** - ધૃતિ એટલે ધીરજ. જે વ્યક્તિ ધર્મપથનો પ્રવાસી છે તેને ધૃતિ વિના ચાલે નહિ કારણ કે ધર્મ કે કર્તવ્યનો પથ અત્યંત કઠિન અને ડગલે ને પગલે પરીક્ષા કરનારો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જો વ્યક્તિ ધૈર્ય ખોઈ બેસે તો તેના માટે આ પથ પર ચાલવું અસંભવ બની જાય. ધર્મનું આ પ્રથમ લક્ષણ છે.

3. **દમઃ/ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ/જિતેન્દ્રિયઃ** - દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનું દમન. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા અને દ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. તેને દ્વાર કહે છે, કેમ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો આ પાંચ દ્વારો દ્વારા અંદર પ્રવેશે છે. વિષયોના પ્રભાવથી મનુષ્ય કામનાઓમાં ફસાય છે અને દુઃખી થાય છે. આથી સુખી બનવા માટે પ્રથમ દ્વારરૂપી પાંચ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો આવશ્યક છે. જે અધ્યાત્મપથિક આ પાંચ ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં લાવે છે, તેનો નિગ્રહ કરે છે તેને જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે.

4. **અસ્તેયમ્** - અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. મહર્ષિ પતંજલિએ યોગદર્શનમાં પાંચ યમ અંતર્ગત અસ્તેયનો સમાવેશ કર્યો છે. આપણે માત્ર કોઈની વસ્તુ તેની જાણ બહાર લઈ લેવી તેને ચોરી કહીએ છીએ; પરંતુ અહીં કોઈ અન્યની વસ્તુમાં મનથી પણ આસક્તિ થાય તેને પણ ચોરી કહી છે. આવી ચોરીનો ભાવ પણ ન હોય તેને અસ્તેય કહ્યું છે.

5. **શૌચમ્** - શૌચનો અર્થ સ્વચ્છતા કે શુદ્ધિ થાય છે. આપણે બહારની શુદ્ધિ તો રોજ કરીએ છીએ પરંતુ અંદરની શુદ્ધિ પણ એટલી જ આવશ્યક છે. આન્તરિક શુદ્ધિ એટલે વિચારોની, ભાવની શુદ્ધતા. વળી, અન્ય પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દુર્ભાવનો ત્યાગ કરવો તે પણ આભ્યંતર શુદ્ધિ છે. વ્યક્તિ જો અંદરથી શુદ્ધ ન હોય તો તેની ભક્તિનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી.

6. સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ: - શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના 13થી 18મા અધ્યાયમાં ભગવાન કૃષ્ણ ત્રણ ગુણોનું વિસ્તૃત વિવેચન કરે છે. તેના અંતર્ગત 18મા અધ્યાયમાં ભગવાન ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ કહે છે. સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી. જે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, કાર્ય-અકાર્ય, ભય-અભય અને બંધન-મુક્તિને યથાવત્ જાણનારી બુદ્ધિ છે તે સાત્ત્વિકી છે. (જે ધર્મ-અધર્મ અને કાર્યાકાર્યને યથાવત્ નથી જાણતી તે રાજસી છે અને જે અધર્મને ધર્મ માની લે છે અને એ રીતે બધા જ પદાર્થોને વિપરીત ગ્રહણ કરે છે તે તામસી બુદ્ધિ છે.)

7. વિદ્યા - વિદ્યા 'જ્ઞાન'નો સમાનાર્થી શબ્દ છે. અહીં 'શાસ્ત્ર' શબ્દ પણ તેના વિકલ્પે વપરાયો છે. વિદ્યા અથવા જ્ઞાનનું કાર્ય પ્રકાશ કરવાનું છે. એટલે કે જે દેખાતું નથી તેને દેખાડવાનું કાર્ય વિદ્યા કરે છે. જેમ કે કોઈ પ્રમેય પ્રથમ સમજાય નહિ; પરંતુ તેના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થયા પછી તે સરળ લાગે છે. આ રીતે જેમ જેમ મનુષ્ય વિદ્યા ગ્રહણ કરતો જાય છે એમ એમ એના સંશયો નાશ પામતા જાય છે. જ્ઞાનના દર્શન માટે નેત્રની આવશ્યકતા નથી કારણ કે જ્ઞાન સ્વયં લોચન છે, જે અપ્રત્યક્ષનું પણ દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) યઃ આત્મનઃ ગતિમ્ ઇચ્છેત્ સ ભજેત્ ।
 (ક) ક્ષમામ્ (ખ) ધિયમ્ (ગ) ધૃતિમ્ (ઘ) વિદ્યામ્
- (2) કઃ દ્વિજઃ ઉચ્યતે ?
 (ક) દાન્તઃ (ખ) અધીતવિદ્યઃ (ગ) જિતેન્દ્રિયઃ (ઘ) બુધઃ
- (3) કિં કાર્યમ્ અકાર્યં વા વેત્તિ ?
 (ક) ક્ષમા (ખ) ધૃતિઃ (ગ) સત્યમ્ (ઘ) બુદ્ધિઃ
- (4) પરોક્ષાર્થસ્ય દર્શકં કિમસ્તિ ?
 (ક) ધૃતિઃ (ખ) બુદ્ધિઃ (ગ) વિદ્યા (ઘ) સત્યમ્
- (5) કિમ્ આખ્યન્તરં શૌચમ્ ?
 (ક) અસ્તેયમ્ (ખ) ભાવસંશુદ્ધિઃ (ગ) બુદ્ધિઃ (ઘ) ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ

2. સંસ્કૃતભાષાયામ્ ઉત્તરં લિખત ।

- (1) ધર્મસ્ય કતિ લક્ષણાનિ ?
 (2) અન્યદીયે તૃણે કાઞ્ચને ચ મનસા વિનિવૃત્તિઃ કિમ્ ?
 (3) સત્યસ્ય કિં લક્ષણમ્ ?
 (4) શાસ્ત્રમ્ કસ્ય લોચનં ?
 (5) કઃ વ્યસને ન શોચતિ ?

3. ક-વર્ગં ય-વર્ગેણ યથાસ્વં યોજયત ।

ક-વર્ગઃ

- (1) શૌચમ્
 (2) ધૃતિઃ
 (3) ધીઃ
 (4) સત્યમ્
 (5) અસ્તેયમ્

ય-વર્ગઃ

- (1) પ્રવૃત્તિં નિવૃત્તિં ચ વેત્તિ ।
 (2) દ્વિવિધમ્ ।
 (3) મનસા વિનિવૃત્તિઃ ।
 (4) નાપ્નોતિ વિક્રિયામ્ ।
 (5) યથાર્થકથનમ્ ।

4. માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

- (1) ક્ષમાશીલ વ્યક્તિ શા માટે સુરક્ષિત છે ?
- (2) શાસ્ત્રને શા માટે લોચન કહ્યું છે ?
- (3) ક્રોધને શા માટે છોડવો જોઈએ ?
- (4) જે બંધન અને મોક્ષ બંનેને જાણે છે તેને કેવા પ્રકારની બુદ્ધિ કહેવાય ?

5. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) ઇન્દ્રિયનિગ્રહ:
- (2) શૌચમ્
- (3) ધૃતિ:

6. ધર્મનાં દસ લક્ષણો વિશે સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.

7. સસંદર્ભ સમજૂતી આપો :

- (1) સ દાન્તો દ્વિજ ઉચ્યતે ।
- (2) ન હૃષ્યતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ।
- (3) તસ્માત્ ક્રોધં વિવર્જયેત્ ।

5. भस्मावशेषं मदनं चकार

[प्रस्तावना : संस्कृत साहित्यनां मान्य प्रसिद्ध पांथ मडाकाव्योमांनुं अक मडाकाव्य अे काविदास विरचित कुमारसंभवम् छे. आ मडाकाव्यनां नायक-नायिका जगतनां माता-पिता अेवां पार्वती अने परमेश्वर-शिव छे. तेमना विवाहप्रसंगनुं निरूपण कुमारसंभवनाो मुष्य विषय छे. प्रस्तुत पाठमां समाविष्ट आठ पद्यो तेमना विवाहपूर्वनी अक सुप्रसिद्ध घटनाना भाग तरीके (कुमारसंभवना तृतीय सर्गमां) आवे छे.]

तारकासुर दानव देवोने अतिशय त्रास आपतो હતો. આ ત્રાસથી મુક્ત થવા માટે દેવો બ્રહ્માની પાસે ગયા અને ત્રાસના નિવારણનો ઉપાય પૂછ્યો. બ્રહ્માએ દેવોને જણાવ્યું કે શિવ અને પાર્વતીનો પુત્ર સેનાપતિ બનીને તારકાસુર સાથે યુદ્ધ કરે, યુદ્ધમાં તારકાસુરનો વધ થાય, તો જ તમને આ ત્રાસમાંથી મુક્તિ મળી શકે એમ છે. આ કાર્યને સંપન્ન કરવા માટે શિવ-પાર્વતીનો વિવાહ થાય, તે આવશ્યક હતું. આ કાર્ય સંપન્ન કરવાની જવાબદારી કામદેવને સોંપવામાં આવી.

હિમાલય ઉપર શિવ તપસ્યામાં લીન હતા. પાર્વતી એમની પરિચર્યામાં લાગેલાં હતાં. કામદેવ અહીં આવી પહોંચે છે અને પોતાને સોંપાયેલું કાર્ય કરવા માટે સન્નદ્ધ બને છે. કામદેવના સહયોગ માટે વસંતઋતુ ઉપસ્થિત થાય છે. (આમ, અકાળે વસંતઋતુ ખીલી ઊઠી છે.) વસંતના આ પ્રભાવક વાતાવરણમાં પાર્વતી શિવને કમળકાકડીની માળા પહેરાવે છે. તકની રાહ જોઈ રહેલો કામદેવ સક્રિય થઈને સંમોહન નામનું બાણ ધનુષ્ય પર ચઢાવે છે. શિવ સહેજ વિચલિત થાય છે, પણ તરત જ સંયમ કેળવી લે છે. કામદેવની આ કુચેષ્ટાથી શિવ કોધે ભરાય છે અને પોતાનું ત્રીજું નેત્ર ખોલીને પળવારમાં કામદેવને ભસ્મ કરી દે છે.

કામદેવના દહનની આ ઘટનાનું કાલિદાસે કરેલું સરસ વર્ણન નીચેના ઉપજાતિ છંદમાં રચાયેલાં આઠ પદ્યોમાં પ્રસ્તુત છે. અર્થાવબોધની સરળતા માટે અહીં પ્રત્યેક પદ્યની નીચે અન્વય પણ મૂકવામાં આવ્યો છે.]

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशोषितां भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ १ ॥

अन्वयः - अथ गौरी तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा करेण भानुमतः मयूखैः विशोषितां मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् उपनिन्ये ।

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्त्रिलोचनस्ताम् उपचक्रमे च ।

सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ २ ॥

अन्वयः - त्रिलोचनः प्रणयिप्रियत्वात् तां प्रतिग्रहीतुम् उपचक्रमे च । पुष्पधन्वा च धनुषि सम्मोहनं नाम अमोघं बाणं समधत्त ।

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ३ ॥

अन्वयः - चन्द्रोदयारम्भे अम्बुरાશિઃ ઇવ કિજ્ચિત્ પરિલુપ્તધૈર્યઃ હરઃ તુ બિમ્બફલાધરોષ્ઠે ઉમામુખે વિલોચનાનિ વ્યાપારયામાસ ।

विवृण्वती शैलसुतापि भावम् अङ्गैः स्फुरद्दालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ४ ॥

अन्वयः - શૈલસુતા અપિ સ્ફુરદ્દાલકદમ્બકલ્પૈઃ અઙ્ગૈઃ ભાવં વિવૃણ્વતી સાચીકૃતા ચારુતરેણ પર્યસ્તવિલોચનેન મુખેન તસ્થૌ ।

अथेन्द्रियक्षोभम् अयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्दिशाम् उपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ५ ॥

अन्वयः - અથ અયુગ્મનેત્રઃ વશિત્વાત્ ઇન્દ્રિયક્ષોભં બલવત્ નિગૃહ્ય સ્વચેતોવિકૃતેઃ હેતું દિદૃક્ષુઃ દિશામ્ ઉપાન્તેષુ દૃષ્ટિં સસર્જ ।

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ६ ॥

अन्वयः - सः दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसम् आकुञ्चितसव्यपादम् चक्रीकृतचारुचापम् आत्मयोनिं प्रहर्तुम् अभ्युद्यतम् ददर्श ।

तपःपरामर्शविवृद्धमन्योर्भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ७ ॥

अन्वयः - तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य तृतीयात् अक्ष्णः स्फुरन् उदर्चिः कृशानुः सहसा निष्पपात किल ।

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ८ ॥

अन्वयः - (हे) प्रभो ! क्रोधं संहर संहर इति मरुतां गिरः खे यावत् चरन्ति, तावत् भवनेत्रजन्मा सः वह्निः मदनं भस्मावशेषं चकार ।

टिप्पणी

(श्लोक १) उपनिन्ये (उप + नी प. भू. अ. ए.व.) अर्पण करी. पडेरावी. गिरिशाय शिवने (पर्याय - शिवः, शङ्करः, त्रिलोचनः, हरः) गौरी (पर्याय - शैलजा, पार्वती, उमा, शैलसुता) पार्वतीश्चे तपस्विने (तपस्विन् (पुं.) च.ए.व.) तपस्वीने ताम्ररुचा (ताम्रस्य रुच् इव रुच् यस्य सः, तेन (बहु.))। ताम्ररुच् (पुं) तृ.ए.व.) तांभा जेवी कान्तिवाणा, लादिमावाणा विशोषिताम् सूक्ष्मवेली भानुमतः सूर्यनां मयूखैः (पर्याय - अंशुः, रश्मिः, करः) डिशो वडे मन्दाकिनी-पुष्कर-बीजमालाम् (मन्दाकिन्याः पुष्कराणि - (ष.त.), मन्दाकिनीपुष्कराणाम् बीजानि - (ष.त.) मन्दा... बीजानाम् माला, - ताम् (ष.त.)) मन्दाकिनी-गंगा नदीनां कमलोनां बीज (कमलकाकडी)नी माणाने (२) प्रतिग्रहीतुम् (प्रति + ग्रह् + तुम् हे.कृ.) स्वीकारवा माटे प्रणयिप्रियत्वात् लक्तजन प्रत्ये प्रेम डोवाथी त्रिलोचनः (त्रीणि लोचनानि यस्य सः - बहु.) त्रिण आंभवाणा, शंकर उपचक्रमे (उप + क्रम् प. भू. अ. ए.व.) शरुआत करी पुष्पधन्वा (पुष्पम् धनुः यस्य सः - बहु.) कामदेव धनुषि (धनुस् (नपुं.) स.ए.व.) धनुष्य पर अमोघम् निष्कण न जाय अेवुं समधत्त (सम् + धा ह्य.अ. ए.व.) यढाव्युं. संधान क्युं. (३) हरः शंकर परिलुप्तधैर्यः (परिलुप्तम् धैर्यम् यस्य सः - बहु.) लोपायेला धैर्यवाणा, विचलित थयेला धैर्यवाणा चन्द्रोदयारम्भे (चन्द्रस्य उदयः - (ष.त.) चन्द्रोदयस्य आरम्भः, तस्मिन् - ष.त.) चन्द्रना उदयना प्रारंभे अम्बुराशिः (अम्बूनाम् राशिः - ष.त.) समुद्र (पाणीनो जथ्यो-समूह) बिम्बफलाधरोष्ठे (बिम्बस्य फलम् - (ष.त.), बिम्बफलम् इव अधरोष्ठः यस्य सः, तस्मिन् - बहु.) बिंबङ्ग जेवा अधरोष्ठवाणा (उमाना मुष्प उपर) व्यापारयामास (वि + आ + पृ प.भू. अ.ए.व.) डेरवी विलोचनानि त्रिण आंभो (४) विवृण्वती (वि + वृ शतृ > अत् (स्त्री.) व.कृ.) प्रगट करती शैलसुता (शैलस्य सुता - ष.त.) पर्वतनी कन्या, पार्वती स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः (बालश्चासौ कदम्बः, बालकदम्बः - (कर्म.), स्फुरन् चासौ बालकदम्बः - (कर्म.) स्फुरद्बालकदम्ब + कल्प, त.प्र.; कल्प अे तद्धित प्रत्यय छे अने ते...ना जेवानो अर्थ आपे छे. जेमडे - पुत्रकल्प अर्थात् पुत्र जेवो) पीलतां सुकोमल कदम्बनां डूलना जेवा (रोमांथित) साचीकृता बाजुअे डरेली चारुतरेण वधारे सुंदर वडे तस्थौ (स्था प.अ.ए.व.) डीभी रडी. पर्यस्तविलोचनेन (पर्यस्ते लोचने यस्य तत्; तेन - बहु.) यंथण आंभोवाणा मुखेन-मुष्पथी (५) इन्द्रियक्षोभम् (इन्द्रियाणाम् क्षोभः, तम् - ष.त.) इन्द्रियोना षण्णवाटने अयुग्मनेत्रः (न युग्मम्-(नजत्.), अयुग्मं नेत्रं यस्य सः - बहु.) अयुग्म (अेकी संख्या) त्रिण आंभवाणा वशित्वात् वश करनार डोवाथी बलवत् (बलम् अस्य अस्ति - बलवत्) षण्णपूर्वक निगृह्य (नि + ग्रह् + क्त्वा > य - सं.भू.कृ.) डामूमां लडने हेतुम् कारणने स्वचेतोविकृतेः (स्वस्य चेतः - (ष.त.), स्वचेतसः विकृतिः, तस्य - ष.त.) पोताना मनना विकारना दिदृक्षुः (दृश् + सन् > दिदृक्षा + उ (छथ्यादर्शक विशेषण) कृ.प्र.)

જોવાની ઇચ્છવાળા દિશામ્ દિશાઓના ઉપાન્તેષુ અંતભાગોમાં સસર્જ (સૃજ્ પ.ભૂ. અ. એ.વ.) ઉત્પન્ન કરી. (અહીં સંદર્ભ પ્રમાણે - નજર નાખી, એવો અર્થ લેવાનો છે.) દૃષ્ટિમ્ નજરને (દ્) દક્ષિણાપાડ્ગનિવિષ્ટમુષ્ટિમ્ (દક્ષિણાપાડ્ગં યાવત્ નિવિષ્ટા મુષ્ટિ: યેન, તમ્ -બહુ.) જમણી આંખના છેડા સુધી મુઠ્ઠી વાળેલાને નતાંસમ્ (નત: અંસ: યસ્ય સઃ, તમ્ - બહુ.) નમેલા ખભાવાળાને આકુચ્ચિતસવ્યપાદમ્ (આકુચ્ચિત: સવ્ય: પાદ: યસ્ય સઃ - બહુ.) વાંકા વાળેલા ડાબા પગવાળાને દદર્શ (દૃશ્ પ.ભૂ. અ.એ.વ.) જોયો. ચક્રીકૃતચારુચાપમ્ (ચક્રીકૃતં ચારુચાપં યેન - બહુ.) સુંદર ધનુષ્યને ગોળાકાર કરનારને અભ્યુદ્યતમ્ તૈયાર થયેલાને આત્મયોનિમ્ (આત્મા એવ યોનિ: યસ્ય સઃ - બહુ.) કામદેવને (૭) તપ:પરામર્શવિવૃદ્ધમન્યો: (તપસ: પરામર્શ: - (ષ.ત.) તપ:પરામર્શેન વિવૃદ્ધ: મન્યુ: યસ્ય સઃ - બહુ.) તપ પરના આક્રમણથી જેમનો ગુસ્સો વધી ગયો છે તેનું ભ્રૂભઙ્ગાદુષ્ટ્રેક્ષ્યમુખસ્ય (ભ્રૂભઙ્ગેન દુષ્ટ્રેક્ષ્યમ્ મુખમ્ યસ્ય સઃ - બહુ.) ભવાં ચઢાવવાને કારણે જેમના મુખને જોવું અસહ્ય થઈ ગયું છે તેને સ્ફુરન્ (સ્ફુર્ + શતૃ > અત્ - વ.કૃ.) ઝબકતો ઉદર્ચિઃ ઊંચે જતી જવાળાઓવાળો સહસા એકાએક તૃતીયાત્ અક્ષ્ણ: (અક્ષિન્ (નપું.) પં. એ.વ.) ત્રીજી આંખમાંથી કૃશાનુ: અગ્નિ કિલ ખરેખર (નિશ્ચય બતાવવા માટે આ નિપાત વપરાય છે.) નિષ્પાત (નિસ્ + પત્ પ. ભૂ. અ.એ.વ.) નીકળ્યો. ફેંકાયો. (૮) પ્રભો હે પ્રભુ સંહર (સમ્ + હ આજ્ઞાર્થ. મ.એ.વ.) શમન કરો. શાન્ત કરો ગિર: (ગિર્ (સ્ત્રી.) પ્ર.બ.વ.) વાણી (પર્યાય - વાણી, વાક્) રહે આકાશમાં (પર્યાય - આકાશમ્, ગગનમ્) મરુતામ્ દેવતાઓની ચરન્તિ (ચર્ વ.અ.બ.વ.) ફરતી હતી, ફેલાઈ વહ્નિઃ અગ્નિ (પર્યાય - અગ્નિઃ, પાવકઃ, અનલઃ) ભવનેત્રજન્મા (ભવસ્ય નેત્રમ્ - (ષ.ત.), ભવનેત્રાત્ જન્મ યસ્ય સઃ - બહુ.) શિવના નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ભસ્માવશેષમ્ (ભસ્મ એવ અવશેષ: યસ્ય સઃ તમ્ - બહુ.) ભસ્મ જ અવશેષ છે જેની તેવો, ભસ્મસાત્ ચકાર (કૃ પ. ભૂ. અ.એ.વ.) કરી નાખ્યો. બનાવી દીધો. મદનમ્ કામદેવને (પર્યાય - કામઃ, મન્મથઃ મનોજઃ)

સન્ધિ

અથોપનિન્યે (અથ ઉપનિન્યે) । માનુમતો મયૂઝૈર્મન્દાકિની..માલામ્ (માનુમતઃ મયૂઝૈઃ મન્દાકિની...માલામ્) । ધનુષ્યમોઘમ્ (ધનુષિ અમોઘમ્) । ત્રિલોચનસ્તામ્ (ત્રિલોચનઃ તામ્) । હરસ્તુ (હરઃ તુ) । કિઞ્ચિત્પરિલુપ્ત-ધૈર્યં શ્વન્દ્રોદયારમ્ભ ઇવામ્બુરાશિઃ (કિઞ્ચિત્ પરિલુપ્તધૈર્યઃ ચન્દ્રોદયારમ્ભે ઇવ અમ્બુરાશિઃ) । શૈલસુતાપિ (શૈલસુતા અપિ) । અથેન્દ્રિયક્ષોભમ્ (અથ ઇન્દ્રિયક્ષોભમ્) । પુનર્વશિત્વાદ્બલવન્નિગૃહ્ય (પુનઃ વશિત્વાત્ બલવત્ નિગૃહ્ય) । સ્વચેતોવિકૃતેર્દિદૃક્ષુર્દિશામ્ (સ્વચેતોવિકૃતેઃ દિદૃક્ષુઃ દિશામ્) । સ દક્ષિણાપાડ્ગનિવિષ્ટમુષ્ટિમ્ (સઃ દક્ષિણા...મુષ્ટિમ્) । તપ:પરા..મન્યોર્ભ્રૂભઙ્ગ..મુખસ્ય (તપ:પરા..મન્યોઃ ભ્રૂભઙ્ગા..મુખસ્ય) । સ્ફુરન્નુદર્ચિઃ (સ્ફુરન્ ઉદર્ચિઃ) । તૃતીયાદક્ષ્ણ: (તૃતીયાત્ અક્ષ્ણ:) । સંહરેતિ (સંહર ઇતિ) । યાવદ્ગિર: (યાવત્ ગિર:) । સ વહ્નિર્ભવનેત્રજન્મા (સઃ વહ્નિઃ ભવનેત્રજન્મા) ।

વિશેષ

1. સંસ્કૃત કાવ્યને ગદ્ય અને પદ્ય એમ બે પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગદ્યકાવ્ય એ અમિતાક્ષર કાવ્ય છે, કેમકે ગદ્યમાં અક્ષરોની કોઈ ચોક્કસ મર્યાદા જાળવી રાખવી જરૂરી હોતી નથી. પદ્યકાવ્ય એ મિતાક્ષર કાવ્ય છે, કેમકે પદ્યમાં સ્વીકારેલા છંદ મુજબ અક્ષરોની મર્યાદા જાળવી રાખવી જરૂરી બની જતી હોય છે. આ પ્રકારની મર્યાદાની જાળવણી માટે પર્યાય-પદો સહાયક બનતાં હોય છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં શિવને માટે જે જુદા જુદા પર્યાયો વપરાયા છે, તેનું એક કારણ પદ્યની મિતાક્ષરતા પણ છે. સાથે સાથે પર્યાયપદોમાંથી અમુક પર્યાય વાપરીને પ્રતિભાશાળી કવિ પોતાના કાવ્યને ચમત્કૃતિપૂર્ણ બનાવતો હોય છે. મહાકવિ કાલિદાસે ઉપર્યુક્ત પદ્યોમાં શિવ, પાર્વતી અને કામદેવને માટે વાપરેલાં પર્યાયપદો એક ખાસ પ્રકારની અર્થચ્છાયા પ્રગટાવીને કાવ્યના સૌન્દર્યમાં અને કાવ્યની રસિકતામાં વૃદ્ધિ કરી આપે છે. (નીચે જે શબ્દોની નોંધ આપવામાં આવી છે, તે ઉપરથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકશે.)

2. અયુગ્મનેત્ર: । શિવને ત્રણ નેત્ર છે. (સામાન્ય રીતે માણસને બે નેત્ર હોય છે, પણ જો તે જ્ઞાનાર્જન કરે, તો તેને જ્ઞાનરૂપી એક ત્રીજું નેત્ર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.) આ ત્રણ નેત્ર હોવાને કારણે શિવને ત્રિનેત્ર: કે ત્રિલોચન: કહે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે બે, ચાર વગેરે સંખ્યાઓ યુગ્મ (બેકી) અને એક, ત્રણ વગેરે સંખ્યાઓ અયુગ્મ (એકી) સંખ્યા છે. સામાન્ય રીતે નેત્રની સંખ્યા બેની હોય છે, તેથી સામાન્ય જન-માણસને યુગ્મનેત્ર કહી શકાય, પણ શિવને તો ત્રણ નેત્ર છે, તેથી તેમને ત્રિનેત્ર, ત્રિલોચન, અયુગ્મનેત્ર - જેવાં નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

3. पुष्पधन्वा। पुष्प છે ધનુષ્ય જેનું તે પુષ્પધન્વા. પુષ્પને ધનુષ્ય બનાવીને કામદેવ બાણ છોડે છે. કામદેવની પાસે પાંચ બાણ છે - ઉન્માદન, તાપન, શોષણ, સ્તંભન અને સંમોહન. આ પાંચ બાણોમાંથી જેને જે બાણ વાગે તેની તે પ્રકારની સ્થિતિ બની જતી હોય છે. જેમકે - ઉન્માદન નામનું બાણ જેના ઉપર છોડવામાં આવે તે, કામદેવના બાણથી ઘાયલ થયેલો માણસ ઉન્માદી બની જાય છે. તાપન નામનું બાણ જેના ઉપર છોડવામાં આવે તે, તપવા લાગે છે. શોષણ નામનું બાણ જેને વાગ્યું હોય, તે બાણથી ઘાયલ થયેલો માણસ સૂકાવા લાગે છે. સ્તંભન નામના બાણથી હણાયેલો માણસ સ્તંભ (કાંઈ સૂઝે નહિ, ગુમસુમ રહેનાર) બની રહે છે. સંમોહન નામના બાણથી ઘાયલ માણસ મોહિત થઈ જાય છે. અહીં કામદેવ શિવને સંમોહન નામના બાણથી પાર્વતી તરફ મોહિત કરવાનો ઉપક્રમ કરે છે. અરવિંદ, અશોક, આંબો, નવમલ્લિકા અને નીલોત્પલ એ પાંચ પુષ્પોને પણ કામદેવનાં પાંચ બાણ કહ્યાં છે.

4. ઉમા। ઉમા એ પાર્વતીનું નામ છે. પાર્વતીનાં વિવિધ નામો છે. તેની પાછળનાં કારણો પણ જાણવા જેવાં છે. પર્વતનાં પુત્રી હોવાથી તેમનું એક નામ પાર્વતી છે. પર્વતનો પર્યાય શૈલ છે. શૈલથી જન્મ્યાં હોવાથી પાર્વતીનું બીજું એક નામ શૈલજા છે. શૈલની સુતા - પુત્રી હોવાથી શૈલસુતા તરીકે પણ તે જાણીતાં છે. પિતા દક્ષના યજ્ઞમાં કૃદ્ધી જઈને તેઓ સતી થયાં હતાં, તેથી તેમને સતી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આમ, જુદાં જુદાં કારણોથી પાર્વતીનાં અનેક નામો છે.

પૂર્વ જન્મમાં તેઓ દક્ષનાં પુત્રી હતાં. સતી થયા બાદ તેમનો જન્મ પર્વતને ત્યાં થયો. આમ, તેઓ પર્વતનાં પુત્રી બન્યાં અને પાર્વતી તરીકે જાણીતાં થયાં. આ પાર્વતીનું એક નામ ઉમા છે. મહાકવિ કાલિદાસ (કુમારસંભવ 1 : 26) જણાવે છે તેમ ઉમેતિ માત્રા તપસો નિષિદ્ધા પશ્ચાદુમાખ્યાં સુમુખી જગામ। અર્થાત્ ઉ હે દીકરી ! મા (આવું કઠન તપ કરીશ) નહિ, એમ કહીને તપ તપવામાંથી તેમને વાર્યાં હોવાથી પાર્વતીને ઉમા નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) ક: દેવ: પુષ્પધન્વા કથ્યતે ?

(ક) ઇન્દ્ર: (ખ) શઙ્કર: (ગ) વિષ્ણુ: (ઘ) કામદેવ:

(2) ભગવાન્ શઙ્કર: કીદૃશ: ?

(ક) દ્વિનેત્ર: (ખ) અયુગ્મનેત્ર: (ગ) બહુનેત્ર: (ઘ) સહસ્રાક્ષ:

(3) અમ્બુરાશિ: ઇતિ શબ્દસ્ય ક: પર્યાય: ?

(ક) સમુદ્ર: (ખ) નભ: (ગ) તપોવનમ્ (ઘ) પર્વત:

(4) પ્રભો, ક્રોધં સંહર ઇતિ દેવાનાં ગિર: કુત્ર ચરન્તિ ?

(ક) સ્વર્ગે (ખ) સમુદ્રે (ગ) આકાશે (ઘ) અરણ્યે

2. સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરત ।

(1) ગૌરી ગિરિશાય કિમ્ ઉપનિન્યે ?

(2) પુષ્પધન્વા ધનુષિ કિં નામ બાણં સમધત્ ?

(3) હર: કુત્ર વિલોચનાનિ વ્યાપારયામાસ ?

(4) શૈલસુતા કીદૃશૈ: અઙ્ગૈ: ભાવં વિવૃણ્વતી અભવત્ ?

(5) શઙ્કરસ્ય તૃતીયાત્ અક્ષ્ણ: સહસા કિં નિષ્પાત ?

(6) ક: મદનં ભસ્માવશેષં ચકાર ?

3. मातृभाषाभां उत्तर आपो :

- (1) तपस्वी शिवने पार्वतीअे शुं अर्पण कर्तुं ? कर्ण रीते ?
- (2) कामदेवना संभोहन बाणनी शिव पर शी असर थर्ण ?
- (3) र्णन्द्रियक्षोभने वश करीने शंकरे क्पां दृष्टि नाभी ?
- (4) शंकरे केवा कामदेवने जोयो ?
- (5) आकाशभां रडेला देवताओ शंकरने शुं कडेवा लाग्पा ?

4. ससंदर्भ समजूती आपो :

- (1) धनुष्यमोघं समधत्त बाणम्।
- (2) व्यापारयामास विलोचनानि।
- (3) दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्।
- (4) भस्मावशेषं मदनं चकार।

5. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) मदनदहननो प्रसंग
- (2) कामदेवनुं कार्य

6. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) अयुग्मनेत्र
- (2) पुष्पधन्वा
- (3) संभोहन
- (4) उमा

6. उपनिषद्-रससुधा

[**પ્રસ્તાવના :** ઉપનિષદ્ શબ્દ ઉપ + નિ + સદ્ ઉપરથી બન્યો છે. ઉપનો અર્થ છે - પાસે, ગુરુની પાસે. નિ નો અર્થ છે - નિશ્ચિતરૂપે અને સદ્નો અર્થ છે - બેસવું. આ રીતે ઉપનિષદ્નો અર્થ થાય છે - ગુરુની પાસે નિશ્ચિત થઈ બેસીને પ્રાપ્ત કરેલું રહસ્યાત્મક જ્ઞાન. આ પ્રકારના તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવતા ગ્રંથોને માટે ઉપનિષદ્ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપનિષદોમાં જે જ્ઞાનનો સંગ્રહ છે, તે કોઈ એક જ કાળમાં અને એક જ વ્યક્તિના હૃદયમાં પ્રગટેલ નથી; પરંતુ તે તો અનેક ઋષિઓ, મુનિઓ અને વિદ્વાનોની વિદ્વતાનું અને તપનું નવનીત છે.

આમ તો ઉપનિષદોની સંખ્યા બસોથી પણ વધારે છે, છતાં તેમાં મુખ્ય ઉપનિષદો તો માત્ર અગિયાર જ છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં આ અગિયાર ઉપનિષદો પૈકી ઈશોપનિષદ્, કઠોપનિષદ્, તૈત્તિરીયોપનિષદ્, મુણ્ડકોપનિષદ્ અને શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ - એમ માત્ર પાંચ ઉપનિષદોમાંથી અલગ-અલગ વિષયવસ્તુ ધરાવતાં પસંદગીનાં પાંચ પદ્યોને મૂકવામાં આવ્યાં છે.

આ પદ્યોમાં પ્રથમ ત્રણમાં ક્રમશઃ એકત્વ સાધવાની પ્રક્રિયાનું, પરમ શાંતિના અધિકારીનું અને વિદ્વાન વ્યક્તિનું લક્ષણ વર્ણવ્યું છે. ચોથા મંત્રમાં સત્યનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે અને પાંચમા મંત્રમાં પરમતત્ત્વની પરમતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ મંત્રોમાં આવતાં વર્ણન થકી માનવને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી હવે માણસે તે પ્રમાણેની ક્રિયા કરવાની છે અને એ પ્રકારનું જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન આચરવાનો છે.]

૧. યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ ।
તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥

- ઈશોપનિષદ્

૨. નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનશ્ચેતનાનામ્
એકો બહૂનાં યો વિદધાતિ કામાન્ ।
તમાત્મસ્થં યેઽનુપશ્યન્તિ ધીરા-
સ્તેષાં શાન્તિઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્ ॥

- કઠોપનિષદ્

૩. યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।
આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ કદાચન ॥

- તૈત્તિરીયોપનિષદ્

૪. સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ ।
યેનાક્રમન્ત્યૃષયો હ્યાપ્તકામા યત્ર તત્સત્યસ્ય પરમં નિધાનમ્ ॥

- મુણ્ડકોપનિષદ્

૫. ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં
નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ।
તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં
તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥

- શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્

ટિપ્પણી

યસ્મિન્ (યદ્ (સર્વ. નપું.) સ.એ.વ.) જેમાં ભૂતાનિ જીવો, પ્રાણીઓ આત્મા જીવાત્મા અભૂત્ (ભૂ હોવું, થવું અ.ભૂ. અ.એ.વ.) થયું, બન્યું વિજાનતઃ (વિ + જ્ઞા > જન્ > શત્ > ત્ વ.કૃ. વિજાનત્ (પું.) ષ.એ.વ.) વિશેષરૂપે જાણનારને મોહઃ આસક્તિ શોકઃ દુઃખ, ગ્લાનિ એકત્વમ્ એકપણાને અનુપશ્યતઃ (અનુ + દૃશ્ > પશ્ય > શત્ > ત્ વ.કૃ. અનુપશ્યત્ (પું.) ષ.એ.વ.) જોનારને નિત્યઃ સદા, સર્વકાલીન ચેતનઃ ચૈતન્યયુક્ત વિદધાતિ (વિ + ધા ધારણ કરવું વ. અ.એ.વ.) ધારણ કરે છે કામાન્ કામનાઓને આત્મસ્થમ્ (આત્મનિ તિષ્ઠતિ - ઉપ.ત.) આત્મામાં સ્થિર રહેલાને અનુપશ્યન્તિ (અનુ + દૃશ્ > પશ્ય, વ. અ.બ.વ.) જુએ છે ધીરાઃ ધૈર્યવાન લોકો શાન્તિઃ શાશ્વતી સર્વકાલીન શાંતિ, કાયમી શાંતિ ઇતરેષામ્ (ઇતર (પું.) સર્વ. ષ.બ.વ.) અન્યોની યતઃ જ્યાંથી વાચઃ (વાક્ (સ્ત્રી.) પ્ર.બ.વ.) વાણી, શબ્દો નિવર્તન્તે (નિ + વૃત્ વ. અ.બ.વ.) પાછા વળે છે અપ્રાપ્ય પ્રાપ્ત ન કરીને મનસા (મનસ્ (નપું.) તૃ.એ.વ.) મનથી બ્રહ્મણઃ (બ્રહ્મણ (નપું.) ષ.એ.વ.) બ્રહ્મ-તત્ત્વના વિદ્વાન્ જાણનાર બિભેતિ (ભી વ. અ.એ.વ.) ડરે છે. કદાચન ક્યારેય પણ સત્યમ્ (પર્યાય - ઋત્તમ્ - વિરોધી - અસત્યમ્, અનૃતમ્) જયતે વિજય પામે છે અનૃતમ્ અસત્ય પન્થાઃ (પથિન્ (પું.) પ્ર.એ.વ.) માર્ગ વિતતઃ (વિ + તન્ + ક્ > ત, ક.ભૂ.કૃ.) વિસ્તરે છે દેવયાનઃ જીવની એક પ્રકારની ગતિ (જેમાં મરણ પછી હવે જીવને મૃત્યુલોકમાં પરત આવવાનું રહેતું નથી.) યેન જેના વડે આક્રમન્તિ (આ + ક્રમ્ વ. અ.બ.વ.) ઓળંગી જાય છે. (જીવન-મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે.) હિ (અ.) ખરેખર આપ્તકામાઃ પૂર્ણ થયેલી કામનાઓવાળા પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, સર્વોચ્ચ નિધાનમ્ આશ્રયસ્થાન ભાતિ (ભા વ. અ.એ.વ.) પ્રકાશે છે ચન્દ્રતારકમ્ (ચન્દ્રઃ ચ તારકાઃ ચ, સ.દ્વ.) ચંદ્ર અને તારાઓનો સમૂહ ઇમાઃ (ઇદમ્ (સર્વ. - સ્ત્રી.) પ્ર.બ.વ.) વિદ્યુતઃ આ વીજળીઓ (પર્યાય - દામિની) ભાન્તમ્ પ્રકાશિત થયેલાને અનુભાતિ પછીથી પ્રકાશે છે ભાસા પ્રકાશથી

સન્ધિ

ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ (ભૂતાનિ આત્મા એવ અભૂત્ વિજાનતઃ.) । ચેતનશ્ચેતનાનામેકો બહૂનામ્ (ચેતનઃ ચેતનાનામ્ એકઃ બહૂનામ્) । યો વિદધાતિ (યઃ વિદધાતિ) । યેડનુપશ્યન્તિ (યે અનુપશ્યન્તિ) । ધીરાસ્તેષામ્ (ધીરાઃ તેષામ્) । નેતરેષામ્ (ન ઇતરેષામ્) । બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ (બ્રહ્મણઃ વિદ્વાન્) । નાનૃતમ્ (ન અનૃતમ્) । યેનાક્રમન્ત્યૃષયો (યેન આક્રમન્તિ ઋષયઃ) । હ્યાપ્તકામા યત્ર (હિ આપ્તકામાઃ યત્ર) । નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ (ન ઇમાઃ વિદ્યુતઃ ભાન્તિ) । કુતોડયમગ્નિઃ (કુતઃ અયમ્ અગ્નિઃ) ।

વિશેષ

1. સર્વાણિ ભૂતાનિ બધાં જ ભૂતો, પ્રાણીઓ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘ભૂત’ શબ્દ પ્રાણીમાત્ર માટે વપરાયો છે. દરેક પ્રાણીએ જન્મ લઈને પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું હોવાથી, તેમને માટે ‘ભૂત’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ભૂતનો અર્થ છે ‘જન્મેલા’, ‘જન્મ થકી અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકેલા’.

2. કો મોહઃ કઃ શોકઃ મોહ કેવો અને શોક કેવો ? જ્યાં એકમાંથી બધું ઉત્પન્ન થતું હોય અને એકમાં જ સમાઈ જતું હોય, ત્યાં પ્રાપ્ત વસ્તુનો મોહ અને વિગત વસ્તુનો શોક શો કરવો ? જો કોઈ આવો શોક કરે, તો તે નરી મૂર્ખતા જ સમજવી જોઈએ. આ ઉપદેશ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

3. એકત્વમનુપશ્યતઃ એકત્વનું દર્શન કરનારને. વેદાંત દર્શન અનુસાર આ સમગ્ર જગત એક તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આથી દૃશ્ય-અદૃશ્ય સર્વ પદાર્થોમાં એ એક જ તત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે. આમ, સર્વત્ર તેનું દર્શન કરવું એ જ એકત્વનું દર્શન કરવું છે - એવું સમજવાનું છે.

4. નિત્યઃ સાર્વકાલિક. જે ત્રણેય કાળમાં અને સર્વ સ્થાનમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય, તેને નિત્ય કહે છે. જગતનું નિર્માણ કરનાર જે બ્રહ્મ-તત્ત્વ છે, તેને નિત્ય માનવામાં આવે છે. વળી, જેનો આદિ ન હોય અર્થાત્ જે અનાદિ હોય અને જેનો અંત ન હોય અર્થાત્ જે અનંત હોય, તેને પણ નિત્ય માનવામાં આવે છે. બ્રહ્મતત્ત્વ આદિ વગરનું છે અર્થાત્ અનાદિ છે અને તે અંત વગરનું અનંત પણ છે. આ પ્રકારના નિત્ય પદાર્થને શાશ્વત પણ કહે છે.

5. **चेतनः** जगतमां यरायर पदार्थोमां ज्यां ज्यां ज्वनतत्त्व छे, त्यां त्यां यैतन्य छे. जेमके, पशु, पक्षी, मानव वगेरेमां ज्वन छे, तेथी आ बधांमां यैतन्य छे, अेम मनाय छे. आ यैतन्यने आत्मा तरीके पश ओणभवामां आवे छे. आ यैतन्य के आत्मांमां बीजुं अेक यैतन्य रडेळुं छे, जेने वेदान्तमां 'ब्रह्मतत्त्व' तरीके ओणभाववामां आव्युं छे.

आम, अनेक यैतन्योमां जे आ (ब्रह्मतत्त्वना नामे ज्ञाशीतुं) यैतन्य रडेळुं छे, तेने जे यैतन्य-आत्मा पोताना आत्मांमां जोई ले छे, तेने शाश्वत शान्ति प्राप्त थाय छे.

6. **कामान्** कामनाओने, ईश्याओने. मनुष्यना मनमां समयान्तरे जातजातनी कामनाओ जन्म लेती रडे छे. ङु तो अेक कामनानी पूर्ति थई नथी, के तरत ज बीजु कामना जन्मी जती डोय छे. आ बधी कामनाओनी पूर्ति माटे मानवी प्रयत्नशील अवश्य डोय छे. परंतु अही उपनिषद्ना ऋषिनुं मानवुं छे के मानवीना मनमां जन्म पामती कामनाओनी पूर्ति करवानुं सामर्थ्य केवण ब्रह्ममां छे. मनुष्यनी कामनाओनी पूर्ति ब्रह्म पोताना सामर्थ्यथी करे छे. आथी उपनिषदोमां ब्रह्मतत्त्वने कामनाओने धारण करनारुं कहुं छे.

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) सः नित्यानाम् ।

(क) नित्यः (ख) अनित्यः (ग) चेतनः (घ) अचेतनः

(2) अनृतम् इत्यस्य विलोमपदम् किम् ?

(क) सत्यम् (ख) असत्यम् (ग) ऋतम् (घ) नृतम्

(3) विद्युत् - इत्यस्य पर्यायः कः ?

(क) अग्निः (ख) दामिनी (ग) आकाशम् (घ) प्रकाशः

(4) किं न जयते ?

(क) ऋतम् (ख) अनृतम् (ग) सत्यम् (घ) असत्यम्

(5) तत्र किं न भाति ?

(क) सूर्यः (ख) चन्द्रमाः (ग) अग्निः (घ) सर्वम्

2. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) मोहः कस्य न भवति ?

(2) धीराणां कीदृशी शान्तिः भवति ?

(3) कः कदाचन न बिभेति ?

(4) किं सदैव जयते ?

(5) तत्र किं किं न भाति ?

3. मातृभाषामां उत्तर आपो :

(1) अेकत्वना दर्शननुं इण शुं छे ?

(2) आत्मस्थ शुं छे ? अने तेने कोश जुअे छे ?

(3) सत्यनुं परमनिधान क्युं छे ?

(4) ब्रह्मतत्त्वने सूर्य केम प्रकाशी शक्तो नथी ?

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) सत्यम्
- (2) आत्मस्थः
- (3) नित्यः
- (4) आप्तकामाः ऋषयः

5. असंदर्भ समजावो :

- (1) सत्यमेव जयते नानृतम्। अथवा तत्सत्यस्य परमं निधानम्।
- (2) तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।
- (3) शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्।

6. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) ऐकत्व दर्शनना लाभ
- (2) शाश्वत शांतिनी प्रक्रिया
- (3) प्रकाशनो प्रकाश

7. नाट्यमेतन्मया कृतम्

[प्रस्तावना : संस्कृतनी नाट्यशास्त्रीय विचारज्ञानो प्रारंभ आचार्य भरतथी थाय छे. नाट्याचार्य तरीके प्रसिद्धि पामेला आ आचार्य ई.स.नी त्रीञ्च शताब्दीनी आसपास थई गया छे. अेभाशे रयेलो नाट्यशास्त्रना नामे जाशीतो ग्रंथ संस्कृतभाषाना विद्वानोमां तो प्रसिद्ध छे ज, अे उपरांत नाट्यनी साथे संबंध धरावती विश्वनी अनेक भाषाओना विद्वानोमां पण तेनी तेटली ज प्रसिद्धि छे. बीञ्च रीते कडीअे तो अेवो कोई नाट्यविद् भणवो मुश्केल छे के जे नाट्याचार्य भरतथी परिचित न छेय.

नाट्यशास्त्र पोताना नाम प्रभाशे नाट्यने लगती प्रायः तमाम शास्त्रीय बाबतोनो विचार करे छे. अेना प्रथम अध्यायमां नाट्यनी उत्पत्तिने लगती अेक कथा आपवामां आवी छे. ते मुजब देवो ब्रह्मा पासे गया अने तेमनी पासे अेक अेवा क्रीडनीयक (रमकडा)नी मागणी करी, जे आनंद साथे उपदेश आपी शके तथा दरेक व्यक्ति तेनो उपयोग करी शके. आ मागणीना प्रतिभावमां ब्रह्माअे देवोने जे क्रीडनीयक आप्युं, ते ज नाट्य. देवोअे आ नाट्यरूप क्रीडनीयकने भरत मुनिने आप्युं. भरते पोताना अेक सो पुत्रोनी मद्दथी ईन्द्रध्वज मडोत्सव प्रसंगे सौप्रथम नाटकनी लजवणी करी.

नाट्यनी उत्पत्तिकथाना आ प्रसंगमां नाट्यने लगती केटलीक मडत्वनी विगतो पण आपी छे. आमांथी नाट्यने क्पांथी अने केवी रीते आकार आपवामां आव्यो छे (श्लोक 1थी 3), आ नाट्य शुं करशे (श्लोक 4थी 8) अने आ नाट्य शुं छे (श्लोक 9), अे त्रण बाबतोने लगता नव श्लोकोनो संग्रह अहीं करवामां आव्यो छे. आ श्लोको अनुष्टुप् छंदमां छे.]

सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥ १ ॥

एवं सङ्कल्प्य भगवान्सर्ववेदाननुस्मरन् ।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम् ॥ २ ॥

जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ ३ ॥

क्वचिद्धर्मः क्वचित्क्रीडा क्वचिदर्थः क्वचिच्छमः ।
क्वचिद्धास्यं क्वचिद्युद्धं क्वचित्कामः क्वचिद्धधः ॥ ४ ॥

धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ।
निग्रहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ॥ ५ ॥

नानाभावोपसम्पन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥ ६ ॥

दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।
विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ ७ ॥

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ ८ ॥

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन्यन्न दृश्यते ॥ ९ ॥

ટિપ્પણી

સર્વશાસ્ત્રાર્થસમ્પન્નમ્ (સર્વે ચામી શાસ્ત્રાર્થાઃ - સર્વશાસ્ત્રાર્થાઃ (કર્મ.), તૈઃ સમ્પન્નમ્, તૃ.ત.) બધા શાસ્ત્રાર્થોથી યુક્ત સર્વશિલ્પપ્રવર્તકમ્ (સર્વ ચ તત્ શિલ્પં - સર્વશિલ્પમ્ (કર્મ.), તેષામ્ પ્રવર્તકમ્ - ષ.ત.) સર્વ શિલ્પોને-કલાઓને પ્રવર્તાવનારું નાટ્યાખ્યમ્ નાટ્ય - એ નામના, નાટ્યનામથી પ્રસિદ્ધ એવા સેતિહાસમ્ (ઇતિહાસેન સહિતમ્ - અ.ભા.) ઇતિહાસ સહિત સદ્કલ્પ્ય (સમ્ + કલ્પ્ કલ્પવું, વિચારવું + ક્ત્વા > ય > સં.ભૂ.કૃ.) વિચારીને, સંકલ્પ કરીને અનુસ્મરન્ (અનુ + સ્મ્ યાદ કરવું + શત્ વ.કૃ.) યાદ કરતાં કરતાં નાટ્યવેદમ્ નાટ્યરૂપી વેદને ચક્રે (કૃ કરવું, બનાવવું, રચવું પ.ભૂ. અ. એ.વ.) બનાવ્યો. રચ્યો. ચતુર્વેદાઙ્ગ-સમ્ભવમ્ (ચતુર્વેદાનામ્ અઙ્ગાનિ - ચતુર્વેદાઙ્ગાનિ, તેષ્યઃ સમ્ભવમ્ - પં.ત.) ચાર વેદ અને તેમનાં (છ) અંગોથી ઉત્પન્ન થયેલું, ઉદ્ભવેલું જગ્રાહ (ગ્રહ્ ગ્રહણ કરવું પ.ભૂ. અ. એ.વ.) ગ્રહણ કર્યું. લીધું. પાઠ્યમ્ (પઠિતુમ્ યોગ્યમ્ - ત.પ્ર.) પાઠ, સંવાદ, ઉક્તિ સામભ્યઃ (સામન્ સામ નામનો મંત્ર પં.બ.વ.) સામવેદના મંત્રોમાંથી ગીતમ્ ગીતને, ગાનને (ગેયાત્મકતાને) અભિનયાન્ અભિનયને રસાન્ રસોને (શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, કરુણ, બીભત્સ, અદ્ભુત વગેરે નવ રસોને) આથર્વળાત્ અથર્વવેદમાંથી ક્વચિત્ ક્યાંક ધર્મઃ ધર્મ (ચાર પુરુષાર્થોમાંનો એક પુરુષાર્થ) ક્રીડા કીડા, રમત અર્થઃ અર્થ, વિત્ત, ધન (એક પુરુષાર્થ) શમઃ શાંતિ ધર્મપ્રવૃત્તાનામ્ (ધર્મે પ્રવૃત્તાનામ્ - સ.ત.) ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેનારાઓને કામોપસેવિનામ્ (કામં સેવિતું શીલં યેષામ્ - કૃ.પ્ર.) કામનું સેવન કરનારને, કામને ભોગવવાનો સ્વભાવ ધરાવનારાઓને નિગ્રહઃ સંયમ, કાબૂ દુર્વિનીતાનામ્ ખરાબ વર્તન કરનારાઓને દમક્રિયા દમન કરવાની ક્રિયા નાનાભાવોપસમ્પન્નમ્ (નાનાભાવૈઃ ઉપસમ્પન્નમ્ - તૃ.ત.) વિવિધ ભાવોથી યુક્ત નાનાવસ્થાન્તરાત્મકમ્ (નાનાવસ્થાઃ અન્તરે યસ્ય તત્ - બહુ.) વિવિધ અવસ્થાઓથી યુક્ત લોકવૃત્તાનુકરણમ્ (લોકસ્ય વૃત્તમ્ લોકવૃત્તમ્ (ષ.ત.), તસ્ય અનુકરણમ્ (ષ.ત.)) નાટ્યમ્ નાટક દુઃખાર્તાનામ્ (દુઃખૈઃ આર્તાઃ, તેષામ્ - તૃ.ત.) દુઃખથી પીડાયેલાઓને, દુઃખી જનોને શ્રમાર્તાનામ્ (શ્રમૈઃ આર્તાઃ, તેષામ્ - તૃ.ત.) મહેનત કરીને થાકેલાઓને, પરિશ્રમથી પીડા પામેલાઓને શોકાર્તાનામ્ (શોકૈઃ આર્તાઃ, તેષામ્ - તૃ.ત.) શોકથી પીડા પામેલાઓને તપસ્વિનામ્ તપસ્વીઓને (નાટ્યકૃતિઓમાં તપસ્વિન્નો અર્થ - બિચારો થાય છે.) વિશ્રાન્તિજનનમ્ (વિશ્રાન્તેઃ જનનમ્ - ષ.ત.) શાંતિ પ્રદાન કરનારું, વિશ્રાંતિ આપનારું કાલે સમય આવે ત્યારે, પ્રસંગે ધર્મ્યમ્ ધર્મને યશસ્યમ્ યશને, કીર્તિને આયુષ્યમ્ આયુષ્યને, વયને બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ (બુદ્ધેઃ વિવર્ધનમ્ - ષ.ત.) બુદ્ધિને વધારનારું લોકોપદેશ-જનનમ્ (લોકાનામ્ ઉપદેશઃ - (ષ.ત.), લોકોપદેશસ્ય જનનમ્ - ષ.ત.) લોકોને ઉપદેશ આપનારું શિલ્પમ્ શિલ્પ, કળા વિદ્યા વિદ્યા, શાસ્ત્ર કલા (સંગીતાદિ) કળા યોગઃ યોગ દૃશ્યતે (દૃશ્ જોવું ક.પ્ર. વ. અ. એ.વ.) દેખાય છે, જોવા મળે છે.

સન્ધિ

કરોમ્યહમ્ (કરોમિ અહમ્) । તત્ચક્રે (તતઃ ચક્રે) । સામભ્યો ગીતમેવ (સામભ્યઃ ગીતમ્ એવ) । યજુર્વેદાદભિનયાન્ (યજુર્વેદાત્ અભિનયાન્) રસાનાથર્વળાદપિ (રસાન્ આથર્વળાત્ અપિ) । ક્વચિદ્ધર્મઃ (ક્વચિત્ ધર્મઃ) । ક્વચિદર્થઃ (ક્વચિત્ અર્થઃ) । ક્વચિચ્છમઃ (ક્વચિત્ શમઃ) । ક્વચિદ્દાસ્યમ્ (ક્વચિત્ હાસ્યમ્) । ક્વચિદ્યુદ્ધમ્ (ક્વચિત્ યુદ્ધમ્) । ક્વચિદ્વધઃ (ક્વચિત્ વધઃ) । ધર્મો ધર્મપ્રવૃત્તાનામ્ (ધર્મઃ ધર્મપ્રવૃત્તાનામ્) । નિગ્રહો દુર્વિનીતાનામ્ (નિગ્રહઃ દુર્વિનીતાનામ્) । નાટ્યમેતન્મયા (નાટ્યમ્ એતત્ મયા) । નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ (નાટ્યમ્ એતત્ ભવિષ્યતિ) । તજ્ઞાનમ્ (તત્ જ્ઞાનમ્) । તચ્છિલ્પમ્ (તત્ શિલ્પમ્) । નાસૌ યોગો ન (ન અસૌ યોગઃ ન) । નાટ્યેઽસ્મિન્ન (નાટ્યે અસ્મિન્ યત્ ન) ।

વિશેષ

1. નાટ્યાખ્યઃ પદ્મમ્ વેદઃ । સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ચાર વેદ પ્રસિદ્ધ છે - ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ ચાર વેદોનું સ્થાન ખૂબ ઊંચું છે. એમનો મહિમા પણ સૌથી વધારે છે. આ કારણે જ્યારે કોઈ પોતાને ઇષ્ટ એવા કોઈ ગ્રંથને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવા ઇચ્છે કે તેનો મહિમા કરવા ઇચ્છે, ત્યારે તે પોતાના એ ગ્રંથને વેદની સાથે મૂકી આપે છે. વ્યાસકૃત મહાભારતના ચાહકો એનો મહિમા કરવાને માટે મહાભારત પદ્મમો વેદઃ અર્થાત્ મહાભારત પાંચમો વેદ છે, એમ કહે છે. એ જ રીતે અહીં પણ નાટ્યશાસ્ત્રનો મહિમા કરવા માટે, નાટ્યશાસ્ત્રને પાંચમો વેદ કહેવામાં આવ્યો છે.

નાટ્યશાસ્ત્રને પાંચમા વેદ તરીકે મૂકવાનું એક સબળ કારણ પણ છે. નાટ્યનાં અંગભૂત પાઠ્ય, અભિનય, ગીત અને રસ - એ ચાર બાબતોને ચાર વેદમાંથી લેવામાં આવી છે. આ રીતે જોતાં નાટ્યશાસ્ત્રનો સ્રોત વેદ છે, એટલે આને પાંચમો વેદ કહેવો વાજબી છે.

2. પાઠ્યમ્ - નાટ્ય પ્રકારની કૃતિમાં જુદાં જુદાં પાત્રો દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવતા સંવાદોને પાઠ્ય કહેવાય છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રીઓની માન્યતા છે કે નાટ્યમાં આવતા પાઠ્યની પ્રેરણા ઋગ્વેદમાંથી લેવામાં આવી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઋગ્વેદ (મં 10 સૂ. 94)માં આવતા પુરુરવોર્વશી-સંવાદસૂક્તમાંથી પ્રેરણા લઈને મહાકવિ કાલિદાસે વિક્રમોર્વશીયમ્ નામના સુપ્રસિદ્ધ નાટકની રચના કરી છે.

3. અભિનય: - અભિનય નાટ્યનું એક અંગ છે. આપણે ત્યાં જે ચોસઠ કલાઓ માનવામાં આવી છે, તેમાંની એક કલા અભિનય પણ છે. સંસ્કૃત નાટ્ય પરમ્પરામાં અભિનયના ચાર પ્રકારો સ્વીકૃત છે. (1) આંગિક (2) વાચિક (3) આહાર્ય અને (4) સાત્વિક. નાટ્યના અંગ તરીકે અભિનયનો સ્વીકાર કરવાની પ્રેરણા નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ યજુર્વેદમાંથી લીધી છે.

4. રસા: - નાટ્યશાસ્ત્રમાં આઠ રસો માનવામાં આવ્યા છે. જેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે - શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, વીર, રોદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત.

5. લોકોપદેશજનનમ્ - સામાન્ય રીતે નાટ્યસાહિત્યનું પ્રયોજન પ્રેક્ષકને રસાસ્વાદ કરાવવાનું છે. પરંતુ નાટ્યસાહિત્ય માત્ર રસાસ્વાદનું જ સાધન બની રહે, તે સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રીઓને માન્ય નથી. તેઓના મતે આ નાટ્યસાહિત્ય લોકોને ઉપદેશ આપવાનું મહત્વપૂર્ણ અને કારગત સાધન છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રીઓની આ માન્યતાને સંસ્કૃતના બધા જ નાટ્યકારોએ બરાબર પાળી બતાવી છે. સંસ્કૃતની કોઈ એવી નાટ્યકૃતિ નથી કે જેમાંથી પ્રજાજનને કોઈને કોઈ બોધ ન મળતો હોય.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનાં સંક્ષેપતઃ સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

- (1) સામવેદાત્ કિં જગ્રાહ ?
- (2) લોકવૃત્તાનુકરણં કિમસ્તિ ?
- (3) પાઠ્યં કસ્માત્ વેદાત્ જગ્રાહ ?
- (4) કતિ વેદાઃ સન્તિ, તેષાં નામાનિ લિખત ।

2. સસંદર્ભ સમજાવો :

- (1) નાટ્યાખ્યઃ પન્ચમઃ વેદઃ ।
- (2) નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
- (3) નાટ્યોઽસ્મિન્ ન દૃશ્યતે ।

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર માતૃભાષામાં લખો :

- (1) નાટકને પંચમવેદ કેમ કહ્યો છે ?
- (2) નાટ્ય કોને કોને વિશ્રાંતિ આપે છે ?
- (3) ચારેય વેદમાંથી નાટ્યની કઈ કઈ બાબતો ગ્રહણ કરવામાં આવી છે ?

4. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) રસ
- (2) અભિનય
- (3) વેદ

5. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) નાટ્યવેદની ઉત્પત્તિ.
- (2) નાટ્યની લોકોપકારકતા

8. મોહમુદ્ગર:

[પ્રસ્તાવના : સ્તુતિ એટલે ગુણોનું વર્ણન. ગુણોનું વર્ણન કરવા માટેનું જે સાધન છે, તે છે સ્તોત્ર. (સ્તૂયતે અનેન તત્ સ્તોત્રમ્ ।) કોઈકના ગુણોનું વર્ણન કરવા માટે જે પદ્યનો કે પદ્યસમૂહનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં સ્તોત્રકાવ્યોનું સંસ્કૃતસાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેની પાછળનું કારણ એ છે કે સ્તોત્રની રચના દ્વારા રચયિતા કાવ્યાનન્દની સાથે સાથે પરમ આનંદ (બ્રહ્માનન્દ)ની પણ અનુભૂતિ કરી શકે છે. એ પછી આ સ્તોત્રકાવ્યનો ભાવક વર્ગ પણ એ જ રીતે કાવ્યાનન્દ અને પરમ આનંદ - બંનેનો એકી સાથે અનુભવ કરે છે.

સંસ્કૃતમાં આવું સ્તોત્રસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયું છે. તેમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ શંકરાચાર્ય દ્વારા રચાયેલાં સ્તોત્રકાવ્યોની છે. જો કે શંકરાચાર્યના નામે મળતાં આ બધાં જ સ્તોત્રો આદિ શંકરાચાર્ય પોતે જ રચ્યાં હશે, એમ માનવાને કોઈ સબળ કારણ આપણી પાસે નથી. આમ છતાં પરમ્પરાગત રીતે તેમને શંકરાચાર્યનાં રચેલાં માની લેવામાં આવ્યાં છે.

મોહમુદ્ગર શંકરાચાર્યનાં રચેલાં સ્તોત્રોમાંનું એક સ્તોત્ર છે. આમાં કુલ બાર પદ્યો છે; પરંતુ અહીં તેમાંથી પસંદ કરીને માત્ર આઠ પદ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (આમ તો શંકરાચાર્યના સ્તોત્ર-સાહિત્યમાં ચર્પટપંજરિકા (18 પદ્યો) અને દ્વાદશપંજરિકા (13 પદ્યો) એમ કુલ 31 પદ્યો છે. તેમને 'મોહમુદ્ગર' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ આઠ પદ્યોમાં માનવની અને માનવને પ્રિય એવાં સુખાદિનાં સાધનોની મર્યાદાઓ બતાવી છે અને સતત એ વાત તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે કે કાળ વહી રહ્યો છે, માનવજીવન વીતી રહ્યું છે, પુણ્ય કર્મ કરો અને જગતની વાસ્તવિકતાને સતત ધ્યાનમાં રાખો.]

મૂઢ જહીહિ ધનાગમતૃષ્ણાં

કુરુ સદ્બુદ્ધિં મનસિ વિતૃષ્ણામ્ ।

યલ્લભસે નિજકર્મોપાત્તં

વિત્તં તેન વિનોદય ચિત્તમ્ ॥ ૧ ॥

યાવદ્વિત્તોપાર્જનસક્ત:

તાવન્નિજપરિવારો રક્ત: ।

પશ્ચાજ્જીવતિ જર્જરદેહે

વાર્તા કોઽપિ ન પૃચ્છતિ ગેહે ॥ ૨ ॥

દિનમપિ રજની સાયં પ્રાત:

શિશિરવસન્તૌ પુનરાયાત: ।

કાલ: ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુ:

તદપિ ન મુચ્ચત્યાશાવાયુ: ॥ ૩ ॥

જટિલો મુણ્ડી લુચ્ચિતકેશ:

કાષાયામ્બરબહુકૃતવેશ: ।

પશ્યન્નપિ ચ ન પશ્યતિ મૂઢો

હ્યુદરનિમિત્તં બહુકૃતવેશ: ॥ ૪ ॥

ભગવદ્ગીતા કિચ્ચિદધીતા

ગઙ્ગાજલલલવકણિકા પીતા ।

સકૃદપિ યસ્ય મુરારિસમર્ચા

તસ્ય યમ: કિં કુરતે ચર્ચામ્ ॥ ૫ ॥

કામં ક્રોધં લોભં મોહં
ત્યક્ત્વાત્માનં ભાવય કોઽહમ્ ।
આત્મજ્ઞાનવિહીના મૂઢાઃ
તે પચ્યન્તે નરકનિગૂઢાઃ ॥ ૬ ॥

ગેયં ગીતાનામસહસ્રં
ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ ।
નેયં સજ્જનસદ્ગો ચિત્તં
દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥ ૭ ॥

સુખતઃ ક્રિયતે ધાન્યાભોગઃ
પશ્ચાદ્ધન્ત શરીરે રોગઃ ।
યદ્યપિ લોકે મરણં શરણં
તદપિ ન મુચ્ચતિ પાપાચરણમ્ ॥ ૮ ॥

ટિપ્પણી

મોહમુદ્ગરઃ (મોહસ્ય મુદ્ગરઃ - ષ.ત.) મોહને ફોડી નાખનાર મુદ્ગર, મોગરી (પહેલવાનો દ્વારા વ્યાયામ કરવા માટે વપરાતું એક શંકુ આકારનું સાધન) મૂઢ હે મૂર્ખ જહીહિ (હા ત્યાગવું, છોડવું આજ્ઞા. મ. એ.વ.) ત્યજ દે, છોડી દે ધનાગમતૃષ્ણામ્ (ધનસ્ય આગમઃ, (ષ.ત.), ધનાગમસ્ય તૃષ્ણા, તામ્ - ષ.ત.) ધનપ્રાપ્તિની લાલસાને કુરુ (કૃ કરવું આજ્ઞા. મ. એ.વ.) કર. મનસિ (મનસ્ (નપું.) સ.એ.વ.) મનમાં વિતૃષ્ણામ્ તૃષ્ણાના અભાવને લભસે (લભ્ મેળવવું, પ્રાપ્ત કરવું વ. મ. એ.વ.) તું મેળવે છે. મેળવીશ. નિજકર્મોપાત્તમ્ પોતાનાં કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું (નિજં કર્મ, (કર્મ.) તેન ઉપાત્તમ્ તૃ. ત.પુ.) વિત્તમ્ ધનને વિનોદય (વિ + નુદ્ ખુશ થવું (પ્રે.) આજ્ઞા. અ. એ.વ.) ખુશ રાખ. યાવત્ - તાવત્ જ્યાં સુધી-ત્યાં સુધી વિત્તોપાર્જનસક્તઃ (વિત્તસ્ય ઉપાર્જનમ્, વિત્તોપાર્જનમ્ (ષ.ત.), વિત્તોપાર્જને સક્તઃ - સ.ત.) ધન કમાવામાં લાગેલો-આસક્ત રક્તઃ(રજ્જ - અનુરાગ કરવો + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) અનુરક્ત (વિરોધી - વિરક્ત) જીવતિ (જીવ્ જીવવું + શત્ > અત્ (પું.) સ.એ.વ.) જર્જરદેહે (જર્જરઃ ચાસૌ દેહઃ તસ્મિન્ - કર્મ.) જીવતાં એવાં જર્જર-ક્ષીણ થઈ ગયેલાં શરીરના હોવા છતાં વાર્તામ્ ખબર-અંતરને રજની રાત (વિરોધી - દિનમ્, દિવસઃ) (પર્યાય - નિશા, યામિની) આયાતઃ (આ + યા આવવું વ. અ. દ્વિ.વ.) તે બંને આવે છે. આવતી રહે છે. આયુઃ (આયુસ્ (નપું.) પ્ર. એ.વ.) આયુષ્ય તદપિ છતાં પણ મુચ્ચતિ (મુચ્ચ્ છોડવું વ. અ. એ.વ.) તે છોડે છે આશાવાયુઃ (આશા એવ વાયુઃ - કર્મ.) આશારૂપી વાયુ જટિલઃ જટાવાળો મુળ્ડી માથું મુંડાવેલો (વિરોધી - કેશી) લુચ્ચિતકેશઃ (લુચ્ચિતાઃ કેશાઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) જેના વાળ ખેંચી કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે તે કાષાયામ્બરબહુકૃતવેશઃ (કાષાયં ચ તત્ અમ્બરમ્ (કર્મ.), કાષાયામ્બરેણ બહવઃ કૃતાઃ વેશાઃ યેન - બહુ.) ભગવાં વસ્ત્રોથી અનેક જાતના વેશ ધારણ કરનાર પશ્યન્ (દૃશ્ > પશ્ય્ જોવું + શત્ > અત્ વ.કૃ.) જોતો ઉદરનિમિત્તમ્ (ઉદરસ્ય નિમિત્તમ્ - ષ.ત.) પેટને માટે, પેટ ખાતર બહુકૃતવેશઃ (બહવઃ કૃતાઃ વેશાઃ યેન - બહુ.) અનેક જાતના વેશ ધારણ કરનાર અધીતા (અધિ + ઙ્ ભણવું + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ. (સ્ત્રી.)) અધ્યયન કરેલી, ભણેલી ગઙ્ગાજલલવકણિકા (ગઙ્ગાયાઃ જલમ્ - ષ.ત.) ગઙ્ગાજલસ્ય લવઃ (ષ.ત.), ગઙ્ગાજલલવસ્ય કણિકા - ષ.ત.) ગંગાજળના ટીપાની (નાનકડી) કણિકા સકૃત્ અપિ એકવાર પણ (વિરોધી - અસકૃત્) મુરારિસમર્ચા (મુરારેઃ સમર્ચા - ષ.ત.) મુરારિ-કૃષ્ણની સારી રીતે કરેલી અર્ચના-પૂજા ભાવય (ભૂ (પ્રે.) આજ્ઞા. મ. એ.વ.) ભાવના કર આત્મજ્ઞાનવિહીનાઃ (આત્મનઃ જ્ઞાનમ્ - (ષ.ત.), આત્મજ્ઞાનેન વિહીનાઃ - ષ.ત.) આત્મજ્ઞાન વગરના પચ્યન્તે (પચ્ રાંધવું ક.પ્ર. વ. અ. બ.વ.) રંધાય છે નરકનિગૂઢાઃ (નરકે નિગૂઢાઃ - (સ.ત.) નરકમાં ડૂબેલા, નરકમાં કેદ થયેલા ગેયમ્ (ગૈ > ગા ગાવું વિ. કૃ.) ગાવું જોઈએ. ગાવા યોગ્ય ગીતાનામસહસ્રમ્ (નામ્નાં સહસ્રમ્ - (ષ.ત.) ગીતા ચ નામસહસ્રમ્ ચ - સ.દ્વ.) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્રનામ ધ્યેયમ્ (ધ્યૈ > ધ્યા ધ્યાન કરવું વિ. કૃ.) ધ્યાન કરવું જોઈએ, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે

શ્રીપતિરૂપમ્ (શ્રિયઃ પતિઃ શ્રીપતિઃ - (ષ.ત.) શ્રીપતેઃ રૂપમ્ - ષ.ત.) લક્ષ્મીના સ્વામી એવા વિષ્ણુના રૂપને અજસ્રમ્ વારંવાર (પર્યાય - અસકૃત્) (વિરોધી - સકૃત્) નેયમ્ (ની લઈ જવું, દોરી જવું + ય, વિ.કૃ.) દોરી જવું-લઈ જવું જોઈએ. દેયમ્ (દા + ય વિ. કૃ.) આપવું જોઈએ. સુખ્રતઃ સુખપૂર્વક, સુખેથી ક્રિયતે (કૃ કરવું કર્મ. વ. અ. એ.વ.) કરવામાં આવે છે ધાન્યાભોગઃ (ધાન્યાનામ્ આભોગઃ - ષ.ત.) ધાન્યનો જથ્થો, ઢગલો હન્ત અરે રે. (પશ્ચાત્તાપનો ઉદ્ગાર)

સન્ધિ

યલ્લભસે (યત્ લભસે) । યાવદ્વિત્તોપાર્જનસક્તઃ (યાવત્ વિત્તોપાર્જનસક્તઃ) । તાવન્નિજપરિવારો રક્તઃ (તાવત્ નિજપરિવારઃ રક્તઃ) પશ્ચાજ્જીવતિ (પશ્ચાત્ જીવતિ) । કોઽપિ (કઃ અપિ) । પુનરાયાતઃ (પુનઃ આયાતઃ) । ગચ્છત્યાયુઃ (ગચ્છતિ આયુઃ) । તદપિ (તત્ અપિ) । મુચ્ચત્યાશાવાયુઃ (મુચ્ચતિ આશાવાયુઃ) । પશ્યન્નપિ (પશ્યન્ અપિ) । મૂઢો હ્યુદરનિમિત્તમ્ (મૂઢઃ હિ ઉદરનિમિત્તમ્) । કિચ્છિદધીતા (કિચ્છિત્ અધીતા) । ત્યક્ત્વાત્માનમ્ (ત્યક્ત્વા આત્માનમ્) । શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ (શ્રીપતિરૂપમ્ અજસ્રમ્) । પશ્ચાદ્હન્ત (પશ્ચાત્ હન્ત) ।

વિશેષ

1. મોહમુદ્ગરઃ - મુદ્ગર એક પ્રકારનું શંકુ આકારનું વ્યાયામ કરવાનું સાધન છે. ઘણું કરીને પહેલવાનો ખભા અને હાથના વ્યાયામ માટે આ મુદ્ગર નામના લાકડાના સાધનનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. મુદ્ગર વજનદાર અને મજબૂત હોય છે. તેના પ્રહારથી કઠિન વસ્તુનો પણ ચૂરેચૂરો થઈ જાય છે. આ સ્તોત્રમાં આવતા શ્લોકો મોહને ચૂર્ણ-ચૂર્ણ કરવાના સાધન તરીકે છે, એમ માનીને આ સ્તોત્રને મોહમુદ્ગર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. લાકડાની મોગરીને પણ મુદ્ગર કહેવાય છે.

કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ તરફ વધારે પડતું મમત્વ હોવું તે મોહ છે. આવો મોહ માનવને માટે દુઃખ અને મુશ્કેલીનું કારણ બને છે. માટે આવા મોહને દૂર કરવાનો ઉપદેશ અપાય છે. હવે જો કોઈને એ પ્રશ્ન થાય કે આ મોહને દૂર કેવી રીતે કરવો ? તો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર છે વૈરાગ્ય અને સત્યના સાક્ષાત્કારથી મોહને દૂર રાખી શકાય છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં આદ્ય શંકરાચાર્ય પ્રસ્તુત મોહમુદ્ગર શીર્ષકથી રચેલા આ સ્તોત્રમાં વૈરાગ્ય અને જગતના સત્ય સિદ્ધાંતોથી સાક્ષાત્કાર કરાવીને મોહને તોડી-ફોડી નાખવા માટેનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

2. મૂઢ - એવી વ્યક્તિ કે જે પોતાને માટે જરૂરી ન હોય, તેવી વસ્તુની પાછળ દોડતો રહે છે. વળી, તે જે વસ્તુની પાછળ દોડી રહ્યો છે, તે વસ્તુની પાછળ દોડવાનું કારણ પણ તેની સમજમાં હોતું નથી. તે તો માત્ર અમુક વસ્તુની પાછળ પડી જાય છે અને દોડતો જ રહે છે. આવી વ્યક્તિને મૂઢ કહેવાય છે.

આ મૂઢતાની સ્થિતિનું કારણ અજ્ઞાનતા છે. અજ્ઞાનને કારણે માણસ યોગ્ય કે અયોગ્યનો ભેદ કરી શકતો નથી. વસ્તુ યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, પસંદ પડે એટલે તેની પાછળ દોડવા લાગે છે. અથવા ક્યારેક બીજાને તેની પાછળ દોડતો જોઈને પોતે પણ દોડતો થઈ જાય છે. પરિણામે તે પોતાનાં આવાં કર્મથી ઊર્ધ્વગતિને બદલે અધોગતિને પામે છે. આ પ્રકારના માણસને અહીં મૂઢ કહ્યો છે.

3. નિજકર્મોપાત્તમ્ - પોતાનાં કર્મોથી પ્રાપ્ત. પ્રત્યેક મનુષ્ય કર્મો કર્યા કરે છે. આ કર્મોના ફળ તરીકે તેને અનેક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. આ બધી વસ્તુઓને ધ્યાનમાં લઈને અહીં જણાવવામાં આવ્યું છે કે હે માનવ, તને તારાં જ કર્મોનાં ફળ તરીકે જે જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય, તેમનાથી તું તારા મનને ખુશ રાખજે. અર્થાત્ તારાં કર્મોનાં ફળ તરીકે પ્રાપ્ત ન થયાં હોય, (પરંતુ કોઈ અન્ય વ્યક્તિનાં કર્મોનાં ફળ તરીકે પ્રાપ્ત થયેલાં હોય) તેવાં સાધનોથી મોજશોખ કરતો નહિ.

ઈષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવતા પ્રયત્નોને કર્મ કહે છે. મનુષ્ય જે કર્મ કરે છે, તેનું ફળ મેળવે છે. જો માણસે અમુક પ્રકારની સાધન-સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને આનંદ-પ્રમોદ કરવો હોય, તો તે સાધન-સામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે માણસે પોતે જ કર્મ કરવું પડે. એ પછી એ કર્મના ફળ તરીકે જે સાધન-સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય, તેનાથી તે આનંદ-પ્રમોદ કરી શકે છે. આમ, અહીં પોતાનાં કર્મોથી પ્રાપ્ત થયેલાં ધનાદિથી જ પોતાના ચિત્તને આનંદ આપવાની વાત કરવામાં આવી છે.

4. ભગવદ્ગીતા - કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવો અને પાંડવોની સેના યુદ્ધને માટે તૈયાર છે. યુદ્ધનો પ્રારંભ થવામાં જ હોય

છે કે અર્જુન ધનુષ્ય-બાણનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધથી વિમુખ થવાનો વિચાર કરે છે. આ સ્થિતિમાં જે શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદ રચાય છે, તેને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં આ સંવાદ આવે છે.) અહીં અર્જુનના મનમાં ચાલતા સંકલ્પ-વિકલ્પો અને તે સંદર્ભે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો ઉપદેશ, ૧૮ અધ્યાયો અને ૭૦૦ જેટલા શ્લોકોમાં સંગૃહીત છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) દિનયામિન્યૌ પુનઃ ।

(ક) આયાતિ (ખ) આયાતઃ (ગ) આયાન્તિ (ઘ) આયાતાઃ

(2) મૂઢઃ કિં નિમિત્તં બહુકૃતવેશઃ ભવતિ ?

(ક) ઉદરનિમિત્તમ્ (ખ) ધનનિમિત્તમ્ (ગ) મોક્ષનિમિત્તમ્ (ઘ) સુખનિમિત્તમ્

(3) મૂઢઃ કિં ન ત્યજતિ ?

(ક) પાપાચરણમ્ (ખ) કાલમ્ (ગ) આત્માનમ્ (ઘ) મરણમ્

(4) ચિત્તં કુત્ર નેયમ્ ?

(ક) ધાન્યાભોગે (ખ) જર્જરદેહે (ગ) સજ્જનસદ્ગે (ઘ) ત્યાગે

(5) કઃ દેવઃ શ્રીપતિઃ અસ્તિ ?

(ક) બ્રહ્મા (ખ) ઇન્દ્રઃ (ગ) શઙ્કરઃ (ઘ) વિષ્ણુઃ

2. સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરત ।

(1) મનસિ કીદૃશીં બુદ્ધિં કુર્યાત્ ?

(2) મનુષ્યે જર્જરદેહે જીવતિ કા સ્થિતિઃ ભવતિ ?

(3) કઃ ક્રીડતિ કિં ચ ગચ્છતિ ?

(4) દીનજનાય કિં દેયમ્ ?

(5) ધાન્યાભોગં કૃત્વા પશ્ચાત્ કિં ભવતિ ?

3. માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

(1) મનુષ્યે પોતાના મનને કેવી રીતે રાજી રાખવાનું છે ?

(2) સમય સતત ચાલે છે તે દર્શાવવા કવિ શું કહે છે ?

(3) યમ કોની ચર્ચા કરતો નથી ?

(4) મનુષ્યે કયા દુર્ગુણોને ત્યજીને આત્મા અંગે વિચારવાનું છે ?

(5) આત્મજ્ઞાન વગરના મનુષ્યોની શી દશા થાય છે ?

(6) પેટ ભરવા માટે મનુષ્ય શું કરે છે ?

4. નીચેના શ્લોકોને કંઠસ્થ કરો :

(1) દિનમપિ રજની મુચ્ચત્યાશાવાયુઃ ॥ ૩ ॥

(2) ભગવદ્ગીતા કુરુતે ચર્ચામ્ ॥ ૫ ॥

(3) ગેયં ગીતાનામસહસ્રં વિક્તમ્ ॥ ૭ ॥

5. नीचेनी पंक्तिओ मातृभाषाभां समजावो :

- (1) कालः क्रीडति गच्छति आयुः ।
- (2) वार्ता कोऽपि न पृच्छति ।
- (3) तदपि न मुञ्चति पापाचरणम् ।

6. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) मोहमुद्गरः
- (2) भगवद्गीता

7. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) मानवनी सांसारिक स्थिति
- (2) मानवनां कर्तव्यो
- (3) मानवीनी लायारी

9. काव्यमधुबिन्दवः

[**प्रस्तावना :** संस्कृत काव्यसाहित्यની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. તેનો પ્રારંભ વેદથી માનવામાં આવે છે. વેદમાં આવતી દાનસ્તુતિ અને નારાશંસી (વીરનાયકોની પ્રશસ્તિઓ) સૂક્ત જેવાં સ્થળો ઊર્મિકાવ્યના સુંદર નમૂનાઓ છે. તે પછી લૌકિક સાહિત્યમાં વાલ્મીકિનું કાવ્ય રામાયણ પણ આવે છે. તેને આદિકાવ્ય કહે છે. સાહિત્યમાં જોઈએ તેવી પ્રાયઃ બધી જ આવશ્યક ખૂબીઓથી આ ગ્રંથ ભરપૂર છે અને એ રીતે એ સંસ્કૃતકાવ્યને ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચાડે છે. એ પછી મહાભારત અને પંચમહાકાવ્યો આવે છે. એ પછી તો આ સંસ્કૃતકાવ્યધારા અસ્ખલિત રીતે વહેતી રહી છે.

સંસ્કૃતકાવ્ય અલંકારપ્રયોગ, શૈલીવિધાન, ઇંદોવિધાન તથા સૂક્ષ્મ અને ગંભીર કલ્પનામય પ્રસ્તુતિ વગેરેને કારણે અનુપમ છે. પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકના આશ્રયે સંસ્કૃત-કાવ્યધારાની આ અનુપમતાનો સમગ્રતયા આસ્વાદ કરી શકવો મુશ્કેલ છે પરંતુ તેની ઝાંખી અવશ્ય થઈ શકે એમ છે. આ માટે પ્રસ્તુત પાઠમાં સંસ્કૃતકાવ્યનાં છ મધુબિંદુઓ પ્રસ્તુત કર્યાં છે.

પ્રથમ પદમાં વાલ્મીકીય રામાયણની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. તે પ્રસંગે કવિએ શ્લેષ અલંકારથી યુક્ત વિરોધાલંકાર વાપરીને સરસ ચમત્કાર સર્જ્યો છે. બીજા પદમાં ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્રીજું પદ મુક્તક તરીકે છે અને તેમાં અન્યોક્તિ છે. હંસના બહાને અહીં ગુણવાનના ગુણોનો મહિમા કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. ચોથું પદ પણ મુક્તક છે. તેમાં ડાંગર અને તલના દષ્ટાન્તથી સજ્જન અને દુર્જનના વર્તનને આલેખ્યું છે. પાંચમું પદ એક સવિશેષ ચમત્કૃતિ છે. અહીં પ્રથમ ત્રણ ચરણમાં પાંચ ઉપમેય મૂક્યાં છે. તે પછી ચોથા ચરણમાં એકી સાથે પાંચ ઉપમાન મૂક્યાં છે અને તે પણ બધાં જકારાદિ છે. છેલ્લે મહાભારતના યુદ્ધનું વર્ણન છે. અહીં મહાભારતના યુદ્ધને નદીના રૂપમાં કલ્પીને રૂપકાલંકારની સરસ યોજના કવિએ કરી છે. આ પ્રકારની વિવિધ કાવ્યાત્મક ચમત્કૃતિઓ ભાષાગત વિશેષતાઓને કારણે સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જ શક્ય બની શકે એમ છે.]

સદૂષણાપિ નિર્દોષા સખરાપિ સુકોમલા ।

નમસ્તસ્મૈ કૃતા યેન રમ્યા રામાયણી કથા ॥ ૧ ॥ - અનુષ્ટુપ્

(**અન્વય:** - યેન સદૂષણા અપિ નિર્દોષા, સખરા અપિ સુકોમલા, રમ્યા રામાયણી કથા કૃતા તસ્મૈ (વાલ્મીકયે) નમઃ ।)

લિમ્પતીવ તમોઽઙ્ગાનિ વર્ષતીવાઞ્જનં નભઃ ।

અસત્પુરુષસેવેવ દૃષ્ટિર્વિફલતાં ગતા ॥ ૨ ॥ - અનુષ્ટુપ્

(**અન્વય:** - તમઃ અઙ્ગાનિ લિમ્પતિ ઇવ, નભઃ અઞ્જનં વર્ષતિ ઇવ । (મદીયા) દૃષ્ટિઃ અસત્પુરુષસેવા ઇવ વિફલતાં ગતા (અસ્તિ) ।)

યત્રાપિ કુત્રાપિ ભવન્તુ હંસાઃ

હંસા મહીમણ્ડલમણ્ડનાનિ ।

હાનિસ્તુ તેષાં હિ સરોવરાણાં

યેષાં મરાલૈઃ સહ વિપ્રયોગઃ ॥ ૩ ॥ - ઇન્દ્રવજ્ર

(**અન્વય:** - હંસાઃ યત્રાપિ કુત્રાપિ ભવન્તુ, (તે) હંસાઃ (સદૈવ) મહીમણ્ડલમણ્ડનાનિ (ભવન્તિ) । તેષાં તુ સરોવરાણાં હિ હાનિઃ, યેષાં મરાલૈઃ સહ વિપ્રયોગઃ (ભવતિ) ।) ॥ ૩ ॥

અસ્માનવેહિ કલમાનલમાહતાનામ્

યેષાં પ્રચણ્ડમુસલૈરવદાતતૈવ ।

સ્નેહં વિમુચ્ય સહસા ખલતાં પ્રયાન્તિ

યે સ્વલ્પતાડનવશાન્ન વયં તિલાસ્તે ॥ ૪ ॥ - વસન્તતિલકા

(અન્વય: - અસ્માન્ કલમાન્ અવેહિ, યેષામ્ પ્રચણ્ડમુસલૈઃ આહતાનામ્ અવદાતતા એવ । યે સ્વલ્પતાડનવશાત્ સ્નેહં વિમુચ્ય સહસા યલતાં પ્રયાન્તિ, તે તિલાઃ વયમ્ ન ।)

યત્કણ્ઠે ગરલં વિરાજતિતરાં શીર્ષે ચ મન્દાકિની

ઉત્સઙ્ગે ચ શિવામુખં કટિતટે શાર્દૂલચર્મામ્બરમ્ ।

માયા યસ્ય રુણદ્ધિ વિશ્વમચિલ્લં તસ્મૈ નમઃ શમ્ભવે

જમ્બૂવત્ - જલબિન્દુવત્ - જલજવત્ - જમ્બાલવત્ - જાલવત્ ॥ ૫ ॥ - શાર્દૂલવિકીરિતમ્

(અન્વય: - યત્કણ્ઠે જમ્બૂવત્ ગરલં (વિરાજતિતરામ્ તસ્મૈ શમ્ભવે નમઃ), (યસ્ય) શીર્ષે મન્દાકિની જલબિન્દુવત્ (વિરાજતિતરામ્ તસ્મૈ શમ્ભવે નમઃ), (યસ્ય) ઉત્સઙ્ગે શિવામુખં જલજવત્ (વિરાજતિતરામ્ તસ્મૈ શમ્ભવે નમઃ) યસ્ય કટિતટે શાર્દૂલચર્મામ્બરમ્ જમ્બાલવત્ (વિરાજતિતરામ્ તસ્મૈ શમ્ભવે નમઃ), યસ્ય માયા અચિલ્લં વિશ્વં જાલવત્ રુણદ્ધિ, તસ્મૈ શમ્ભવે નમઃ ।)

ભીષ્મ-દ્રોણ-તટા જયદ્રથ-જલા ગાન્ધાર-નીલોત્પલા

શલ્ય-ગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ।

અશ્વત્થામ-વિકર્ણ-ઘોર-મકરા દુર્યોધનાવર્તિની

સોત્તીર્ણા યલુ પાણ્ડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥ ૬ ॥ - શાર્દૂલવિકીરિતમ્

(અન્વય: - પાણ્ડવૈઃ ભીષ્મ-દ્રોણ-તટા, જયદ્રથ-જલા, ગાન્ધાર-નીલોત્પલા, શલ્ય-ગ્રાહવતી, કૃપેણ વહની, કર્ણેન વેલાકુલા, અશ્વત્થામ-વિકર્ણ-ઘોર-મકરા, દુર્યોધનાવર્તિની, રણનદી યલુ ઉત્તીર્ણા, (યતો હિ) કૈવર્તકઃ કેશવઃ (આસીત્) ॥)

ટિપ્પણી

(૧) સદૂષણા (દૂષણેન સહિતા - બહુ.) દૂષણ - દોષ ધરાવતી, દોષયુક્ત (બીજો અર્થ -) દૂષણ નામના રાક્ષસ (પાત્ર)ને ધરાવતી નિર્દોષા (નિર્ગતાઃ દોષાઃ યસ્યાઃ સા - બહુ.) દોષ વગરની, દોષરહિત સચ્ચરા (ચરેણ સહિતા - બહુ.) ખર-કઠિનતા ધરાવતી, કઠિનતાયુક્ત (બીજો અર્થ) ખર નામના રાક્ષસ (પાત્ર)ને ધરાવતી રમ્યા રમણીય, સુંદર, ગમી જાય તેવી રામાયણી રામના જીવનને લગતી, રામ સંબંધી (૨) લિમ્પતિ (લિમ્પ્ લીપવું, વળગવું, વ. અ. એ.વ.) લીપે છે. વળગી પડે છે. ઇવ (અહીં જે અર્થમાં છે, તે) જાણે કે તમઃ (તમસ્ (નપું.) પ્ર.એ.વ.) અંધારું વર્ષતિ (વૃષ્ વરસવું વ. અ., એ.વ.) વરસે છે. અઙ્જનમ્ કાજળ, કાળાશ નભઃ (નભસ્ (નપું.) પ્ર.એ.વ.) આકાશ અસત્પુરુષસેવા (ન સત્પુરુષઃ, અસત્પુરુષઃ (નજ્ત.), અસત્પુરુષાણાં સેવા - ષ.ત.) દુષ્ટ કે હલકા માણસની સેવા ઇવ (અહીં જે અર્થમાં છે, તે) ની જેમ, ની સમાન વિફલતામ્ નિષ્ફળતાને, વિફળતાને ગતા (ગમ્ + ક્ત > ત (સ્ત્રી.) ગતા) પ્રાપ્ત થઈ. પામી. (ગમ્ એ ગતિનો અર્થ ધરાવતા ધાતુના ત્રણ અર્થ છે - (1) જ્ઞાન (2) ગમન અને (3) પ્રાપ્તિ. અહીં પ્રાપ્તિ અર્થ લેવાનો છે.) (૩) મહીમણ્ડલમણ્ડનાનિ (મહ્યાઃ મણ્ડલમ્ (ષ.ત.), મહીમણ્ડલસ્ય મણ્ડનાનિ - ષ.ત.) ધરતીમંડળનાં ધરેણાં, પૃથ્વીમંડળની શોભા વધારનાર અલંકારો મરાલૈઃ હંસોથી વિપ્રયોગઃ વિયોગ, જુદાઈ, વિરહ (૪) અવેહિ (અવ + ઇ જાણવું આજ્ઞા. મ.એ.વ.) જાણજે. ઓળખજે. કલમાન્ ડાંગરને અલમ્ પર્યાપ્ત, પૂરતા પ્રમાણમાં આહતાનામ્ (આ + હન્ + ક્ત > ત = આહત કર્મ.ભૂ.કૂ., નપું. ષ.બ.વ.) મારવામાં આવેલાઓને, છાંડવામાં આવેલાઓને પ્રચણ્ડમુસલૈઃ (પ્રચણ્ડઃ ચાસૌ મુસલઃ, તૈઃ, કર્મ.) સાંબેલાના તીવ્ર પ્રહારોથી અવદાતતા (અવ + દા શુદ્ધ કરવું ક્ત > ત + તા કર્મ.ભૂ.કૂ. + તા.) નિર્મળતા, ચળકાટ, શુભ્રતા સ્નેહમ્ લાગણી (બીજો અર્થ - તેલ, ચીકાશ) વિમુચ્ય (વિ + મુચ્ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૂ.) છોડીને, ત્યજીને સહસા અચાનક, એકદમ, એકાએક યલતામ્ (યલ + તા દ્વિ.એ.) ખલતાને, દુષ્ટતાને, ખોળપણાને પ્રયાન્તિ (પ્ર + યા વ. અ. બ.વ.) પામે છે સ્વલ્પતાડનવશાત્ (સ્વલ્પં ચ તત્ તાડનમ્ - કર્મ., સ્વલ્પતાડનસ્ય વશઃ, તસ્માત્ - ષ.ત.) થોડા એવા તાડનથી, થોડું અમથું ખાંડવાથી તિલાઃ તલ (૫) ગરલમ્ ઝેર, વિષ (પર્યાય - વિષમ્) વિરાજતિતરામ્ (વિ + રાજ્ વિરાજવું, હોવું વ. અ. એ.વ. + તમામ્ ત.પ્ર.) વિશેષરૂપે શોભે છે, વિશેષરૂપે વિરાજે છે. (ક્રિયાપદમાં અધિકતા કે અતિશયતા દર્શાવવા માટે

ક્રિયાપદને અંતે તરામ્ અને તમામ્ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.) મન્દાકિની (પર્યાય - ગડ્ગા, ભાગીરથી, જાહનવી) ગંગા, ભાગીરથી, જાહનવી ઉત્સંગે ખોળામાં, ગોદમાં શિવામુખમ્ (શિવાયા: મુખમ્ - ષ.ત.) શિવા-પાર્વતીનું મુખ કટિતટે કમર ઉપર, કટિપ્રદેશમાં શાર્દૂલચર્મામ્બરમ્ (શાર્દૂલસ્ય ચર્મ - (ષ.ત.), શાર્દૂલચર્મ એવ અમ્બરમ્ - કર્મ. અથવા શાર્દૂલચર્મણા નિર્મિતમ્ અમ્બરમ્ - મ.પ.લો.ત.) વાઘના ચામડાનું વસ્ત્ર, વાઘામ્બર માયા માયા, એ નામની ઈશ્વરની એક શક્તિ રુણદ્ધિ (રુધ્ વ. અ.એ.વ.) રોકે છે, અટકાવી રાખે છે વિશ્વમ્ (પર્યાય - જગત્, સંસાર:) જગતને શમ્ભવે (શમ્ભુ ચ.એ.વ.) શિવજીને (પર્યાય - શિવ:, મહાદેવ: ત્રિનેત્ર:) જમ્બૂવત્ (જમ્બૂ ઇવ ત.પ્ર.અ.) જાંબુના ફળની જેમ જલબિન્દુવત્ પાણીના ટીપાની જેમ જલજવત્ (જલજમ્ ઇવ ત.પ્ર.) કમળની જેમ (પર્યાય - કમલમ્, પડ્કજમ્, ઉત્પલમ્) જમ્બાલવત્ શેવાળ-લીલની જેમ જાલવત્ જાળની જેમ ભીષ્મ-દ્રોણ-તટા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યરૂપી તટ-કિનારાવાળી જયદ્રથ-જલા જયદ્રથરૂપી જળ-પાણીવાળી ગાન્ધાર-નીલોત્પલા ગાન્ધાર-શકુનિ રૂપી નીલકમળવાળી (ગાન્ધાર - ગંધાર દેશનો નિવાસી, શકુનિ) શલ્ય-ગ્રાહવતી શલ્યરાજરૂપી ગ્રાહ-મગરવાળી (ગ્રાહ ઘડિયાળ, પાતળા મુખવાળો મગર) વહની નાની નૌકા, નાવડી વેલાકુલા (વેલયા આકુલા - તૃ.ત.) પ્રવાહ થકી વ્યાકુળ બનેલી અશ્વત્થામ-વિકર્ણ-ઘોર-મકરા અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયંકર મગરવાળી દુર્યોધનાવર્તિની દુર્યોધનરૂપી વમળવાળી રણનદી સંગ્રામરૂપી નદી ઉત્તીર્ણા પાર કરી, તરી ગયા. કૈવર્તક: નાવિક, ખલાસી

સન્ધિ

નમસ્તસ્મૈ (નમ: તસ્મૈ) । લિમ્પતીવ (લિમ્પતિ ઇવ) । તમોડ્ઙ્ગાનિ (તમ: અડ્ઙ્ગાનિ) । વર્ષતીવાઙ્ગનમ્ (વર્ષતિ ઇવ અઙ્ગનમ્) । અસત્પુરુષસેવેવ (અસત્પુરુષસેવા ઇવ) । દૃષ્ટિર્વિફલતામ્ (દૃષ્ટિ: વિફલતામ્) । યત્રાપિ (યત્ર અપિ) । કુત્રાપિ (કુત્ર અપિ) । હંસા મહીમળ્ડલમળ્ડનાનિ (હંસા: મહીમળ્ડલમળ્ડનાનિ) । હાનિસ્તુ (હાનિ: તુ) । પ્રચળ્ડમુસલૈરવદાતૈવ (પ્રચળ્ડમુસલૈ: અવદાતતા એવ) । સ્વલ્પતાડનવશાન્ (સ્વલ્પતાડનવશાત્ ન) । તિલાસ્તે (તિલા: તે) । સોત્તીર્ણા (સા ઉત્તીર્ણા) । પાળ્ડવૈ રણનદી (પાળ્ડવૈ: રણનદી) ॥

વિશેષ

1. સદૂષણાપિ નિર્દોષા - આ વાક્યમાં શ્લેષ અલંકારથી યુક્ત વિરોધાલંકાર છે. દૂષણ શબ્દમાં શ્લેષ છે. દૂષણથી યુક્ત અને દૂષણથી મુક્ત - એમ કહીને જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ મનોહર એવી રામાયણી કથા દૂષણ નામના એક રાક્ષસના પ્રસંગથી જરૂર યુક્ત છે, પણ આ કથા કોઈ પણ દૂષણવાળી એટલે કે કોઈ પણ દોષથી યુક્ત નથી.

2. સઘરા અપિ સુકોમલા - આ વાક્યમાં વપરાયેલ ઘર શબ્દના બે અર્થ છે - (ક) ઘર એ નામનો એક રાક્ષસ અને (ઘ) કઠોર. આ બે અર્થના આધારે આ વાક્યમાં રામાયણી કથાની વિશેષતા વર્ણવવામાં આવી છે. આ કથા ઘર નામના રાક્ષસના પ્રસંગથી યુક્ત છે. આ રીતે ખરથી યુક્ત હોવા છતાં ખર એટલે કે કઠિનતાથી યુક્ત નથી, પરંતુ સુકોમલા-સરળ છે. વાલ્મીકિ દ્વારા રચાયેલી રામાયણની કથા નાનકડા અનુષ્ટુપ્ છંદમાં છે અને પોતાની અનેક ખૂબીઓને કારણે સુંદર તથા લોકપ્રિય છે.

3. લિમ્પતીવ .. ગતા । - આ શ્લોકમાં બેવાર ઇવ પદનો પ્રયોગ થયો છે. બંને સ્થળે તેનો અર્થ જુદો છે. પ્રથમ સ્થળે 'જાણે કે (સંભાવના)' - એવો અર્થ આપે છે, જ્યારે બીજા સ્થળે 'ના જેવો (સમાનતા)' - એવો અર્થ આપે છે. આ પ્રકારની અર્થભિન્નતાને કારણે અહીં અલંકારભિન્નતા છે. પ્રથમ સ્થળે ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર છે જ્યારે બીજા સ્થળે ઉપમાલંકાર છે.

4. હંસા: મહીમળ્ડલમળ્ડનાનિ । - આ પદ્ય અન્યોક્તિ પ્રકારનું કાવ્ય છે. આ પ્રકારના કાવ્યમાં (અન્યોક્તિમાં) પ્રસ્તુત દ્વારા અપ્રસ્તુતની વાત કરવામાં આવે છે. અહીં હંસની વાત પ્રસ્તુત છે. કવિ કહે છે કે હંસ જ્યાં ક્યાંય પણ હોય છે, તે ધરતીનાં ઘરેણારૂપ બની રહે છે. હંસ ધરતીના કોઈ પણ ખૂણે હોય, ધરતીની શોભા વધારતા જ રહે છે; પરંતુ (સામાન્ય રીતે સરોવરમાં રહેતા હંસો) જો તેઓ સરોવરને છોડી જાય, તો સરોવરના સૌન્દર્યમાં જરૂર ઉણપ આવે છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત એવા હંસોની વાત દ્વારા કવિ અપ્રસ્તુત એવા પંડિતો, વિદ્વાનો, કલાકારો વગેરેની વાત કરે છે. આ બધા સમાજના પ્રતિષ્ઠિત જનોને જો રાજ્યાશ્રય પ્રાપ્ત ન થાય, તો તે રાજ્ય છોડીને જતા રહેશે, માટે તે આપણો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર ક્યાંય ચાલ્યા ન જાય, તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ.

5. અસ્માનવેહિ । – આ પદ્યમાં કવિ (કલમ) ડાંગર અને તલના આશ્રયે એક સુંદર તથ્ય પ્રસ્તુત કરે છે. ડાંગર કહે છે કે અમારા ઉપર સાંબેલાનો પ્રહાર થાય છે. આ પ્રહાર જેટલો વધારે અને ભારેખમ થાય છે, તેટલી અમારી વધારે શુદ્ધિ (અવદાતતા) થયા કરે છે. અમે તલ જેવા નથી, કે કોઈ જરાક એવો પ્રહાર કરે, કે તરત જ જે પોતાની અંદર રહેલા સ્નેહ (તેલ)ને ત્યજીને ખલ-ખોળ બની જાય છે !

અહીં ડાંગર અને તલના બહાને કવિએ સજ્જન અને દુર્જનના ચરિતને વર્ણવ્યું છે. સજ્જન જેટલાં વધારે કષ્ટો સહન કરે છે, તેટલો વધારે શુદ્ધ-ચમકતો-ઉત્તમ બનતો જાય છે પરંતુ દુર્જનની સ્થિતિ આના કરતાં વિપરીત છે. દુર્જનને જે કોઈ કષ્ટ આવી પડે, તો તે તરત જ પોતાની અંદર રહેલા સ્નેહ-પ્રેમને તરત જ ત્યજી દે છે અને ખલતાનું, દુષ્ટતાનું આચરણ કરવા માંડે છે. આમ, સજ્જન ડાંગર જેવો અને દુર્જન તલ જેવો હોય છે, એમ કવિ જણાવે છે.

स्नेहं विमुच्य सहसा खलतां प्रयान्ति – આ પંક્તિમાં આવતા સ્નેહ અને ખલતા એ બે શબ્દોમાં શ્લેષ છે, તેથી એક વાર સ્નેહ એટલે તેલ અને બીજી વાર સ્નેહ એટલે પ્રેમ, લાગણી એવો અર્થ લેવાનો રહે છે. એવી જ રીતે એક વાર ખલતા એટલે ખોળપણું અને બીજી વાર ખલતા એટલે દુષ્ટતા, દુર્જનતા એવો અર્થ લેવાનો રહે છે. આમ, આ પંક્તિમાં કવિએ શ્લેષ દ્વારા અદ્ભુત અર્થ-ચમત્કૃતિ ઊભી કરી છે, દર્શાવી છે.

6. तस्मै नमः शम्भवे । આ પદ્યમાં અનેક ઉપમાન અને અનેક ઉપમેય છે. સામાન્ય રીતે ઉપમાન અને ઉપમેય સાથે મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ અહીં કવિએ પ્રથમ ત્રણ ચરણમાં પાંચ ઉપમેય મૂક્યાં છે. અહીં જે ક્રમે ઉપમેય ગોઠવવામાં આવ્યાં છે, તે ક્રમને જાળવી રાખીને છેલ્લા ચતુર્થ ચરણમાં એક સાથે પાંચ ઉપમેય મૂક્યાં છે. વળી, આ પાંચેય ઉપમેયો માટે અહીં જે ઉપમાનો આપવામાં આવ્યા છે અને તે માટે જે પદોનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે દરેક પદનો જ વર્ણથી પ્રારંભ થાય છે. આ ઉપરાંત આ બધાં પદોમાં જ વર્ણ એક કરતાં વધારે વાર વપરાયો છે, એ પણ એક બીજી વધારાની વિશેષતા છે. આવી હૃદયંગમ સુંદર રચના સંસ્કૃતભાષામાં જ શક્ય છે.

7. कैवर्तकः केशवः । આ પદ્યમાં મહાભારતના યુદ્ધને નદીના રૂપમાં કલ્પવામાં આવ્યું છે. રણ એવ નદી (રણ-સંગ્રામ એ જ નદી) એમ અભેદ દર્શાવીને રૂપકાલંકારની યોજના કવિએ કરી છે. કોઈ પણ નદીમાં ઘણું કરીને (1) તટ (2) જલ (3) નીલોત્પલ (4) ગ્રાહ (5) વહની (6) વેલા (7) મકર અને (8) આવર્ત (વમળ) હોય છે. આ મહાભારતરૂપી રણનદીમાં પણ આ સાતેય વસ્તુઓ રહેલી છે. જેમકે – भीष्म અને द्रोण એ કિનારારૂપ છે. જયદ્રથ એ પાણીરૂપ છે. ગાન્ધાર શકુનિ નીલ-કમળના રૂપમાં છે. શલ્યરાજનું રૂપ ગ્રાહ-મગર તરીકેનું છે. કૃપાચાર્ય નાની એવી નાવડી-નૌકાના રૂપમાં આવે છે. ને વળી, કર્ણ પ્રવાહ થકી વ્યાકુળ બનેલી નદીનું રૂપક લે છે. અશ્વત્થામા અને વિકર્ણ એ ભયંકર મગર તરીકે છે. દુર્યોધન વમળના રૂપમાં વ્યવહાર કરી રહ્યો છે.

આ પ્રકારની ભયંકર નદીની પાર ઊતરવું પાંડવોને માટે શક્ય બન્યું, કેમકે પાંડવોના કૈવર્તક અર્થાત્ નાવિક ખલાસી બીજું કોઈ નહિ, પરંતુ કુશળ રાજનીતિજ્ઞ કેશવ-કૃષ્ણ હતા.

સ્વાધ્યાય

1. योग्यं विकल्पं चित्वा उत्तरं लिखत ।

(1) महीमण्डलमण्डनानि के सन्ति ?

(क) काकाः (ख) शुकाः (ग) मयूराः (घ) हंसाः

(2) विप्रयोगः – इत्यस्य कोऽर्थः ?

(क) वियोगः (ख) संयोगः (ग) विप्रलाभः (घ) विमोहः

(3) स्नेहं के मुञ्चन्ति ?

(क) मुद्गाः (ख) तिलाः (ग) तैलम् (घ) कलमाः

- (4) कलमा: नाम के ?
(क) अक्षता: (ख) गोधूमा: (ग) तिला: (घ) मुद्गा:
- (5) रणनदीमध्ये कैवर्तक: क: ?
(क) भीष्म: (ख) केशव: (ग) द्रोणाचार्य: (घ) दुर्योधन:
2. अधोलिखितानां पदानां पर्यायपदानि पाठात् चित्वा लिखत ।
(1) मन्दाकिनी
(2) त्रिनेत्र:
(3) कमलम्
(4) मराल:
3. असंदर्भ समजूती लभो :
(1) नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ।
(2) हंसा महीमण्डलमण्डनानि ।
(3) स्नेहं विमुच्य सहसा खलतां प्रयान्ति ।
(4) सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तक: केशव: ।
4. समीक्षात्मक नोंध लभो :
(1) रामायणी कथा
(2) हंसनी अन्योक्ति
(3) अंगर अने तलनो तझावत
(4) मडादेवनुं स्वरूप
5. मातृभाषामां टूंकमां उत्तर आपो :
(1) सदूषणाना बे अर्थ कया कया छे ?
(2) अंधारामांनी दृष्टिने कोनी साथे सरभाववामां आवी छे ?
(3) शंभुनी कर्छ शक्ति आपाय विश्वने अवरोधी रछी छे ?
(4) जम्बाल शुं छे अने तेने शेनी साथे सरभाववामां आव्युं छे ?
(5) रणनदीना किनारा केटला छे अने ते कोश कोश छे ?

10. અનેકાર્થસપ્તકમ્

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃત જગતમાં એક લોકોક્તિ પ્રસિદ્ધ છે - અષ્ટાધ્યાયી જગન્માતા અમરકોષઃ જગત્પિતા । અર્થાત્ અષ્ટાધ્યાયી એ જગતની માતા છે અને અમરકોષ એ જગતનો પિતા છે. અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણનો ગ્રંથ છે જ્યારે અમરકોષ કોષગ્રંથ છે. સંસ્કૃતભાષાશિક્ષણરૂપ જગતમાં જે કોઈ જોડાયું હોય, તેને માટે અષ્ટાધ્યાયી માતાની જેમ અને અમરકોષ પિતાની જેમ સહાયક બની રહે છે. પ્રાચીન પરંપરામાં સંસ્કૃતશિક્ષણનો પ્રારંભ આ બંને ગ્રંથોના અધ્યયનથી થતો હતો.

વ્યાકરણ ભાષાના બંધારણનો સર્વગ્રાહી ખ્યાલ આપે છે, જ્યારે કોષ તો માત્ર શબ્દના પ્રાસંગિક અર્થનો ખ્યાલ કરાવે છે. આ સ્થિતિમાં સંસ્કૃતભાષાશિક્ષણમાં વ્યાકરણના અધ્યયનની વ્યાપકતા હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે. છતાં ક્યારેક કોષશાસ્ત્રનું અધ્યયન પણ પ્રાસંગિક બની રહે છે. આ પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને પ્રસ્તુત પાઠમાં પ્રથમ ચાર પદ આચાર્ય હેમચન્દ્ર-વિરચિત અનેકાર્થસંગ્રહ (1.5, 2.64, 4.82, 5.41)માંથી, પાંચમું અને છઠ્ઠું પદ અમરસિંહ રચિત અમરકોષ (2.1.2-3) માંથી અને છેલ્લું પદ ભટ્ટમલ્લરચિત આખ્યાતચન્દ્રિકા (1.1)માંથી લીધું છે. આ ત્રણેય સંસ્કૃતના સુપ્રસિદ્ધ કોષગ્રંથ છે.

પ્રથમ પદમાં ક વર્ણના વિવિધ અર્થોનો સંગ્રહ છે. બીજા પદમાં અજ એ એક જ શબ્દના અનેક અર્થો બતાવ્યા છે. ત્રીજું પદ લિંગ પરિવર્તનથી થતા અર્થ પરિવર્તનનાં ઉદાહરણ આપે છે. ચોથા પદમાં સંભાષણ સંદર્ભે વપરાતાં અવ્યયપદો કેવી રીતે અર્થભેદ ધરાવતાં હોય છે, તેની સમજ આપવામાં આવી છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા પદમાં ભૂમિ (ધરતી) માટે સંસ્કૃતમાં જે એકવીસ નામો વપરાય છે, તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. (અલબત્ત, આ ઉપરાંત બીજાં પણ અગિયાર નામો સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. એ રીતે કુલ તેત્રીસ નામો પૃથ્વીને માટે સંસ્કૃતભાષામાં વપરાય છે.) છેલ્લા અને સાતમા પદમાં ક્રિયાપદના જુદા જુદા અર્થોને સંસ્કૃતકોષકારો કેવી રીતે મૂકે છે, તેનો નમૂનો પ્રસ્તુત છે. આ પાઠના અધ્યયનથી સમયાન્તરે અસ્તિત્વમાં આવતા પદાર્થોનાં નામકરણ કરવાની સંસ્કૃતભાષાની પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે. બધાં પદો અનુષ્ટુપ છંદમાં છે.]

કો બ્રહ્મણ્યાત્મનિ રવૌ મયૂરેઽગ્નૌ યમેઽનિલે ।

કં શીર્ષેઽપ્સુ સુખે ચૈવ યુજ્યતે લોકવેદયોઃ ॥ ૧ ॥

અજશ્છાગે હરે વિષ્ણૌ રઘુજે વેધસિ સ્મરે ।

અબ્જો ધન્વન્તરૌ ચન્દ્રે શઙ્ખેઽબ્જં પદ્મસંખ્યયોઃ ॥ ૨ ॥

નિરૂપણં વિચારાવલોકનયોર્નિર્દર્શને ।

નિગરણં ભોજને સ્યાત્ નિગરણઃ પુનર્ગલે ॥ ૩ ॥

ભૃશં પ્રકર્ષેઽત્યર્થે ચ સામિ ત્વર્થે જુગુપ્સિતે ।

અયિ પ્રશ્નેઽનુનયે સ્યાદયે ક્રોધવિષાદયોઃ ॥ ૪ ॥

ભૂર્ભૂમિરચલાઽનન્તા રસા વિશ્વમ્બરા સ્થિતા ।

ધરા ધરિત્રી ધરણિઃ ક્ષોણિર્જ્યા કાશ્યપી ક્ષિતિઃ ॥ ૫ ॥

સર્વસહા વસુમતી વસુધોર્વી વસુન્ધરા ।

ગોત્રા કુઃ પૃથિવી પૃથ્વી ક્ષ્માઽવનિર્મેદની મહી ॥ ૬ ॥

સત્તાયામસ્તિ ભવતિ વિદ્યતે ચાથ જન્મનિ ।

ઉત્પદ્યતે જાયતે ચ પ્રોહત્યુદ્ભવત્યપિ ॥ ૭ ॥

ટિપ્પણી

(૧) **ક:** (પું.) ક વર્ણ બ્રહ્મણિ બ્રહ્માના અર્થમાં આત્મનિ આત્માના અર્થમાં **રવૌ** રવિ-સૂર્યના અર્થમાં **મયૂરે** મોરના અર્થમાં **યમે** યમના અર્થમાં **અનિલે** વાયુના અર્થમાં **કમ્** (નપું.) **ક** વર્ણ શીર્ષે માથાના અર્થમાં **અપ્સુ** પાણીના અર્થમાં (અપ્ શબ્દ બહુવચનમાં વપરાય છે. આથી અહીં સ.બ.વ. વપરાયું છે.) **યુજ્યતે** (યુજ્ યોજવું, વાપરવું **વ. અ.પુ.૯.વ.**) વપરાય છે. ઉપયોગમાં લેવાય છે. **લોકદેવયો:** લૌકિક સંસ્કૃત અને વૈદિક સંસ્કૃતમાં (૨) **અજ:** અજ એવો શબ્દ **છાગે** બકરાના અર્થમાં **હરે** હર-શિવના અર્થમાં **વિષ્ણૌ** વિષ્ણુ-હરિના અર્થમાં **રઘુજે** રઘુથી જન્મેલા તેમના પુત્ર-અજ-ના અર્થમાં **વેધસિ** બ્રહ્માના અર્થમાં **સ્મરે** કામદેવના અર્થમાં **અબ્જ:** (પું.) અબ્જ એ શબ્દ **ધન્વન્તરૌ** ધન્વન્તરિ (આયુર્વેદના પ્રવર્તક)ના અર્થમાં **શઙ્ખે** શંખના અર્થમાં **અબ્જમ્** (નપું.) અબ્જ એવો શબ્દ **પદ્મસન્ધ્યયો:** કમળ અને સંખ્યા (એકડા પાછળ નવ શૂન્ય મૂકતાં થતી સંખ્યા)ના અર્થમાં (૩) **નિરૂપણમ્** નિરૂપણ એવો શબ્દ **વિચારાવલોકનયો:** વિચારવું અને અવલોકન કરવું-જોવું, તપાસવું - એવા અર્થમાં **નિદર્શને** નિદર્શન-નિશ્ચિતરૂપે જોવું, દેખાડવું - એ અર્થમાં **નિગરણમ્** (નપું.) નિગરણ એવો શબ્દ **નિગરણ:** (પું.) નિગરણ એવો શબ્દ **ગલે** ગળા-કંઠના અર્થમાં (૪) **ભૂશમ્** આ ભૂશમ્ એવો અવ્યય **પ્રકર્ષે** પ્રકર્ષ એટલે કે અધિકતા, ઉત્કૃષ્ટતાના અર્થમાં **અત્યર્થે** અતિ-વધારે પડતું-ના અર્થમાં **સામિ** સામિ એવો અવ્યય **અર્ધે** અડધું (સોનો બીજો ભાગ અથવા આખાનો અડધો ભાગ) એવા અર્થમાં **જુગુપ્સિતે** નિંદનીયના અર્થમાં **અયિ** અયિ એવો અવ્યય **પ્રશ્ને** પ્રશ્ન કરવાના સંદર્ભમાં, સવાલ પૂછવાના સંદર્ભે **અનુનયે** અનુનય-વિનય કરવાના સંદર્ભમાં **અયે** આ અયે એવો અવ્યય **ક્રોધવિષાદયો:** ક્રોધ-ગુસ્સાને વ્યક્ત કરવાના સંદર્ભમાં અને વિષાદ-શોકને વ્યક્ત કરવાના સંદર્ભમાં (૫) **ભૂ:** ધરતી **અચલા** (વિચલિત ન થનારી) ધરતી **અનન્તા** (જેનો અંત નથી તેવી) ધરતી **રસા** (રસ ધરાવતી) ધરતી **વિશ્વમ્ભરા** (બધાનું ભરણ કરનારી) ધરતી **સ્થિતા** (સ્થિર રહેનારી) ધરતી **ધરા** (ધારણ કરનારી અથવા ધર-પર્વતો છે જેમાં તેવી) ધરતી **ધરિત્રી** (ધારણ કરનારી) ધરતી **ધરણિ:** (ધારણ કરનારી) ધરતી **ક્ષોણિ:** (પક્ષી આદિનો કલરવ કરાવતી) ધરતી **જ્યા** (વચની હાનિ કરાવતી) ધરતી **કાશ્યપી** (કશ્યપ મુનિની છે, માટે) ધરતી **ક્ષિતિ:** (નિવાસસ્થાન હોવાથી) ધરતી (૬) **સર્વસહા** (સર્વને સહન કરનારી) ધરતી **વસુમતી** (ધન-ઐશ્વર્ય ધરાવતી) ધરતી **વસુધા** (ધન-ઐશ્વર્ય ધારણ કરનારી) ધરતી **ઊર્વી** (વિસ્તાર ધરાવનારી) ધરતી **વસુન્ધરા** (ધન-ઐશ્વર્યને ધારણ કરનારી) ધરતી **ગોત્રા** (ગોત્ર અર્થાત્ શૈલ-પર્વતો છે, જેમાં એવી) ધરતી **કુ:** (અવાજ કરતી હોવાથી) ધરતી **પૃથિવી** (ફેલાયેલી હોવાથી) ધરતી **પૃથ્વી** (ફેલાયેલી છે, માટે) ધરતી (અથવા પૃથુની સંતાનરૂપ હોવાથી) ધરતી **ક્ષ્મા** (સહન કરતી હોવાથી) ધરતી **અવનિ:** (રક્ષા કરનાર હોવાથી) ધરતી **મેદની** (મેદ-ચરબી ધરાવતી હોવાથી) ધરતી **મહી** (જેમાં પ્રાણીઓ પૂજાય છે, તે) ધરતી (આમ, જુદાં જુદાં કારણોથી એક જ ધરતીનાં અનેક નામ પ્રસિદ્ધ થયાં છે.) (7) **સત્તાયામ્** સત્તા અર્થાત્ હોવાપણાના અર્થમાં **અસ્તિ** આ અસ્તિ ક્રિયાપદ છે. **ભવતિ** ભવતિ એવું ક્રિયાપદ છે **વિદ્યતે** વિદ્યતે એવું ક્રિયાપદ છે **જન્મનિ** જન્મના અર્થમાં **ઉત્પદ્યતે** આ ઉત્પદ્યતે એવું ક્રિયાપદ છે **જાયતે** આ જાયતે એવું ક્રિયાપદ છે **પ્રોહતિ** આ પ્રોહતિ એવું ક્રિયાપદ છે **ઉદ્ભવતિ** આ ઉદ્ભવતિ એવું ક્રિયાપદ છે.

સન્ધિ

કો બ્રહ્મણ્યાત્મનિ (ક: બ્રહ્મણિ આત્મનિ) । મયૂરેઽગ્નૌ (મયૂરે અગ્નૌ) । યમેઽનિલે (યમે અનિલે) । શીર્ષેઽપ્સુ (શીર્ષે અપ્સુ) । અજશ્છાગે (અજ: છાગે) । અબ્જો ધન્વન્તરૌ (અબ્જ: ધનવન્તરૌ) । શઙ્ખેઽબ્જમ્ (શઙ્ખે અબ્જમ્) । વિચારાવલોકનયોર્નિદર્શને (વિચારાવલોકનયો: નિદર્શને) । પુનર્ગલે (પુન: ગલે) । પ્રકર્ષેઽત્યર્થે (પ્રકર્ષે અત્યર્થે) । ત્વર્ધે (તુ અર્ધે) । પ્રશ્નેઽનુનયે (પ્રશ્ને અનુનયે) । સ્યાદાયે (સ્યાત્ અયે) । ભૂર્ભૂમિરચલાઽનન્તા (ભૂ: ભૂમિ: અચલા અનન્તા) । ક્ષોણિર્જ્યા (ક્ષોણિ: જ્યા) । વસુધોર્વી (વસુધા ઊર્વી) । ક્ષ્માઽવનિર્મેદની (ક્ષ્મા અવનિ: મેદની) । ચાથ (ચ અથ) । પ્રોહત્યુદ્ભવત્યપિ (પ્રોહતિ ઉદ્ભવતિ અપિ) ।

વિશેષ

1. **ક:** - સંસ્કૃતભાષામાં જેટલા પણ વર્ણો છે, તે બધા જ વર્ણો સ્વતંત્ર રીતે કોઈક ને કોઈક અર્થ ધરાવે છે. આ અર્થમાં તે વપરાતા પણ રહે છે. જે જે અર્થોમાં તેમનો પ્રયોગ થાય છે, તે અર્થોનો નિર્દેશ કરનારા શબ્દકોષો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

વળી, સંસ્કૃતભાષાની કેટલીક એવી કાવ્ય-રચનાઓ પણ ઉપલબ્ધ છે, કે જેમાં માત્ર અમુક એક જ વર્ણનો પ્રયોગ કરીને આખાય પદ્યની રચના કરવામાં આવી હોય. સંસ્કૃતભાષાની અનેક વિશેષતાઓમાં આ પણ એક વિશેષતા છે. (ક: (પું.) શબ્દ બ્રહ્મા વગેરે અર્થોમાં. કમ્ (નપું.) શબ્દ સુખ વગેરે અર્થમાં)

2. ક: રવૌ। કોષશાસ્ત્રની માન્યતા પ્રમાણે અર્થતત્ત્વ આધાર છે અને તે કારણે અર્થને અધિકરણ કારક માનીને સપ્તમી વિભક્તિ વાપરવામાં આવે છે. જેમકે - ક: રવૌ। અહીં રવિ એટલે કે સૂર્ય એ અર્થમાં ક શબ્દ છે, એ પ્રકારનો આશય વ્યક્ત કરવા માટે ક:માં પ્રથમા વિભક્તિ વાપરવામાં આવી છે, જ્યારે રવૌમાં સપ્તમી વિભક્તિ વાપરવામાં આવી છે. આવી જ રીતે બધાં પદ્યોમાં સપ્તમી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે.

3. અજ: (ન જાયતે સ: - અજ:)। ભાષામાં વપરાતાં નામપદોને યૌગિક, રૂઢ, યોગરૂઢ અને યાદૃષ્ટિક - એમ ચાર પ્રકારનાં મનાય છે. આ પ્રકારો તેમના અર્થનું નિર્ધારણ કરાવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જેમકે - અજ: એ પદને જ્યારે યૌગિક પદ માનવામાં આવે છે, ત્યારે ન જાયતે સ: - અજ: (જે ઉત્પન્ન થતો નથી, તે.) એ રીતે વિષ્ણુ અર્થ આપે છે. (વિષ્ણુ કદી ઉત્પન્ન થયા નથી, એ તો નિત્ય છે. આ રીતે વિષ્ણુને માટે આ અજ પદ વપરાય છે.) અજ: પદને જ્યારે રૂઢ માનવામાં આવે છે, ત્યારે તે 'બકરો' - અર્થ આપે છે. એવી જ રીતે જ્યારે અજ: પદને યાદૃષ્ટિક માનવામાં આવે છે, ત્યારે તે રઘુના પુત્રનો અર્થ આપે છે. (અજ એવું નામકરણ એમના માતા-પિતાની ઈચ્છાથી થયું હોઈ તે વ્યક્તિના નામનો વાચક અજ શબ્દ યાદૃષ્ટિક મનાય છે.) આ રીતે સંસ્કૃતભાષાનો એક જ શબ્દ વિવિધ અર્થો ધરાવતો હોય છે. (આવી જ રીતે અબ્જ: (અપ્સુ જાયતે સ: - અબ્જ:। એવી વ્યુત્પત્તિના આધારે) યૌગિકરૂપમાં ધન્વંતરિ (પું.)નો અર્થ આપે છે, જ્યારે અબ્જમ્ (અપ્સુ જાયતે તત્ - અબ્જમ્ એવી વ્યુત્પત્તિના આધારે) કમળ (નપું.)નો અર્થ આપે છે.)

4. નિગરણ: નિગરણમ્ - સંસ્કૃતમાં ક્યારેક લિંગનું પરિવર્તન થતાં અર્થમાં પણ પરિવર્તન થઈ જાય છે. આનો આશય એ છે કે એક જ શબ્દને લિંગપરિવર્તિત કરીને બે જુદા જુદા પદાર્થોની સંજ્ઞા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. જેમકે - નિગરણ એવો શબ્દ નિગરણ: એમ પુલ્લિંગમાં વાપરવામાં આવે ત્યારે ગણાનો અર્થ આપે છે જ્યારે નિગરણમ્ એમ નપુંસકલિંગમાં વાપરવામાં આવે ત્યારે ભોજનનો અર્થ આપે છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્ય: વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત ।

(1) પુલ્લિઙ્ગસ્ય 'ક' શબ્દસ્ય કતિ અર્થા: સન્તિ ?

(ક) સપ્ત (ખ) પચ્ચ (ગ) ચત્વાર: (ઘ) દશ

(2) પુલ્લિઙ્ગસ્ય અજશબ્દસ્ય ક: અર્થ: અસ્તિ ?

(ક) અશ્વ: (ખ) કામદેવ: (ગ) શઙ્ઘુ: (ઘ) છાગ:

(3) અર્થે અર્થે અયમવ્યય: વર્તતે ।

(ક) ભૃશમ્ (ખ) અપિ (ગ) અયિ (ઘ) સામિ

(4) ભૂ: શબ્દસ્ય પર્યાય: નાસ્તિ ।

(ક) ધરા (ખ) રસા (ગ) પૃથ્વી (ઘ) ક્ષિતીશ:

(5) પ્રોહતિ - ઇત્યસ્ય ક: અર્થ: ?

(ક) ભવતિ (ખ) વિઘતે (ગ) ઉદ્ભવતિ (ઘ) અનુભવતિ

2. નીચેના પ્રશ્નોના માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

- (1) ક શબ્દ જ્યારે પુલિંગમાં વપરાય છે, ત્યારે કયા કયા અર્થ આપે છે ?
- (2) ધન્વંતરિ અને ચન્દ્ર માટે અબ્જ શબ્દ શા કારણે વપરાય છે ?
- (3) નિગરણ શબ્દ ક્યારે ભોજનનો અને ક્યારે ગળાનો અર્થ આપે છે ?
- (4) અયિ અને અયે અવ્યયોના અર્થભેદનો ખ્યાલ આપો.
- (5) જન્મ-ક્રિયાને કહેવા માટે કયા કયા ધાતુઓ વપરાય છે ?

3. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) લિંગભેદથી થતો અર્થભેદ
- (2) અજ શબ્દના અર્થો
- (3) ક: શબ્દની અનેકાર્થતા
- (4) પૃથ્વીવાચક શબ્દો

4. નીચેના વિશે વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) યૌગિકશબ્દ
- (2) અયિ અવ્યયની અર્થચ્છટા
- (3) વસુ આધારિત પૃથ્વીનાં નામ

11. पृथुचरितम्

[प्रस्तावना : व्यासनी रचना मनातां अदार पुराणानुं संस्कृत साहित्यमां विशिष्ट स्थाने. पुराणानुं विषयगत लक्षणा आपतां जशावायुं छे के पुराणं पञ्च लक्षणम्। अर्थात् पुराणानां पांच लक्षणा छे. जेमके - सर्ग (सृष्टिनी उत्पत्तिनुं वर्णन), प्रतिसर्ग (सृष्टिना प्रलयनुं वर्णन), वंश (सूर्यवंश अने चंद्रवंशमां थयेला राजाओनी यादी), मन्वन्तर (मन्वन्तर ओटले के भे मनुओना अस्तित्वना समयगाणामां घटेली घटनाओनुं वर्णन) अने वंशानुचरित (जे ते वंशमां थयेला केटलाक पराकमी राजाओना चरितनुं वर्णन).

भारतीय प्राचीन परंपराओ अने इतिहासनी जाशकारी माटे पुराणसाहित्यनो अभ्यास आवश्यक छे. वणी, सामान्य जनमानस पुराणनो स्वाध्याय करीने तेमां वर्णित मडानुभावोनां जवनने जाशी शके छे अने ते प्रमाणे पोतानुं जवन बनाववानी अने ते प्रमाणे जववानी प्रेरणा प्राप्त करे छे.

मत्स्यपुराणमां आवता पृथुचरितना आधारे आ पाठ संपादित कर्यो छे. पुराणोमां भूमिनुं ढोहन करीने अन्ननी प्राप्तिनो सर्वप्रथम उपक्रम करनार राजा तरीके पृथुनो निर्देश छे. भूमिनुं ढोहन ओटले कृषिकर्म. आम, कृषिकर्मना पुरस्कृती तरीके पुराणोमे जे रीते पृथुचरितनुं वर्णन कर्यो छे, तेनो मर्म समजवा जेवो छे. अही भूमिने गायना रूपे अने पृथुने ढोहनार रूपे वर्णववामां आव्या छे. आ ढोहन क्रियानी पाछण रडेलो आशय प्रस्तुत पाठना केन्द्रमां छे.]

स्वायम्भुवस्य मनोः वंशे अङ्गनामकः राजा अभवत् । सः दयालुः धर्मनिरतः च आसीत् । तस्य वेननामकः पुत्रः समभवत् । सः क्रूरः अधर्मनिरतः च आसीत् । तेन यज्ञ-दानादीनि सत्कर्मणि निषिद्धानि । दुर्जनाः सत्कारिताः सज्जनाः च दुष्कारिताः । फलतः चौरादीनां प्रवृत्तिः सर्वत्र प्रवर्तिता । सज्जनानां धनं धान्यं च दुर्जनैः परिहृतम् । यज्ञ-कर्माभावे दुर्भिक्षः प्रावर्तत । भूतलं यज्ञदानरहितं निर्धर्मं च सज्जातम् ।

अस्यां दुरवस्थायां प्रजारक्षणार्थम् ऋषयः प्रवृत्ताः । तैः वेनो दण्डितः, मारितश्च । तदनन्तरम् ऋषयः तस्य पृथुनामकं पुत्रं राज्यासने प्रस्थापितवन्तः । पृथुः दयालुः धार्मिकः च आसीत् । वेनस्य शासने पीडिताः प्रजाः अभिषिक्तं तं धार्मिकं पृथुम् उपतस्थुः । क्षुधार्तायाः प्रजायाः परिपालनाय धान्यमपेक्षितमासीत् । भूतलं यज्ञदानरहितं निर्धर्मं च आसीत् । तादृशं भूतलं दृष्ट्वा पृथुः तं दग्धुम् उद्यतः अभवत् । ततः इयं भूः गोरूपमास्थाय पलायितुमुद्यता । पृथुः तस्याः पृष्ठतः अनुगतः । अन्ते एकदेशे स्थित्वा किं करोमीति भूमिः अब्रवीत् । पृथुः अपि स्थावरस्य चरस्य च ईप्सितं देहि इति तामब्रवीत् । भूः तथास्तु इत्युक्त्वा तत्रैव स्थिता । तां गोरूपां स्थिता भूमिं पृथुः दुदोह । अस्मिन् दोहनकर्मणि अन्नरूपं प्रभूतं दुग्धं प्राप्तम् । तेन अन्नेन पृथुना प्रजाः संरक्षिताः अनुरञ्जिताः च ।

एवंप्रकारकं पृथुचरितं पुराणेषु वर्णितमस्ति । वस्तुतः इदमेकं रूपकमस्ति । तदनुसारं राजा गोपालः, भूतलं गौः, दोहनं कृषिकर्म, दुग्धम् च अन्नम् अस्ति । अर्थात् पृथुरूपः गोपालः भूतलरूपां गां कृषिकर्मणा दुदोह । अस्मिन् दोहनकर्मणि अन्नरूपं दुग्धं च प्राप्तवान् ।

अस्य रूपकस्यायं सन्देशः - यथा गोपालः स्वकीयां गां प्रेम्णा परिपालयति, परिपालितां च गाम् असौ प्रातः सायं चेति नियतकालं नियतपरिमाणं च दोग्धि, तथा राजा अपि स्वकीयं भूतलं प्रेम्णा परिपालयेत् । परिपालितं च भूतलम् असौ शरदि वर्षायाम् चेति नियतकालं नियतपरिमाणमेव दुह्यात् । एवमेव कृषिकर्मणि प्रवृत्ताः प्रजाः अपि भूतलं तथैव परिपालयेयुः । परिपालितं च भूतलं नियतकालं नियतपरिमाणं च दुह्युः इति । यतो हि -

बहुधान्यप्रवृत्तोऽयं जनो लोलुपमानसः । न चेत्स भूतलं रक्षेत् हानिरेव भविष्यति ॥

सस्यं कृषिश्च गोरक्ष्यं सर्व एव वणिक्पथः । भूतलेऽरक्षिते नित्यं नश्यत्येव न संशयः ॥

टिप्पणी

स्वायम्भुवस्य मनोः स्वायंभुव नामना मनुना धर्मनिरतः (धर्मे निरतः - स.त.) धर्ममां लागेला रडेनारा समभवत् (सम् + भू ह्य.भू. अ. ए.व.) थयो क्रूरः निर्दय अधर्मनिरतः (अधर्मे निरतः - स.त.) अधर्ममां लागेला निषिद्धानि मनाई करवामां आवेलां (कार्यो) सत्कारिताः सत्कार कर्यो दुष्कारिताः अपमान कर्यो, दुष्कार कर्यो फलतः परिणामे प्रवर्तिता

પ્રવર્તિત થઈ, પ્રવર્તી પરિહતમ્ (પરિ + હ + ક્ત > ત કર્મ.ભૂ.કૃ.) ચોરી લીધું દુર્ભિક્ષઃ દુષ્કાળ (વરસાદ ન થાય, તો અન્ન પાકે નહિ. અન્ન પાકે નહિ તો ભિક્ષા મળે નહિ. માટે દુષ્કાળને માટે સંસ્કૃતમાં આ દુર્ભિક્ષ શબ્દ વપરાય છે. તેનો શાબ્દિક અર્થ છે - મુશ્કેલીથી ભિક્ષા પ્રાપ્ત થાય તેવો કાળ.) પ્રાવર્તત (પ્ર + વૃત્ હ્ર.ભૂ. અ. એ.વ.) પ્રવર્ત્યો, થયો નિર્ધર્મમ્ ધર્મ રહિત દણ્ડિતઃ (દણ્ડ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) દંડ્યો મારિતઃ (મૃ (પ્રે.) + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) માર્યો પ્રસ્થાપિતવન્તઃ (પ્ર + સ્થા + (પ્રે.) ક્તવત્ > તવત્ ક.ભૂ.કૃ.) સ્થાપ્યો, પ્રસ્થાપિત કર્યો અભિષિક્તમ્ (અભિ + સિચ્ + ક્ત > ત કર્મ.ભૂ.કૃ.) અભિષેક પામેલા (રાજા)ને (પ્રાચીન પરંપરામાં રાજા તરીકેની જાહેરાત થતાં પહેલાં એક વિધિ થતી. આ વિધિમાં રાજા થનાર વ્યક્તિને રાજસિંહાસન ઉપર બેસાડીને જલાભિષેક કરવામાં આવતો. જ્યાં સુધી જળાભિષેક ન થાય, ત્યાં સુધી જે તે વ્યક્તિને રાજાનું પદ મળેલું ગણાતું ન હતું.) ઉપતસ્થુઃ (ઉપ + સ્થા પ. ભૂ. અ. બ.વ.) ઉપસ્થિત થયો, હાજર થયો ક્ષુધાર્તાઃ (ક્ષુધયા આર્તાઃ - તૃ. ત.) ભૂખથી પીડિત દગ્ધુમ્ (દહ + તુમ્ હે.કૃ.) બાળી નાખવા માટે ઉદ્યતઃ તૈયાર ભૂઃ પૃથ્વી ગોરૂપમ્ (ગાવઃ રૂપમ્ - ષ.ત.) ગાયના રૂપને આસ્થાય (આ + સ્થા + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) સ્થિત રહીને પલાયિતુમ્ (પલાય + તુમુન્ > તુમ્ હે.કૃ.) નાસી જવા માટે ઉદ્યતા તત્પર બની અબ્રવીત્ (બ્રૂ હ્ર.ભૂ. અ. એ.વ.) બોલી સ્થાવરસ્ય સ્થાવરના (જે એક જગાએ સ્થિર રહીને ઊભું હોય, જેમકે - વૃક્ષ) તેને સ્થાવર કહે છે.) ચરસ્ય ફરતા, વિચારણા કરતા ઈપ્સિતમ્ ઈચ્છેલું, ચાહેલું દેહિ (દા આજ્ઞા. મ. એ.વ.) આપ ગોરૂપામ્ (ગોઃ રૂપમ્ યસ્યાઃ સા - બહુ.) ગાયનું રૂપ લીધું છે જેણે, એવીને દુદોહ (દુહ પ.ભૂ. અ. એ.વ.) દોહી રૂપકમ્ રૂપક, જેમાં અમુક બીજી કોઈ વસ્તુનો આરોપ કરવામાં આવ્યો હોય, તે (અહીં રાજા પૃથુમાં ગોપાલનો, ભૂમિમાં ગાયનો, દોહવાની ક્રિયામાં કૃષિકર્મનો અને દૂધમાં અન્નનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.) દોહનકર્મણિ (દોહનસ્ય કર્મ, તસ્મિન્ - ષ.ત.) દોહવાના કર્મમાં નિયતકાલમ્ (નિયતઃ ચાસૌ કાલઃ, તમ્ - કર્મ.) ચોક્કસ કાળે નિયતપરિમાણમ્ (નિયતઃ ચાસૌ પરિમાણઃ, તમ્ - કર્મ.) ચોક્કસ માપમાં દોગ્ધિ (દુહ્ વર્ત. અ. એ.વ.) દોહે છે પરિપાલયેત્ (પરિ + પાલ્ વિધિ. અ. એ.વ.) પાળવું જોઈએ દુહ્યાત્ (દુહ્ વિધ્યર્થ અ. એ.વ.) દોહવી જોઈએ દુહ્યુઃ (દુહ્ વિધ્યર્થ અ. બ.વ.) દોહવી જોઈએ યતો હિ કેમકે બહુધાન્યપ્રવૃત્તઃ (બહુ ચ તદ્ઃ ધાન્યમ્ (કર્મ.), બહુધાન્યાય પ્રવૃત્તઃ - ષ.ત.) ધણું બધું અનાજ મેળવવા માટે લોલુપમાનસઃ (લોલુપં માનસં યસ્ય સઃ - બહુ.) લોભી મનવાળો, લોભી ન રક્ષેત્ (રક્ષ્ વિધિ. અ. એ.વ.) રક્ષા કરે નહિ સસ્યમ્ અનાજ કૃષિઃ ખેતી ગોરક્ષ્યમ્ ગોપાલન વણિક્વથઃ વ્યાપાર-વણજ નશ્યતિ (નશ્ વ. અ. એ.વ.) નાશ પામે છે, ખતમ થઈ જાય છે.

સન્ધિ

વેનો દણ્ડિતઃ (વેનઃ દણ્ડિતઃ) । મારિતશ્ચ (મારિતઃ ચ) । કરોમીતિ (કરોમિ ઇતિ) । તથાસ્તુ (તથા અસ્તુ) । ઇત્યુક્ત્વા (ઇતિ ઉક્ત્વા) । બહુધાન્યપ્રવૃત્તોઽયમ્ (બહુધાન્યપ્રવૃત્તઃ અયમ્) । જનો લોલુપમાનસઃ (જનઃ લોલુપમાનસઃ) । તતો હાનિર્ભવિષ્યતિ (તતઃ હાનિઃ ભવિષ્યતિ) । કૃષિશ્ચ (કૃષિઃ ચ) । સર્વ એવ (સર્વઃ એવ) । ભૂતલેઽરક્ષિતે (ભૂતલે અરક્ષિતે) । નશ્યત્યેવ (નશ્યતિ એવ) ।

સ્વાધ્યાય

1. યોગ્યં વિકલ્પં ચિત્વા રિક્તસ્થાનાનાં પૂર્તિઃ કરણીયા ।

(1) પૃથોઃ પિતુઃ નામ આસીત્ ।

(ક) મનુઃ (ખ) વેનઃ (ગ) ધર્મઃ (ઘ) વૈનઃ

(2) વેનઃ આસીત્ ।

(ક) ક્રૂરઃ (ખ) અક્રૂરઃ (ગ) દયાલુઃ (ઘ) ધર્મનિરતઃ

(3) ગોરૂપમ્ અસ્તિ ।

(ક) આકાશમ્ (ખ) વાયુઃ (ગ) ભૂતલમ્ (ઘ) જલમ્

(4) ગૌઃ દુહ્યતે ।

(ક) પ્રાતઃ (ખ) સાયમ્ (ગ) એકદા (ઘ) પ્રાતઃસાયમ્

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

- (1) अङ्गनामकः राजा कस्य वंशे अभवत् ?
- (2) वेनेन के सत्कारिताः के च दुष्कारिताः ?
- (3) क्षुधार्तायाः प्रजायाः परिपालनाय किम् अपेक्षितमासीत् ?
- (4) दुर्जनैः केषां किं परिहृतम् ?
- (5) पृथुः किंरूपां भूमिं दुदोह ?

3. नीचेना प्रश्नोना मातृभाषाभां उत्तर आपो :

- (1) वेन राजा केवो હતો ?
- (2) પ્રજાની રક્ષા માટે ઋષિઓએ શું કર્યું ?
- (3) પૃથુના રાજ્યાભિષેક સમયે પ્રજાની સ્થિતિ કેવી હતી ?
- (4) રાજા પૃથુ ભૂમિને શા કારણે બાળવા માટે ઉદ્યત થયો ?
- (5) દોહનક્રિયાની વિશેષતા સમજાવો.

4. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) રાજા તરીકે પૃથુ
- (2) ગાય તરીકે ભૂતલ
- (3) પૃથ્વીની દોહનક્રિયા એટલે કૃષિ

12. કિન્તો: કુટિલતા

[પ્રસ્તાવના : નિબંધની સાહિત્યિક વિદ્યા આધુનિક કાળની દેન છે. (સંસ્કૃતમાં નિબંધ એવું નામ એક પ્રકારના ગ્રંથો માટે જાણીતું છે. કોઈ એક ધર્મશાસ્ત્રીય વિષય ઉપર સમસામાયિક ચર્ચા કરતા લઘુગ્રંથને નિબંધગ્રંથ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે - શ્રાદ્ધને લગતી વિચારણા કરનારા શ્રાદ્ધપ્રદીપ: જેવા ગ્રંથો નિબંધ ગ્રંથો તરીકે જાણીતા છે.) આધુનિક કાળની આ વિધાને સ્વીકારી લઈને વર્તમાનકાળના સંસ્કૃતસાહિત્યના વિશારદોએ અનેક સુલલિત નિબંધોની રચના કરી છે. આ પ્રકારના નિબંધો સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતભાષાની પત્રિકાઓમાં છપાતા રહે છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ પોતે લખેલા નિબંધોને એકત્ર સંગૃહીત કરીને પુસ્તકાકારે પણ પ્રકાશિત કરાવ્યા છે.

રાજસ્થાનના જયપુરના નિવાસી પં. મથુરાનાથે સમસામાયિક વિષયો ઉપર અનેક સુંદર સુંદર નિબંધો લખ્યા છે. તે જુદા જુદા સમયે સંસ્કૃતની વિવિધ પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થતા રહ્યા છે. તેમાંથી કેટલાક નિબંધોને એકત્ર સંગ્રહ કરીને પ્રબન્ધપારિજાત: નામે એક નિબંધગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે. તેમાં કિન્તો: કુટિલતા શીર્ષકથી એક નિબંધ છે. આ નિબંધના એક નાનકડા અંશને અહીં સંપાદિત કરીને અને પાઠ્યપુસ્તકના નિયત ભાષાસ્તરને અનુરૂપ પરિવર્તન કરીને પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાષામાં વપરાતો એક નાનકડો કિન્તુ શબ્દ કેવી કેવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ સર્જે છે, તેનું સુંદર આલેખન અહીં થયું છે. ક્યારેક અનુકૂળ પરિસ્થિતિ માણસના મનને પુલકિત કરી મૂકતી હોય છે. આવા સમયે અચાનક કિન્તુ શબ્દનો પ્રવેશ થાય છે અને મન વિષાદમાં સરી પડે છે. આ જ કિન્તુ શબ્દની કુટિલતા છે. આ પ્રકારની ત્રણ ઘટનાઓ પાઠમાં વર્ણિત છે.]

जीवनस्य विविधक्षेत्रे अहं किन्तो: कुटिलताम् अन्वभवम्। मम जीवने घटितासु घटनासु द्वित्रा: घटना: अत्र वर्णयामि।

एकदा राज्यत: लब्धाया मम भूमेरभियोगो बहो: कालात् न्यायालये चलति स्म। मम पक्षात् सर्वाण्यपि आवश्यकानि प्रमाणानि यथाकालं दत्तानि। साक्षिजनानां साक्ष्यमपि मत्पक्षे समभवत् यत् सा भूमि: अस्मदीयानां वंशजानाम् अधिकारे वर्तते। वाक्कीलेनापि मह्यम् अभयं दत्तं यत् प्रमाणानां बलेन भूमिरियम् अवश्यं भवदधिकारभुक्ता भविष्यति।

अस्य अभियोगस्य भाग्यनिर्णय: अद्य आसीत्। न्यायाधीश: निर्णयम् अकथयत् - “वयं पश्याम: यत् अभियोक्तु: पक्षादावश्यकानि सर्वाण्येव प्रमाणान्यत्र प्रस्तुतानि सन्ति। राज्यत: लब्धाया: भूमे: दानपत्रमपि उपस्थापितम् अस्ति। न्यायालयेन परिज्ञातं यत् भूमिरियम् अभियोक्तु: अधिकारभुक्ता अस्ति।”

अहम् निश्चिन्त: अभवम्। परं न्यायाधीश: अग्रे अवदत्, “..... किन्तु राजस्वविभागस्य अधिकारी एतद्विरोधे एकम् पत्रम् प्रेषितवानस्ति। तदुपरि लक्ष्यदानमावश्यकं मन्यामहे। अत: सम्प्रति न्याय: स्थगित:।”

मदीया चिन्ता गतापि पुनरागता। न्यायाधीशस्य स किन्तुकुन्त: मम अन्त:करणम् अद्यापि समन्तात् कृन्तति। अपरं च अनेन किन्तुशब्देन आनन्दस्य अनुभवप्रसङ्गे अहं नितान्तम् अनुतापमपि अन्वभवम्।

एकदा अनेकवर्षाणां परिश्रमेण रचितं सद्य: प्रकाशितं मदीयं पुस्तकमेकम् आदाय अहम् एकस्य साहित्यमर्मज्ञस्य नेतु: समीपमगच्छम्। अस्य पुस्तकस्य विषय:, तस्य प्रस्तुति:, मुद्रणसौष्ठवं चित्रयोजनं चेति सर्वमपि सुन्दरमासीत्। नेतृमहोदयाय पुस्तकमिदम् अवश्यं रुचिकरं भविष्यतीति मे दृढा श्रद्धा। तेनाहं निश्चिन्त: आसम्।

अहं सोत्साहं नेतृमहोदयस्य गृहं प्रत्यगच्छम्। क्षणद्वयानन्तरम् एव नेतृमहोदयस्य साक्षात्कार: सञ्जात:। मया नेतृमहोदयस्य करकमलयो: पुस्तकं समर्पितम्। पुस्तकं दृष्ट्वा नेतृमहोदय: प्रसन्न: जात:। अवोचत् च “पुस्तकं ते वस्तुत: एव अद्भुतं निर्मितम् अस्ति। बहुकालानन्तरम् एतादृशं पुस्तकं पश्यामि।” तदनन्तरं सद्य एव “किन्तु ... मत्सम्मतौ पुस्तकमिदं संस्कृते न विलिख्य यदि हिन्दीभाषायां लिखितं स्यात् तर्हि सम्यक् भवेत्।” इत्यवोचत्।

गृहं प्रतिनिवर्तमान: अहं समस्तेऽपि राजमार्गे कિन्तुकृताया: मर्मवेधकशिक्षाया: उपरि चिन्तामग्न: कर्णम् अमर्दयम्। अनेन कિन्तुना मह्यं या शिक्षा दत्ता तां यदि अहम् अनुसरामि तर्हि कदाचिदपि संस्कृतभाषायां पुस्तकलेखनं कर्तुं न पारयामि।

कदाचित् अयं क्रूरः किन्तुशब्दः मुखस्य कवलमपि अवरोधयति । एकदा अहं रुग्णः अभवम् । वैद्यमहोदयस्य कृपया बहोः कालानन्तरं स्वस्थः सञ्जातः । अस्मिन्नेव समये मित्रगोष्ठ्याः निमन्त्रणं प्राप्तम् । भोजगोष्ठ्यां गमनार्थं ममापि इच्छा सञ्जाता । अहं आतुरालयम् अगच्छम् । तत्र गत्वा वैद्यम् अवोचम् - “किमहं भोजगोष्ठ्यां गन्तुं समर्थः अस्मि ?” उत्तरम् अलभ्यत - “गन्तुमर्हति भवान् । .. किन्तु गरिष्ठपदार्थानां भोजनं निषिद्धमस्तीति ।”

वैद्यस्य वचनानि श्रुत्वा भोजगोष्ठ्यां गमनस्य इच्छा अर्धमात्रायां तु अत्रैव समाप्ता । तथापि अहं भोजगोष्ठ्याम् अगच्छम् । अत्र वैद्यमहोदयस्य किन्तुशब्दः मम कण्ठनलिकायां संलग्नः आसीत् । भोजगोष्ठ्यां यं यं पदार्थम् अहं पश्यामि, सः सः पदार्थः गरिष्ठ एवास्तीति प्रतीतिर्भवति स्म । अतः भोजनं विनैव मम भोजः समाप्तः अभवत् । आम्नाणे अर्धभोजनम् इति न्यायेन सन्तोषम् अकरवमहं भोजगोष्ठ्याम् ।

एवम् जीवने अनेकवारम् अस्य किन्तुशब्दस्य शत्रुता सम्मुखमुपस्थिता भवति । बहुवारं दृष्टवानस्मि यत्कार्यं सर्वथा सज्जं सम्पद्यते, सर्वप्रकारैः सिद्धिः हस्तगता भवति, यथैव सफलतायाः मूर्तिः सम्मुखमागच्छति, तथैव क्रूरः अयं किन्तुः मध्ये प्रविश्य सर्वं कार्यं विनाशयति । मानवस्य जीवने किन्तोः इयं कुटिलता प्रायः सर्वत्र विराजते ॥

टिप्पणी

अन्वभवम् (अनु + भू ह्य.भू. उ.ए.व.) अनुभवो छे द्वित्राः (द्वे वा तिस्रः वा, बहु.) भे-त्रश्च अभियोगः दावो, षटलो चलति स्म यालतो ढतो यथाकालम् (कालम् अनतिक्रम्य, आ.मा.) समय प्रभाषे साक्षिजनानाम् (साक्षी चासौ जनः, तेषाम् - कर्म.) साक्षीओनी साक्ष्यम् साक्षी, जुषानी अस्मदीयानां वंशजानाम् अमारा वंशजोना वाक्कीलः वकील भवदधिकारभुक्ता (भवतः अधिकारः ष. त., भवदधिकारेण भुक्ता, तू. त.) तमारा अधिकार वडे भोगवायेली भाग्यनिर्णयः (भाग्यस्य निर्णयः, ष. त.) भाग्यनो निर्णय, नसीधनो ईंसलो अभियोक्तुः दावो करनारनुं, वादीनुं उपस्थापितम् रजू करायेलुं परिज्ञातम् जाण्युं छे राजस्वविभागस्य भडेसूल विभागना प्रेषितवान् भोक्ल्युं लक्ष्यदानम् (लक्ष्यस्य दानम्, ष. त.) ध्यान आपवुं ते मन्यामहे (मन् व. उ.पु.ब.व.) मानीअे छीअे. मदीया मारी किन्तुकुन्तः (किन्तु एव कुन्तः, कर्म.) ‘किन्तु’ रूपी शूण-भालो समन्तात् थारे भाजुथी कृन्तति वीधे छे, कोतरी पाय छे नितान्तम् सतत अनुतापम् संताप साहित्यमर्मज्ञस्य (साहित्यस्य मर्मज्ञः, ष. त., तस्य) साहित्यना जाणकारना नेतुः नेतानुं मुद्रणसौष्ठवम् (मुद्रणस्य सौष्ठवम्, ष. त.) छापकामनी सुंदरता चित्रयोजनम् (चित्रस्य योजनम्, ष. त.) चित्रोनी गोठवणी रुचिकरम् मनने गभे तेवुं क्षणद्वयानन्तरम् भे भिन्ट पछी साक्षात्कारः प्रत्यक्ष मिलन करकमलयोः छाथरूपी कमणमां अवोचत् बोल्थो (आदरार्थे - बोल्या) बहुकालानन्तरम् धशा समय भाद मत्सम्मतौ मारा मानवा प्रभाषे विलिख्य लषीने प्रतिनिवर्तमानः पाछा वणता किन्तुकृतायाः (‘किन्तु’ इति शब्देन कृता या सा, बहु., तस्याः) ‘किन्तु’ शब्द वडे करायेली-मणेली मर्मवेधकशिक्षा (मर्मस्य वेधिका - (ष.त.), मर्मवेधिका चासौ शिक्षा - मर्मवेधकशिक्षा, कर्म.) मर्मने वीधनारुं शिक्षण, मर्मवेधी बोध अमर्दयम् आमण्यो पारयामि पार पामुं, पूर्ण करुं कवलम् कोणियो अवरोधयति रोकी ले छे भोजगोष्ठ्याम् भोजन समारंभमां गरिष्ठपदार्थाः थारे पदार्था, पयवाभां वार करे तेवी वानगीओ निषिद्धम् मनाई अर्धमात्रायाम् अउधी मात्राभां समाप्ता पूरी थई गई कण्ठनलिका कंठनी नणी आम्नाणे अर्धभोजनम् (अर्धम् भोजनम्, तत्पु.) इति न्यायेन सुंधवा मात्रथी अउधुं भोजन थई गयुं, अे न्याये सम्मुखमुपस्थिता सामे रडेली सम्पद्यते जणाय छे हस्तगता (हस्तं गता, द्वि.त.) छाथवणी सफलतायाः मूर्तिः सङ्गतानी मूर्ति, मूर्तिभंत सङ्गता किन्तोः कुटिलता ‘किन्तु’ शब्दनुं कुटिलपणुं विराजते शोभे छे, वसे छे.

सन्धि

लब्धाया मम (लब्धायाः मम) । भूमेरभियोगो (भूमेः अभियोगः) । भूमिरियम् (भूमिः इयम्) । पक्षादावश्यकानि (पक्षात् आवश्यकानि) । प्रमाणान्यत्र (प्रमाणानि अत्र) । पुनरागता (पुनः आगता) । इत्यवोचत् (इति अवोचत्) समस्तेऽपि (समस्ते अपि) । अस्मिन्नेव (अस्मिन् एव) । निषिद्धमस्तीति (निषिद्धम् अस्ति इति) । एवास्तीति (एव अस्ति इति) । प्रतीतिर्भवति (प्रतीतिः भवति) । विनैव (विना एव) ।

વિશેષ

1. અભિયોગ: - અભિયોગ એટલે દાવો, જેને સામાન્ય ભાષામાં આપણે કેસ કહીએ છીએ. સામાન્ય રીતે દાવા બે પ્રકારના હોય છે - દીવાની (સિવિલ - Civil) અને ફોજદારી (ક્રિમિનલ - Criminal). જમીન, ભાગબટાઈ, હક વગેરેના દાવાઓને દીવાની દાવા કહેવાય છે, જ્યારે હત્યા, મારપીટ વગેરે દાવાઓને ફોજદારી દાવા કહેવાય છે. જ્યારે વ્યક્તિને પરસ્પર સમજૂતીથી પ્રશ્નનો નિકાલ થતો દેખાતો નથી, ત્યારે તે ન્યાયાલયનો આશરો લે છે. ન્યાયાધીશ બંને પક્ષોને સાંભળીને સાક્ષી અને પુરાવાના આધારે કાયદાની જોગવાઈ અનુસાર પ્રશ્નનો નિકાલ કરે છે.

2. અધિકારભુક્તા - અધિકારથી ભોગવાયેલી ભૂમિને અધિકારભુક્તા કહેવાય છે. સ્મૃતિગ્રંથો અનુસાર અને કેટલેક અંશે વર્તમાન કાયદાઓ અનુસાર જે જમીન અમુક વર્ષો સુધી કોઈ વ્યક્તિ ખેડે છે અને તેનો માલિક તેના પ્રત્યે વાંધો લે નહિ તો તે જમીન ભોગવટો ધરાવનારના અધિકારમાં આવી જાય છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં 'ખેડે તેની જમીન' એ નિયમાનુસાર હજારો ખેડૂતોને આ પ્રકારે જમીન પ્રાપ્ત થઈ હતી.

3. કિન્તુકુન્ત: - 'કિન્તુ' શબ્દરૂપી શૂળ, ભાલો. (કુન્ત: = ભાલો) આ પાઠમાં લેખક પોતાના જીવનમાં 'કિન્તુ' શબ્દ સર્જેલાં વમળોનું વર્ણન કરે છે. અમુક પરિસ્થિતિમાં માણસની અનુકૂળતા મુજબ બધું ચાલ્યા કરતું હોય છે. આથી માણસને સુખ અનુભવાતું હોય છે. આવા સમયે ક્યારેક કિન્તુ શબ્દથી પ્રારંભ થતું વિધાન સાંભળવાનું બને છે અને પરિસ્થિતિ એકદમ બદલાઈ જાય છે. આ બાબત હવે માણસને ભાલો ભોંકાયો હોય, તેવો અહેસાસ કરાવે છે. આથી લેખક કિન્તુ શબ્દના પ્રયોગવાળા વિધાનને કુન્ત અર્થાત્ શૂળ તરીકે ઓળખાવે છે. અહીં કિન્તુકુન્ત: એવા પ્રયોગમાં બેવાર કકારનો પ્રયોગ થયો છે, જે વર્ણાનુપ્રાસનું ઉદાહરણ બની રહે છે.

(આની વિરુદ્ધ આ કિન્તુ શબ્દ ક્યારેક કૃપા પણ કરે છે. તે માણસને વિષાદમાંથી બહાર લઈ આવી આનંદિત પણ કરતો હોય છે. જો કે અહીં પાઠમાં વિસ્તારના ભયે આવી કોઈ ઘટનાનું આલેખન નથી, છતાં શિક્ષક આવી કોઈ ઘટનાને માતૃભાષામાં વિદ્યાર્થીઓની સામે રજૂ કરી કિન્તુની કૃપા પણ બતાવી શકે છે.)

4. આઘ્રાણે અર્ધભોજનમ્ - આ એક પ્રકારનો કલ્પિત ન્યાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાતા ન્યાયો આ પાઠ્યપુસ્તકને અંતે ભણવાના છે. એ ન્યાયોમાંના કેટલાક વ્યવહારના અનુભવો ઉપરથી ઘડાયેલા છે. આ ન્યાય પણ આવા જ કોઈક વ્યવહારના આધારે ઘડાયો છે. લેખક એક ભોજનગોષ્ઠીમાં ઉપસ્થિત છે. અહીં વિવિધ વાનગીઓ પીરસાઈ રહી છે. લેખક તેમને ખાઈ શકતો નથી, કેમકે માંદગીને કારણે વૈદ્યે ગરિષ્ઠ (પચવામાં ભારે એવા) પદાર્થો ખાવાની ના પાડી છે. આમ, લેખકને પૂરેપૂરું ભોજન કરવાનો અવસર રહ્યો નથી. આ પરિસ્થિતિમાં તે ભોજનની સુગંધ લઈને પોતાના મનને મનાવી રહ્યો છે ! સ્વાભાવિક છે ભોજનની સુગંધ માત્રનો આસ્વાદ પૂર્ણભોજન બની શકે નહિ, એટલે લેખકે ભોજનની સુગંધને અર્ધભોજન - અડધું ભોજન માની લેવાની વાત કરી છે.

આમ, સામે ભોજન પડ્યું હોય, કોઈક કારણે સંપૂર્ણતાથી જમીને તેનો આસ્વાદ ન લઈ શકાતો હોય, તો ભોજનની માત્ર સુગંધ માણીને માણસ અડધું ભોજન થઈ ગયાનો અનુભવ કરી શકે છે અને સંતોષ પામી શકે છે. આ પ્રકારની મન:સ્થિતિ વ્યક્ત કરવા માટે આ ન્યાય વાપરી શકાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) લેખકઃ કિમ્ આદાય એકસ્ય સાહિત્યમર્મજ્ઞસ્ય નેતુઃ સમીપમ્ અગચ્છત્ ।

(ક) અભિયોગમ્ (ખ) પુસ્તકમ્ (ગ) ભોજનમ્ (ઘ) ચિત્રમ્

(2) મુખસ્ય કવલમપિ કદાચિત્ કિમ્ અવરોધયતિ ?

(ક) કિન્તુશબ્દઃ (ખ) ચિન્તા (ગ) ગરિષ્ઠપદાર્થઃ (ઘ) વૈદ્યઃ

- (3) भूमिः कस्य वंशजानाम् अधिकारे वर्तते ?
(क) राज्ञः (ख) लेखकस्य (ग) वैद्यस्य (घ) साक्षिजनानाम्
- (4) लेखकेन नेतृमहोदयाय किं समर्पितम् ?
(क) संस्कृतपत्रम् (ख) संस्कृतपुस्तकम् (ग) पुस्तकम् (घ) पुष्पम्
- (5) कस्य कुटिलता प्रायः सर्वत्र विराजते ?
(क) मानवस्य (ख) देवस्य (ग) किन्तोः (घ) राज्ञः

2. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

- (1) भूमेः अभियोगः कुत्र चलति स्म ?
(2) मह्यं केन अभयं दत्तम् ?
(3) नेतृमहोदयस्य साक्षात्कारः कदा सञ्जातः ?
(4) लेखकाय कीदृशं भोजनं निषिद्धमस्ति ?
(5) केन न्यायेन अहं भोजगोष्ठ्यां सन्तोषम् अकुर्वम् ?

3. मातृभाषायां उत्तर आपो :

- (1) न्यायाधीशे न्याय शा माटे स्थगित कर्यो ?
(2) लेखक पुस्तक संदर्भे शा माटे निश्चित उता ?
(3) भोजन-समारंभमां लेखक शा माटे कशुं भाई शक्या नहि ?
(4) नेताअे लेखकना पुस्तक अंगे शो प्रतिभाव आप्यो ?
(5) लेखक 'किन्तु' शब्दने कुटिल शा माटे कहे छे ?

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) अभियोगः
(2) किन्तुकुन्तः
(3) अधिकारभुक्ता

5. नीयेनां वाक्यो कोश ओले छे ते कौंसमां आपेलां पात्रोमांथी शोधीने लभो :

(न्यायाधीशः, नेता, वैद्यः)

- (1) अतः सम्प्रति न्यायः स्थगितः ।
(2) पुस्तकं ते वस्तुतः एव अद्भुतं निर्मितम् अस्ति ।
(3) किन्तु गरिष्ठपदार्थानां भोजनं निषिद्धमस्ति ।

13. हनूमद्गीमसेनयोः संवादः

[प्रस्तावना : दक्षिणभारतના પ્રસિદ્ધ નગર વારંગળમાં ઈ.સ.ની તેરમી શતાબ્દીની આસપાસ થઈ ગયેલા મનાતા વિશ્વનાથ કવિએ રચેલું સૌગન્ધિકાહરણમ્ એકાંકી વ્યાયોગ છે. વ્યાયોગ પ્રકારનાં રૂપકમાં સ્ત્રીપાત્રો હોતાં નથી અથવા હોય, તો તે ખૂબ જ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. પુરુષપાત્રો અનેક હોય છે. નાયક પ્રખ્યાત હોય છે અને તે કોઈ રાજર્ષિ કે દિવ્યપુરુષ હોય છે. મુખ્ય રસ તરીકે વીર રસ હોય છે. આ રીતે નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોએ વ્યાયોગ નામના રૂપકનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે, તેને અનુરૂપ આ સૌગન્ધિકાહરણમ્ નામનું રૂપક વ્યાયોગ છે.

આનું કથાવસ્તુ ઘણું અલ્પ છે. દ્રૌપદીને ક્યાંકથી અચાનક સૌગન્ધિકા નામનું પુષ્પ મળી જાય છે. એનાં રૂપ અને સુગંધ જોઈને દ્રૌપદીને આવાં બીજાં પુષ્પો મેળવવાની ઈચ્છા જાગે છે. ભીમ દ્રૌપદીની આ ઈચ્છા પૂરી કરવા માટે નીકળે છે. માર્ગમાં એક ગાઢ વન આવે છે. આ વનમાં હનુમાન (સંસ્કૃતમાં હનુ (પું.) અને હનૂ (સ્ત્રી.) એમ બે શબ્દો છે અને બંને વપરાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં હનુ (હ્રસ્વ ઉકારાન્ત) શબ્દ વપરાય છે.) વસે છે. અહીં બંનેની મુલાકાત થાય છે. હનુમાન તો, ભીમને ઓળખી લે છે, પણ ભીમ હનુમાનને ઓળખી શકતા નથી. બંને વચ્ચે મધુર વાગ્યુદ્ધ થાય છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં હનુમાન અને ભીમસેન વચ્ચે થયેલા હાસ્યપ્રેરક સંવાદોવાળું આ દૃશ્ય મૂળ ગ્રંથમાંથી સંપાદિત કરીને અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.]

ભીમસેન: - (અગ્રે નિરૂપ્ય) અયે ! શાઘામૃગઃ કોઽપિ પન્થાનમધિતિષ્ઠતિ । આશ્ચર્યમ્ આશ્ચર્યમ્ । (સવિસ્મયમ્) બાઢમ્ અદૃષ્ટપૂર્વોઽયં પ્રકારઃ પ્લવઙ્ગમેષુ, યદ્ અવલોકનેઽપિ અસમ્ભ્રાન્તનિશ્ચલા સૈવેયમસ્યાસિકા । કઃ પુનઃ અસ્ય ધૈર્યસ્ય હેતુરિતિ ન જાનામિ । તત્કિમેતત્ ?

હનુમાન્ - (આત્માનં નિર્વર્ણ્ય)

કિઞ્ચાસ્ય દર્શનમદોત્થિતમક્ષિબાષ્પં

શક્નોમિ ન સ્થગયિતું પુલકં ચ ગાત્રે ॥

અથવા કઞ્ચિત્કાલમ્ અવતિષ્ઠે ।

યુક્તમેવ મયા સ્થાતું ન તાવદુપગૂહિતુમ્ ।

અજ્ઞાતપૂર્વસમ્બન્ધઃ કિં વક્ષ્યત્યયમેવ મામ્ ॥

ભીમસેન: - તિર્યઙ્ગોઽપ્યસ્ય પુરશ્ચોરયતિ મમ હૃદયમવષ્ટમ્ભઃ ।

હનુમાન્ - (ભીમં પ્રતિ સસંરમ્ભમ્) ભોઃ ! કિં ત્વદીયેન ચેષ્ટિતેન ણ્ણ સંક્ષોભઃ કાનનભુવામ્ ।

ભીમસેન: - અથ કિમ્ । (સાશ્ચર્યમ્, આત્મગતમ્) અહો ધાષ્ટર્યં વાનરસ્ય । (પ્રકાશમ્) કિમત્ર ભવતઃ સંરમ્ભઃ ।

હનુમાન્ - વનાન્યમૂનિ વૃત્તિં નઃ કલ્પયન્તિ ફલૈર્દ્રુમૈઃ ।

તદેષાં પરતઃ પીઢા યુજ્યેત કિમુપેક્ષિતુમ્ ॥

ભીમસેન: - તતઃ કિમ્ ।

હનુમાન્ - તત એવ ખલુ મયા ત્વમ્ ઇત્થં નિયમ્યસે ।

ભીમસેન: - અહો વાનરઃ કથમ્ અસ્ય નિયન્તા વીરસ્ય ।

હનુમાન્ - (વિહસ્ય) વારયામિ નયમેવ વિવૃણ્વન્ સાપરાધમપિ દુર્નયતસ્ત્વામ્ ।

પ્રત્યુત ત્વમિદમપ્યવજાનન્બાષસે પરુષમેવ કિમેતત્ ॥

ભીમસેન: - આઃ કથં શૂર ઇવ ભવાનપિ ડક્તિ-પ્રત્યુક્તિભિઃ અસ્માન્ અતિસન્ધત્તે ।

- हनूमान्** - अये, वयमरण्यचारिणः । कुतो नाम शौर्यमस्मासु । (विहस्य)
त्वमसि यदि भोः शूरः शूराः न सन्ति कति क्षितौ ।
इयम् अनिभूतिः तेभ्यः सन्दर्शिता यदि शोभते ।
भवतु । अस्मदीयं देशमुपागतवतः तवातिथेः एकवारम् अतिक्रमोऽपि सोढव्य एव ।
- भीमसेनः** - (हसित्वा) भोः साधु निपुणोऽसि, यदुक्तिः क्षमारूपेण परिणमिता ।
- हनूमान्** - (स्वगतम्) साधु । सत्यमसौ भरतकुलप्रसूतो वत्सः, यदेवं मृदुभिः वचोभिः अवस्कन्दितस्यापि अस्य प्रकृतिसुलभात् धैर्यात् न विभ्रष्टं चेतः । (प्रकाशम्) भद्र, कस्त्वम् ईदृक्प्रभावः ।
- भीमसेनः** - ननु भोः क्षत्रियोऽहम् ।
- हनूमान्** - अये किं त्वया इदमभिधेयम् । महाभुजेन आयतवक्षसा त्वद्वपुषा एव किम् एतत् न निवेद्यते ?
- भीमसेनः** - (स्वगतम्) अहो प्रवीणोऽयं कपिः एतावता न प्रतिपद्यते ।
- हनूमान्** - भद्र, व्यपदेशतोऽवगन्तुं भवन्तमुत्कण्ठते मे चेतः ।
- भीमसेनः** - अपि जानासि पौरवपारिजातम् अजातशत्रुः इति त्रिभुवनविदितं युधिष्ठिरम् ।
- हनूमान्** - विदितम् । न किमसौ यः शत्रुभिः अतिबलैः निर्जित्य हतराज्यः काननम् अधिवसति ।
- भीमसेनः** - अहह, शान्तं पापम्, शान्तं पापम् ।
ख्यातस्तैस्तैर्भुवि गुणैः प्रभावः क्वापि मीलितः ।
कान्तारवास एवास्य किमु ज्ञापकतां गतः ॥
भवतु । किमनेन ज्ञातार एवैतदपि जानन्ति ।
- हनूमान्** - अत्र भवतः किं नाम पाण्डवेषु पक्षपातः ।
- भीमसेनः** - नैवाहम् एको महताम् अमीषाम् के नाम पक्षे न पतन्ति सन्तः ।
- हनूमान्** - (स्वगतम्) सत्यमित्थमेव । (प्रकाशम्) तर्हि तेषामन्यतमेन भवितव्यं भवता ।
- भीमसेनः** - किमत्र बहुना । (गमनोद्योगम् अभिनीय) मया अतिकालः किमिव अतिपात्यते ।
विकृष्यतां पुच्छः । अन्यथा पुरा समुद्रं हनूमान् इव त्वां विलङ्घ्य गच्छामि ।
- हनूमान्** - (आत्मगतम्) अवसरः अयम् आत्मानं प्रकाशयितुम् । (सहर्षम्) वत्स, एष अहं हनूमान् तवाग्रजन्मा । आगच्छ गाढमालिङ्ग्य चिरनिबद्धं मे मनोरथं पूरय ।
(उभौ परस्परं गाढम् आलिङ्गतः) ।

टिप्पणी

निरूप्य (नि + रूप् + क्त्वा > य सं.भू.कृ.) जेठने, निःश्रीने शाखामृगः वानर (पर्याय - वानरः, कपिः) पन्थानम् (पथिन् द्वि.ए.व.) मार्गने अधितिष्ठति (अधि + स्था व. अ. ए.व.) ऊत्मा रडे छे. अदृष्टपूर्वः (दृष्टः पूर्वः यः सः - दृष्टपूर्वः (बहु.) न दृष्टपूर्वः - नञ् त.) पडेलां न जेयो डोय तेवो, पडेली वार जेयेलो प्लवङ्गमेषु वांढरांओभां

અસમ્પ્રાન્તનિશ્ચલા (અસમ્પ્રાન્તા ચ સા નિશ્ચલા - કર્મ.) ગભરાટ વગર અને સ્થિર આસિકા બેઠક હેતુઃ કારણ નિર્વર્ણ્ય ધ્યાનપૂર્વક જોઈને દર્શનમદોત્થિતમ્ જોવાની ખુશીથી ઉત્પન્ન થયેલું અક્ષિબાષ્પમ્ આંખનાં આંસુ સ્થગયિતુમ્ અટકાવવા માટે પુલકમ્ રોમાંચ અવતિષ્ઠે ઊભો રહીશ. ઉપગૂહિતુમ્ છુપાવવા માટે અજ્ઞાતપૂર્વસમ્બન્ધઃ (અજ્ઞાતપૂર્વઃ ચાસૌ સમ્બન્ધઃ - કર્મ.) અગાઉ જાણ્યો ન હોય તેવો સંબંધ વક્ષ્યતિ કહેશે. તિર્યન્નઃ પ્રાણીનું અવષ્ટમ્બઃ ધૃષ્ટતા, ધમંડ સસંરમ્ભમ્ ઉગ્રતા સાથે, ગભરાટ સાથે સંક્ષોભઃ ખળભળાટ કાનનભુવામ્ વનપ્રદેશના ધાર્ષ્ટ્યમ્ ધૃષ્ટતા, નફટાઈ સંરમ્ભઃ ગભરાટ અમૂનિ (અદસ્ (નપું.) પ્ર.બ.વ.) આ બધાં કલ્પયન્તિ (કલ્પ વ. અ. બ.વ.) બનાવે છે. રચે છે. દુમૈઃ (વૃક્ષઃ, પાદપઃ) વૃક્ષો વડે યુજ્યેત (યુજ્ વિધિ. અ. એ.વ.) યોગ્ય રહે. વ્યાજબી ઠરે. ઉપેક્ષિતુમ્ (ઉપ + ઈક્ષ + તુમ્, હે.કૃ.) અવગણના કરવા માટે, ઉપેક્ષા કરવા માટે નિયમ્યસે (નિ + યમ્ કર્મ. વ. મ.એ.વ.) રોકવામાં આવી રહ્યા છે, રોકી રહ્યો છે વારયામિ (વાર્ વ. ડ. એ.વ.) રોકું છું. અટકાવું છું. નિયન્તા (નિયન્તૃ પ્ર. એ.વ.) રોકનાર, નિયંત્રક નયમ્ નીતિને વિવૃણવન્ પ્રગટ કરતો દુર્નયતઃ અનીતિથી પ્રત્યુત છતાંય અવજાનન્ જાણતો પરુષમ્ કઠોર ઉક્તિ-પ્રત્યુક્તિઃ (ઉક્તિઃ ચ પ્રત્યુક્તિઃ ચ, તાભિઃ - ડ.દ્વ.) ઉક્તિઓ અને પ્રત્યુક્તિઓ વડે અતિસન્ધત્તે (અતિ + સમ્ + ધા વ.કા. અ.એ.વ.) છેતરે છે. ચાલાકી કરે છે. અરણ્યચારિણઃ વનમાં ફરનાર ક્ષિતૌ પૃથ્વીમાં અનિભૂતિઃ સાહસ, ધૃષ્ટતા ઉપાગતવતઃ પાસે આવેલાને અતિક્રમઃ અતિક્રમણ, મર્યાદાભંગ સોઢવ્યઃ સહેવા યોગ્ય નિપુણઃ હોશિયાર (પર્યાય - કુશલઃ, દક્ષઃ, ચતુરઃ) પરિણમિતા બદલાઈ છે ભરતકુલપ્રસૂતઃ રાજા ભરતના કુળમાં જન્મેલો વચોભિઃ વાણીથી અવસ્કન્દિતસ્ય આક્રમણ કરનારનું પ્રકૃતિસુલભાત્ કુદરતી રીતે સુલભ એવા (ધૈર્ય)થી વિભ્રષ્ટમ્ ચલિત થયેલું ચેતઃ મન ઈદુક્પ્રભાવઃ (ઈદુક્ ચાસૌ પ્રભાવઃ - કર્મ.) આવા પ્રભાવવાળો, પ્રભાવશાળી અભિધેયમ્ કહેવા યોગ્ય મહાભુજેન મહાન ભુજાવાળા આયતવક્ષસા વિશાળ છાતીવાળા વપુષા શરીર વડે (પર્યાય - શરીરમ્, દેહઃ, કાયઃ) નિવેદ્યતે જણાઈ આવે છે એતાવતા આટલાથી પ્રતિપદ્યતે જણાઈ આવે છે. વ્યપદેશતઃ નામથી અવગન્તુમ્ (અવ + ગમ્ + તુમ્ હે.કૃ.) જાણવા માટે ઉત્કળિતે (ઉત્ + કળ્ વ. અ. એ.વ.) ઉત્કંઠા પામે છે પૌરવપારિજાતમ્ (પૌરવાણાં પારિજાતઃ, તમ્ - ષ.ત.) પૌરવવંશમાં પારિજાત જેવાને અજાતશત્રુઃ (ન જાતઃ શત્રુઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) જેનો કોઈ શત્રુ જન્મ્યો નથી તેને, યુધિષ્ઠિરને ત્રિભુવનવિદિતમ્ (ત્રિભુવનેષુ વિદિતમ્ - સ.ત.) ત્રણેય લોકમાં જાણીતા વિદિતમ્ (વિદ્ + ક્ત > ત ક. ભૂ.કૃ.) જાણેલું નિર્જિત્ત્વ (નિર્ + જિ + ક્ત્વા > ત્ય સં. ભૂ.કૃ.) પરાજિત થઈને હતરાજ્યઃ (હતં રાજ્યં યસ્ય સઃ - બહુ.) જેનું રાજ્ય પડાવી લેવાયું છે તે કાનનમ્ વન ભુવિ (ભૂ (સ્ત્રી.) સ.એ.વ.) પૃથ્વી પર મીલિતઃ (મીલ્ + ક્ત > ત ક. ભૂ.કૃ.) મળી ગયો કાન્તારવાસઃ (કાન્તારે વાસઃ - સ.ત.) વનમાં નિવાસ જ્ઞાપકતાં ગતઃ જાણકારીમાં આવી ગયો. જ્ઞાતારઃ જાણકારો મહતામ્ મહાન લોકોના અમીષામ્ (અદસ્ સર્વ. (પું.) ષ.બ.વ.) આમના પતન્તિ આવી જાય. સન્તઃ (સત્ (પું.) પ્ર.બ.વ.) સજજનો તેષામ્ અન્યતમેન તેઓમાંના કોઈ એક ભવિતવ્યમ્ હોવું જોઈએ. ગમનોદ્યોગમ્ (ગમનસ્ય ઉદ્યોગમ્ - ષ.ત.) જવાનો ઉપક્રમ અભિનીય (અભિ + ની + ક્ત્વા > ય સં. ભૂ.કૃ.) અભિનય કરીને અતિકાલઃ વધારાનો સમય અતિપાત્યતે (અતિ + પત્ (પ્રે.) ક.પ્ર. વ. અ.એ.વ.) વીતાવવામાં આવી રહ્યો છે વિકૃષ્ટતામ્ (વિ + કૃષ્ ક.પ્ર. આજ્ઞાર્થ. અ. એ.વ.) હટાવી લે. દૂર ખસેડી લે. વિલઙ્ચ્ય (વિ + લઙ્ચ્ + ક્ત્વા > ય સં. ભૂ.કૃ.) ઓળંગીને પ્રકાશયિતુમ્ (પ્ર + કાશ્ (પ્રે.) + તુમ્ હે.કૃ.) પ્રગટ કરવા માટે અગ્રજન્મા (અગ્રે જન્મ યસ્ય સઃ - બહુ.) મોટો ભાઈ પરિરભ્ય (પરિ + રભ્ + ક્ત્વા > ય સં. ભૂ.કૃ.) ભેટીને ચિરનિબદ્ધમ્ (ચિરેણ નિબદ્ધમ્ - તૃ.ત.) લાંબા સમયથી બંધાયેલા.

સન્ધિ

કોઽપિ (કઃ અપિ) । અદૃષ્ટપૂર્વોઽયમ્ (અદૃષ્ટપૂર્વઃ અયમ્) । અવલોકનેઽપિ (અવલોકને અપિ) । સૈવેયમસ્યાસિકા (સા એવ ઇયમ્ અસ્ય આસિકા) । હેતુરિતિ (હેતુઃ ઇતિ) । વક્ષ્યત્યયમેવ (વક્ષ્યતિ અયમ્ એવ) । તિર્યન્નોઽપ્યસ્ય (તિર્યન્નઃ અપિ અસ્ય) । પુરશ્ચોરયતિ (પુરઃ ચોરયતિ) । વનાન્યમૂનિ (વનાનિ અમૂનિ) । ફલૈર્દુમૈઃ (ફલૈઃ દુમૈઃ) । તત એવ (તતઃ એવ) । ત્વમિદમપ્યવજાનન્ (ત્વમ્ ઇદમ્ અપિ અવજાનન્) । શૂર ઇવ (શૂરઃ ઇવ) । કુતો નામ (કુતઃ નામ) । સોઢવ્ય એવ (સોઢવ્યઃ એવ) । નિપુણોઽસિ (નિપુણઃ અસિ) । કસ્ત્વમ્ (કઃ ત્વમ્) । ચ્યાતસ્તૈસ્તૈર્ભુવિ (ચ્યાતઃ તૈઃ તૈઃ ભુવિ) । જ્ઞાતાર એવૈતદપિ (જ્ઞાતારઃ એવ એતત્ અપિ) ॥

વિશેષ

1. અજાતશત્રુ: પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું અન્ય એક નામ અજાતશત્રુ પણ છે. યુધિષ્ઠિર સૌ પ્રત્યે મિત્રતાનો ભાવ ધરાવતા હતા. તેમને કોઈના પ્રત્યે શત્રુભાવ ન હતો કે ન તેમના હૃદયમાં કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ હતો. કૌરવપક્ષના દુર્યોધનનું વર્તન યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે અત્યંત ખરાબ રહ્યું હતું, છતાં યુધિષ્ઠિર તો તેને પોતાનો ભાઈ જ માનતા હતા અને તે પ્રમાણેનો વ્યવહાર કરવા સદૈવ તત્પર રહેતા હતા. આ બધાં કારણોથી તેમનો કોઈ શત્રુ જ નથી, એવી માન્યતા લોકોમાં દૃઢ થતી રહી અને તેને આધારે તેમનું આ અજાતશત્રુ નામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) भीमसेनस्य पन्थानं कः अधितिष्ठति ?

(क) वनराजः (ख) शाखामृगः (ग) गजराजः (घ) सिंहशिशुः

(2) कस्य चेष्टितेन काननभुवां संक्षोभः जायते ?

(क) वानरस्य (ख) युधिष्ठिरस्य (ग) भीमस्य (घ) समुद्रस्य

(3) कीदृशो युधिष्ठिरः काननम् अधिवसति ?

(क) जितशत्रुः (ख) जितराज्यः (ग) हतशत्रुः (घ) हतराज्यः

(4) पुरा काले हनूमता किं लङ्घितम् ?

(क) पृथिवी (ख) अरण्यम् (ग) हिमालयः (घ) समुद्रः

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) वनचराणां संक्षोभहेतुः किम् अस्ति ?

(2) वनचराः कथं वृत्तिं कल्पयन्ति ?

(3) कः पौरवपारिजातः अस्ति ?

(4) हनूमान् कस्य अग्रजन्मा ?

3. ससंदर्भं सभञ्जवो :

(1) अहो, धार्ष्ट્યं वानरस्य ।

(2) तदेषां परतः पीडा युज्यते किमुपेक्षितम् ।

(3) अये, वयमरण्यचारिणः । कुतो नाम शौर्यमस्मासु ।

4. पर्यायपदानि लिखत ।

(1) शाखामृगः

(2) काननम्

(3) निपुणः

(4) द्रुमः

(5) चेतः

5. નીચેના પ્રશ્નોના માતૃભાષામાં બે કે ત્રણ વાક્યોમાં જવાબ આપો :
- (1) ભીમસેનને માર્ગમાં રહેલ વાનર અભૂતપૂર્વ કેમ લાગે છે ?
 - (2) હનુમાન ભીમને શા માટે રોકે છે ?
 - (3) હનુમાન ભીમને પરિચય પૂછે છે ત્યારે ભીમ શું કહે છે ?
 - (4) ભીમસેન યુધિષ્ઠિર વિશેની કઈ વાત સાંભળીને દુઃખ અનુભવે છે ?
 - (5) હનુમાનને પૂંછડું ખસેડી લેવા ભીમસેન કહે છે ત્યારે તેઓ શું કરે છે ?
6. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :
- (1) અજાતશત્રુ:
 - (2) પૌરવપારિજાત:
7. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :
- (1) ભીમનું પાત્રાલેખન
 - (2) હનુમાનના પાત્રની વિશેષતાઓ
8. નીચેનાં વાક્યો કોણ બોલે છે તે કૌંસમાં આપેલાં પાત્રોમાંથી શોધીને લખો :
- (હનુમાન્, ભીમઃ)
- (1) અયે, શાખામૃગઃ કોઽપિ પન્થાનમધિતિષ્ઠિતિ ।
 - (2) અહો, ધાષ્ટ્યં વાનરસ્ય ।
 - (3) નનુ ભોઃ ક્ષત્રિયોઽહમ્ ।
 - (4) ભદ્ર, વ્યપદેશતોઽવગન્તું ભવન્તમુત્કણ્ઠતે મે ચેતઃ ।
 - (5) વિકૃષ્ટતાં પુચ્છઃ ।

14. ચતસ્રો વિદ્યા:

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃતના પ્રાચીન સાહિત્યને જોતાં જણાય છે કે ત્યાં ધર્મનીતિની વિચારણા કરનાર ગ્રંથો-શાસ્ત્રોને ધર્મશાસ્ત્રની અંતર્ગત અને રાજનીતિની વિચારણા કરનારા ગ્રંથો-શાસ્ત્રોને અર્થશાસ્ત્રની અંતર્ગત મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રકારના અર્થશાસ્ત્રમાં અત્યારે સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય ચાણક્ય દ્વારા વિરચિત કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર છે. ઈ.સ. પૂર્વે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં રચાયેલા મનાતા આ રાજનીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથે પોતાની અનેક વિશેષતાઓને કારણે અર્થશાસ્ત્રના પર્યાયનું રૂપ લઈ લીધું છે. અત્યારે અર્થશાસ્ત્ર એમ કહેતાં આ કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્ર એમ સમજાય છે. પ્રસ્તુત પાઠ આ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના પ્રથમ અધિકરણમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથની શૈલી વિશિષ્ટ છે. આમાં અમુક બાબતની ચર્ચામાં પ્રથમ તો પૂર્વ આચાર્યોના તે તે વિષયના મતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને છેલ્લે આચાર્ય કૌટિલ્ય પોતાના મતને રજૂ કરે છે. પ્રસ્તુત ગદ્યાંશમાં વિદ્યાઓની વિચારણા કરવામાં આવી છે. આ પ્રસંગે પ્રથમ માનવ, બાહ્યસ્પત્ય અને ઔશનસ - એ ત્રણ મતોને નોંધીને તે પછી કૌટિલ્યે પોતાનો મત રજૂ કર્યો છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં કૌટિલ્યની પૂર્વેના રાજનીતિ-શાસ્ત્રના નિષ્ણાતોના મત પણ સુરક્ષિત રહી શક્યા છે.

રાજા પોતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભાથી રાજકાર્યમાં સફળ થતો હોય છે. પણ જો તેને વધારે પ્રમાણમાં અને કાયમી ધોરણે સફળ થવું હોય, તો તેણે વિદ્યાનો આશ્રય લેવો જોઈએ. આ વિદ્યાઓ કઈ કઈ છે અને તેમનો ક્યારે, કેવી રીતે અને શા માટે ઉપયોગ કરવાનો છે, તેની સૂક્ષ્મ વિચારણા સૂત્રાત્મક રીતે અહીં થવા પામી છે.]

ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિશ્ચેતિ માનવા: । વાર્તા દણ્ડનીતિશ્ચેતિ બાર્હસ્પત્યા: । દણ્ડનીતિરેકા વિદ્યા ઇતિ ઔશનસા: । ચતસ્ર એવ વિદ્યા ઇતિ કૌટિલ્ય: । તા: ચ - આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિશ્ચ । સાહ્ચ્યં યોગો લોકાયતં ચેત્યાન્વીક્ષિકી । ધર્માધર્મો ત્રય્યામ્ । અર્થાનર્થો વાર્તાયામ્ । નયાપનયૌ દણ્ડનીત્યામ્ ।

બલાબલે ચૈતાસાં હેતુભિ: અન્વીક્ષમાણા આન્વીક્ષિકી । સા આન્વીક્ષિકી લોકસ્યોપકરોતિ, વ્યસનેઽધ્યુદયે ચ બુદ્ધિમવસ્થાપયતિ । પ્રજ્ઞાવાક્યક્રિયાવૈશારદ્યં ચ કરોતિ ।

સામર્ગ્યજુર્વેદાસ્ત્રયસ્ત્રયી । ત્રય્યા હિ રક્ષિતો લોક: પ્રસીદતિ ન સીદતિ ।

કૃષિપાશુપાલ્યે વણિજ્યા ચ વાર્તા । ધાન્યપશુહિરણ્યકુપ્યવિષ્ટિપ્રદાનાદૌપકારિકી ।

આન્વીક્ષિકીત્રયીવાર્તાનાં યોગક્ષેમસાધનો દણ્ડ: । તસ્ય નીતિર્દણ્ડનીતિ: ।

સા ચ અલબ્ધલાભાર્થા, લબ્ધપરિરક્ષણી, રક્ષિતવિવર્ધની, વૃદ્ધસ્ય તીર્થેષુ પ્રતિપાદની ચ । તસ્યામાયત્તા લોકયાત્રા । તસ્માલ્લોકયાત્રાર્થી રાજા નિત્યમુદ્યતદણ્ડ: સ્યાત્ ।

રાજા વાર્તાયા પ્રાપ્તેન કોશેન, પ્રજાયાં પ્રસ્થાપિતેન દણ્ડેન ચ સ્વપક્ષં પરપક્ષં ચ વશીકરોતિ ।

આન્વીક્ષિકીં ત્રયીં ચ વિદ્યાં શિષ્ટેભ્ય ઉપયુજ્ઞીત । વાર્તામ્ અધ્યક્ષેભ્ય ઉપયુજ્ઞીત । દણ્ડનીતિં વક્તૃપ્રયોક્તૃભ્ય: ચ ઉપયુજ્ઞીત ॥

ટિપ્પણી

ત્રયી (ત્રયાણાં સમૂહ: - ત્રયી, (ત.પ્ર.)) ત્રણ વેદ - ઋગ્વેદ-યજુર્વેદ-સામવેદ વાર્તા કૃષિ, પશુપાલન તથા વ્યાપાર-વાણિજ્ય વગેરેનું જ્ઞાન આપતી વિદ્યા દણ્ડનીતિ: (દણ્ડસ્ય નીતિ: - ષ.ત. અથવા દણ્ડ: પ્રધાન: યસ્યામ્ સા નીતિ: - મ.પ.લો. બહુ.) અપરાધીને દંડ-સજા આપવાની નીતિ (દંડ છે પ્રધાન જેમાં એવી નીતિ) માનવા: (મનો: ઇમે શિષ્યા:, ત.પ્ર.) મનુના શિષ્યો, મનુના મતનો સ્વીકાર કરનાર સહુ કોઈ બાર્હસ્પત્યા: (બૃહસ્પતે: ઇમે શિષ્યા:, ત.પ્ર.) બૃહસ્પતિના શિષ્યો, બૃહસ્પતિના મતનો સ્વીકાર કરનાર સહુ કોઈ ઔશનસા: (ઉશનસ: ઇમે શિષ્યા:, ત.પ્ર.) ઉશનસના શિષ્યો, ઉશનસના મતનો સ્વીકાર કરનાર સહુ કોઈ ચતસ્ર: (ચતુર્ (સ્ત્રી.) પ્ર.બ.વ.) ચાર તા: (તત્ (સ્ત્રી.) પ્ર.બ.વ.) તે આન્વીક્ષિકી યોગ્ય પરીક્ષણ દ્વારા

સત્યદર્શન કરાવતી વિદ્યા, તર્ક કે હેતુવિદ્યા સાદ્ગ્યમ્ પ્રકૃતિ-પુરુષનું વિવેચન દર્શાવતું કપિલ મુનિએ રચેલું એક દર્શનશાસ્ત્ર યોગ: અષ્ટ અંગ ધરાવતું પતંજલિ ઋષિએ રચેલું એક દર્શનશાસ્ત્ર લોકાયતમ્ ન્યાયશાસ્ત્ર ધર્માધર્મો (ધર્મ: ચ અધર્મ: ચ - ઇ.દ્વ.) ધર્મ અને અધર્મ, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય ત્રય્યામ્ (ત્રયી સ્ત્રી. સ.એ.વ.) ત્રણેય વેદમાં અર્થાનર્થો (અર્થ: ચ અનર્થ: ચ - ઇ.દ્વ.) અર્થ અને અનર્થ, કૃષિ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત થતું યોગ્ય અને અયોગ્ય એવું ફળ-ધન વાર્તાયામ્ વાર્તા નામની વિદ્યામાં નયાપનયૌ (નય: ચ અપનય: ચ - ઇ.દ્વ.) ન્યાય અને અન્યાય દણ્ડનીત્યામ્ (દણ્ડનીતિ સ.એ.વ.) દંડનીતિમાં, દંડનીતિની અંદર બલાબલે (બલમ્ અબલમ્ ચ - ઇ.દ્વ.) સબળ અને નિર્બળ એતાસામ્ (એતત્ સર્વ. સ્ત્રી. ષ.બ.વ.) આમનું હેતુભિ: ન્યાયથી, તર્કથી અન્વીક્ષમાણા પરીક્ષણ કરાતી, તપાસ કરાતી લોકસ્ય પ્રજાનું, સમાજનું ઉપકરોતિ (ઉપ + કૃ. ઉપકાર કરવો વ. અ. એ.વ.) ઉપકાર કરે છે. વ્યસને આપત્તિમાં, મુશ્કેલીમાં અભ્યુદયે ઉન્નતિમાં, પ્રગતિમાં, સુખાકારીની સ્થિતિમાં બુદ્ધિમ્ નિર્ણયને, વિચારને અવસ્થાપયતિ (અવ + સ્થા પ્રે. વ. અ. એ.વ.) સહજ રીતે સ્થાપિત કરે છે પ્રજાવાક્યક્રિયાવૈશારદ્યમ્ (પ્રજા ચ વાક્યમ્ ચ ક્રિયા ચ (ઇ.દ્વ.) - તાસુ વૈશારદ્યમ્ - સ.ત.) વિચાર, વચન અને કર્મમાં રહેલી નિપુણતા-કુશળતાને કરોતિ (કૃ કરવું વ. અ.એ.વ.) કરે છે, સંપન્ન બનાવે છે. સામર્થ્યજુવેદા: (સામ ચ ઋક્ ચ યજુવેદ: ચ - ઇ.દ્વ.) સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુવેદ ત્રય: (ત્રિ (પું.) પ્ર.બ.વ.) ત્રણ ત્રય્યા (ત્રયી સ્ત્રી. તૃ.એ.વ.) ત્રણ વેદોથી લોક: પ્રજા, સમાજ પ્રસીદતિ (પ્ર + સીદ્ પ્રસન્ન થવું વ. અ.એ.વ.) પ્રસન્ન રહે છે. ખુશ રહે છે. સીદતિ (સીદ્ દુ:ખી થવું વ. અ.એ.વ.) દુ:ખી થાય છે. નાશ પામે છે. કૃષિપાશુપાલ્યે (કૃષિ: ચ પાશુપાલ્યં ચ - ઇ.દ્વ.) કૃષિકાર્ય અને પશુપાલન વણિજ્યા વ્યાપાર, વણજ ધાન્ય...વિષ્ટિપ્રદાનાત્ (ધાન્યં ચ પશુ: ચ હિરણ્યં ચ કુપ્યં ચ વિષ્ટિ: ચ (ઇ.દ્વ.) ધાન્ય...વિષ્ટિનાં પ્રદાનમ્, તસ્માત્ - ષ.ત.) અનાજ, પશુ, સોનું, તાંબુ અને વિષ્ટિ-ઉદ્યોગ આપતી હોવાથી-હોવાને કારણે ઔપકારિકી ઉપકાર કરનારી યોગક્ષેમસાધન: (યોગ: ચ ક્ષેમ: ચ (ઇ.દ્વ.), યોગક્ષેમૌ સાધનં યસ્ય સ: - બહુ.) યોગ અને ક્ષેમના સાધનવાળો અલબ્ધલાભાર્થા (ન લબ્ધમ્, અલબ્ધમ્, (નજ્ ત.), અલબ્ધસ્ય લાભ:, અલબ્ધલાભ: (ષ.ત.), અલબ્ધલાભ: અર્થ: યસ્યા: સા - બહુ.) અપ્રાપ્ત લાભ કે વસ્તુને મેળવી આપનાર લબ્ધપરિરક્ષણી (લબ્ધસ્ય પરિરક્ષણી - ષ.ત.) પ્રાપ્ત લાભ કે વસ્તુનું રક્ષણ કરનારી રક્ષિતવિવર્ધની (રક્ષિતસ્ય વિવર્ધની - ષ.ત.) રક્ષાયેલા લાભ કે વસ્તુને વધારનારી વૃદ્ધસ્ય વૃદ્ધિ પામેલાનું તીર્થેષુ તીર્થરૂપ પવિત્ર સ્થળોમાં પ્રતિપાદની યોગ્ય રીતે પ્રસ્થાપિત કરી આપનારી તસ્યામ્ (તત્ સ્ત્રી. સ.એ.વ.) તેમાં આયત્તા રહેલી છે, અધીન છે લોકયાત્રા લોકવ્યવહાર લોકયાત્રાર્થી પ્રજાના હિતનો વિચાર કરનાર (રાજાનું વિશેષણ) ઉદ્યતદણ્ડ: (ઉદ્યત: દણ્ડ: યેન સ: - બહુ.) દંડ આપવામાં તત્પર, શિક્ષા આપવામાં સતત ઉદ્યત-તૈયાર રહેનાર સ્યાત્ (અસ્ હોવું વિધિ. અ. એ.વ.) હોવું જોઈએ, રહેવું જોઈએ વાર્તાયા (વાર્તા તૃ.એ.વ.) વાર્તા દ્વારા કોશેન ધનરાશિ દ્વારા પ્રસ્થાપિતેન નિયત રૂપે સ્થાપેલા (ધન)થી, નિયત કરેલા ધનરાશિથી સ્વપક્ષમ્ પોતાના સમુદાયને, પોતાના પક્ષમાં રહેલા સ્વજનને પરપક્ષમ્ પારકા સમુદાયને, પારકા પક્ષમાં રહેલા શત્રુને વશીકરોતિ વશ કરે છે, કાબૂમાં રાખે છે શિષ્ટેભ્ય: શિષ્ટ-પ્રબુદ્ધ લોકો પાસેથી, જેમણે વિવિધ વિદ્યાઓને યોગ્ય રીતે મેળવી છે, તેવા લોકો પાસેથી ઉપયુક્તિ (ઉપ + યુજ્ વિધિ. અ.એ.વ.) પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. મેળવવી જોઈએ. અધ્યક્ષેભ્ય: (કૃષિ વગેરે વાણિજ્ય વિદ્યામાં) અગ્રેસર, આગળ પડતા લોકો પાસેથી વક્તુપ્રયોક્તુભ્ય: (વક્તા ચ પ્રયોક્તા ચ, તેભ્ય:, ઇ.દ્વ.) પ્રવચન અને પ્રયોગમાં કુશળ એવા લોકો પાસેથી, ઉપદેશ કરનાર અને તે ઉપદેશને વ્યવહારમાં લેનારની પાસેથી.

સન્ધિ

દણ્ડનીતિશ્ચેતિ (દણ્ડનીતિ: ચ ઇતિ) । દણ્ડનીતિરેકા (દણ્ડનીતિ: એકા) । ચતસ્ર એવ વિદ્યા ઇતિ (ચતસ્ર: એવ વિદ્યા: ઇતિ) । ચેત્યાન્વીક્ષિકી (ચ ઇતિ આન્વીક્ષિકી) । ચૈતાસામ્ (ચ એતાસામ્) । લોકસ્યોપકરોતિ (લોકસ્ય ઉપકરોતિ) । વ્યસનેઽભ્યુદયે (વ્યસને અભ્યુદયે) । સામર્થ્યજુવેદાસ્ત્રયસ્ત્રયી (સામર્થ્યજુવેદા: ત્રય: ત્રયી) । રક્ષિતો લોક: (રક્ષિત: લોક:) । ધાન્ય..પ્રદાનાદૌપકારિકી (ધાન્ય..પ્રદાનાત્ ઔપકારિકી) । યોગક્ષેમસાધનો દણ્ડ: (યોગક્ષેમસાધન: દણ્ડ:) । નીતિર્દણ્ડનીતિ: (નીતિ: દણ્ડનીતિ:) । તસ્માલ્લોકયાત્રાર્થી (તસ્માત્ લોકયાત્રાર્થી) । શિષ્ટેભ્ય ઉપયુક્તિ (શિષ્ટેભ્ય: ઉપયુક્તિ) ।

વિશેષ

1. આન્વીક્ષિકી - ધર્મ-અધર્મ-ન્યાય-અન્યાય-સબળ-નિર્બળ વગેરે પાસાનું બરાબર પરીક્ષણ કર્યા પછી સત્ય સિદ્ધ કરી આપતી એક પ્રકારની વિદ્યા.

2. **अर्थानर्थौ वार्त्तायाम्** - वार्त्ता नामनी विद्यामां कृषि, वाणिज्य वगैरेणा संदर्भे क्यारे शुं निर्णय करीअे तो जे ते निर्णयनुं शुभ-अशुभ इण आवे ते बाबतोनो समावेश थाय छे.

3. **नयापनयौ दण्डनीत्याम्** - माणसना योग अेटले के संपत्तिनी प्राप्ति अने क्षेम अेटले के, प्राप्त सम्पत्तिनी रक्षा माटे जे छित करे छे ते नय अने अछित करे छे ते अपनय. आ नय अने अपनय अंनेनी दंडनीतिमां जोगवाठ छे. योग-क्षेम माटे छित-अछित दर्शावती विद्या अेटले दंडनीति, जेमां दंडनी जोगवाठ छे.

4. **त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति।** - त्रशेय वेदोमां निर्दिष्ट कर्तव्य-अकर्तव्य, विधिनिषेध प्रमाणे वर्तन-व्यवहारयुक्त समाज के प्रजा अंमेशां प्रसन्न रहे छे. तेनो क्यारेय अकाणे विनाश थतो नथी के आपत्ति आवती नथी. अही समाज के प्रजाना रक्षण माटे वेदोनी अनिवार्यता दर्शावी छे अने वेदत्रयीनुं महत्त्व प्रतिपादित करेनुं छे.

5. **राजा स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति।** - राजा वार्त्ता नामनी विद्याना उपयोगथी धन मेणवे छे अने अे धन द्वारा आत्मीय लोको के पोतानी प्रजा अथवा स्वपक्षने वशमां राभे छे. ज्यारे दंडनीति नामनी विद्याना उपयोगथी शत्रुओना समुदायने अर्थात् परपक्षने वशमां राभे छे. आम, अही राजाने माटे वार्त्ता अने दंडनीति अंने महत्त्वनां छे, अेम जणाववामां आव्युं छे.

6. **त्रयीं विद्यां शिष्टेभ्य उपयुञ्जीत।** - त्रशेय वेदो ऋग्वेद, यजुर्वेद अने सामवेदनुं शिक्षण शिष्ट अेटले के वेदने जणनारा सज्जन तथा प्रबुद्ध लोको पासेथी देवुं जेठअे.

7. **वार्त्ताम् अध्यक्षेभ्यः उपयुञ्जीत।** - कृषि-वाणिज्य वगैरेथी युक्त वार्त्ताविद्या कृषिज्ञ लोकोमां अग्रेसर छे, तेवी व्यक्तिओ पासेथी ग्रहण करवी जेठअे.

8. **दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः उपयुञ्जीत।** - शिक्षाप्रधान दंडनीति विद्याना प्रवचनमां अने अे विद्याना प्रयोगमां कुशल छे, अेवा लोको पासेथी दंडनीति शीभववी जेठअे.

स्वाध्याय

1. अधोलिखितप्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि यच्छत ।

- (1) त्रय्यां के वेदाः समाविष्टाः सन्ति ?
- (2) का विद्या लोकस्य उपकरोति ?
- (3) कीदृशः लोकः प्रसीदति ?
- (4) दण्डः कीदृशः प्रोक्तः ?
- (5) वार्त्ता केभ्यः उपयुञ्जीत ?

2. योग्यं विकल्पं चित्वा उत्तरं लिखत ।

- (1) मानवाः इत्यस्य कोऽर्थः ?
(क) मनुशिष्याः (ख) जनाः (ग) लोकाः (घ) प्रजाः
- (2) कौटिल्यो नाम कः ?
(क) कुटिलः (ख) चाणक्यः (ग) कुशलः (घ) कर्मकरः
- (3) उद्यतदण्डः कस्य विशेषणम् अस्ति ?
(क) नृपस्य (ख) लोकस्य (ग) आचार्यस्य (घ) शिष्यस्य
- (4) राजा किं वशीकरोति ?
(क) स्वपक्षम् (ख) परपक्षम् (ग) स्वपक्षं परपक्षं च (घ) लोकम्
- (5) आन्वीक्षिकीं त्रयीं च केभ्यः उपयुञ्जीत ?
(क) शिष्टेभ्यः (ख) अध्यक्षेभ्यः (ग) वक्तृभ्यः (घ) प्रयोक्तृभ्यः

3. યોગ્ય પદ પસંદ કરીને ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) પ્રસીદતિ ન સીદતિ । (લોકઃ, જનઃ, પ્રજાઃ)
- (2) કૃષિપાશુપાલ્યે વાણિજ્યા ચ । (આન્વીક્ષિકી, વાર્તા, નીતિઃ)
- (3) તસ્યામાયત્તા । (તીર્થયાત્રા, ધર્મયાત્રા, લોકયાત્રા)

4. માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

- (1) બાર્હસ્પત્યોના મતે વિદ્યાઓ કેટલી છે ? તેમનાં નામ લખો.
- (2) ઔશનસ તરીકે કોણ ઓળખાય છે ?
- (3) વાર્તા એટલે શું ?
- (4) દંડ દ્વારા કોનું રક્ષણ થાય છે ?
- (5) રાજા કેવો હોવો જોઈએ ?
- (6) આન્વીક્ષિકી કોની પાસેથી શીખવી જોઈએ ?

5. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) આન્વીક્ષિકી
- (2) સ્વપક્ષપરપક્ષૌ
- (3) ચતસ્રો વિદ્યાઃ

6. સસંદર્ભ સમજૂતી આપો :

- (1) ચતસ્ર એવ વિદ્યા ઇતિ કૌટિલ્યઃ ।
- (2) ત્રય્યા હિ રક્ષિતો લોકઃ પ્રસીદતિ ન સીદતિ ।
- (3) રાજા નિત્યમુદ્યતદણ્ડઃ સ્યાત્ ।

15. ननु वर्णितोऽसि

[**प्रस्तावना** : संस्कृत कवि अने सम्राट् छर्षवर्धन ई.स.नी सातमी सदीमां थर्ष गया छे. सम्राट् तरीके तेमणे पोताना दरबारमां अनेक कविओने आश्रय आप्यो छतो. तेमां भाषा अने मयूर अे बे सुप्रसिद्ध कविओ छता. छर्षवर्धने संस्कृतजगतने नागानन्दम्, रत्नावली अने प्रियदर्शिका - अे त्रश अनुपम नाट्यकृतिओनी भेट आपी छे. अेम मनाय छे के छर्षवर्धने पोताना जमानामां बे मोटी धर्मपरिषदो बोलावी छती. अेक प्रयागमां अने बीज्ज कनौज (संस्कृत नाम कान्यकुब्ज)मां. आ धर्मपरिषद्ना प्रसंगे नागानन्दम् अने प्रियदर्शिका अे अंने नाट्यकृतिओ रंगमंच उपर लजवाछी छती.

प्रस्तुत पाठनो नाट्यांश 'नागानन्दम्'ना त्रीज्ज अंकमांथी संपादित करीने लेवामां आव्यो छे. आ अेक हास्ययुक्त प्रसंग छे. अर्छी श्लेषनो यमत्कार हास्य जन्मावे छे. कथावस्तु कंछक आ प्रमाणे छे - नाटकनो नायक ज्जभूतवाहन छे अने ते विद्याधरोनो राजा छे. नायिका मलयवती छे अने ते सिद्ध जातिनी छे. अंने वय्ये प्रेम पांगर्यो छे. अेक वार नायक, तेनो मित्र विदूषक तथा नायिका पोतानी सभ्नी येटी साथे तमालवीथिकामां बेठां डोय छे. आ प्रसंगे शरदःऋतुना तापथी भिन्न अनेली नायिकाना मुष्णुं नायक वर्णन करे छे. ते जोछने विदूषक 'पोते पण जोवा लायक रूपाणो छे, पण अदेभाछने लीधे कोछ अंनुं वर्णन करतुं नथी' अेवो टोणो मारे छे. आना उत्तरमां नायिकानी सभ्नी येटी 'हुं आपनुं वर्णन करीश' अेम कडीने विदूषकनुं वर्णन करवा तत्पर अने छे.

येटीना कथनमां श्लेष छे. वर्णयामिनो अेक अर्थ 'वर्णन करुं छुं' अने बीज्जो अर्थ 'रंगुं छुं' अेम छे. विदूषक पडेलो अर्थ समज्जने भुश थर्छ रह्यो छे, पण येटी बीज्जो अर्थ प्रमाणे तमालना रसथी विदूषकनुं मुष्ण रंगीने काणुं करी दे छे. आम, आ घटना हास्यनुं कारण अनी रह्ये छे. आप्यो प्रसंग भूष ज सरण अने निर्दोष हास्यने जन्मावनारो छे.]

(कुसुमाकरोद्याने जीमूतवाहनः मलयवती चेटी चेति त्रयः जनाः उपस्थिताः सन्ति । विदूषकः आत्रेयः इदानीं तत्र प्रविशति ।)

विदूषकः - (उपसृत्य) जयतु भवान् । स्वस्ति भवत्यै ।

नायकः - वयस्य, चिरादायातः ।

विदूषकः - भो वयस्य, शीघ्रम् आगतः अस्मि । किन्तु विवाहमङ्गलमहोत्सवे मिलितानां विद्याधराणाम् आपानकदर्शनकौतूहलेन परिभ्रमन्नेतावतीं वेलां विलम्बितोऽस्मि । तत्प्रियवयस्योऽपि तावदेतत् प्रेक्षताम् ।

नायकः - यथाह भवान् । (समन्तात् अवलोक्य) वयस्य, पश्य पश्य । एते विद्याधराः चन्दनतरुच्छायासु सिद्धजनैः सार्धं मधूनि पिबन्ति । तदेहि । वयमपि तमालवीथिकां गच्छामः ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

विदूषकः - एषा खलु तमालवीथिका । एतच्च शरत्सन्तापखेदितमत्रभवत्याः वदनं लक्ष्यते । तदिह स्फटिकशिलातले उपविशतु ।

नायकः - वयस्य, सम्यगुपलक्षितम् ।

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं जित्वा कपोलयोः कान्त्या ।

तापानुरक्तमधुना कमलं ध्रुवमीहते जेतुम् ॥

(मलयवतीं हस्ते गृहीत्वा) प्रिये, इहोपविशामः । (सर्वे उपविशन्ति ।)

नायकः - (नायिकायाः मुखं पश्यन्) प्रिये, वृथैव त्वमस्माभिः परिखेदिता । एतत्ते मुखं नन्दनोद्यानम्, अन्यत् केवलं वनम् ।

चेटी - (सस्मितं विदूषकं निर्दिश्य) श्रुतं त्वया भर्तृदारिका कथं वर्णयते ।

विदूषकः - चतुरिके, मैवं गर्वमुद्बुह । अस्माकमपि मध्ये दर्शनीयो जनोऽस्त्येव । केवलं मत्सरेण कोऽपि न वर्णयति ।

चेटी - (सस्मितम्) आर्य, अहं त्वां वर्णयामि ।

- વિદૂષક:** - (સહર્ષમ્) જીવાપિતોઽસ્મિ । તત્કરોતુ ભવતી પ્રસાદમ્ । યેનૈષ માં પુનરપિ ન ભળતિ યથા ત્વમીદૃશઃ તાદૃશઃ કપિલમર્કટાકાર ઇતિ ।
- ચેટી** - આર્ય, ત્વં મયા વિવાહજાગરણેન નિદ્રાયમાણો નિમીલિતાક્ષઃ શોભનો દૃષ્ટઃ । તત્તથૈવ તિષ્ઠ યેન વર્ણયામિ ।
- વિદૂષક:** - (તથા કરોતિ ।)
- ચેટી** - (સ્વગતમ્) યાવત્ ઇષઃ નિમીલિતાક્ષઃ તિષ્ઠતિ તાવત્ નીલરસતુલ્યેન તમાલપલ્લવરસેન મુખમસ્ય કાલીકરિષ્યામિ । (ઉત્થાય તમાલપલ્લવગ્રહણં તન્નિષ્પીડનં ચ નાટયતિ । નાયકો નાયિકા ચ વિદૂષકં પશ્યતઃ ।)
- નાયક:** - વયસ્ય, ધન્યઃ ખલુ અસિ । અસ્માસુ તિષ્ઠત્સુ ત્વમેવં વર્ણયસે ।
- ચેટી** - (તમાલરસેન વિદૂષકસ્ય મુખં કાલીકરોતિ ।)
- નાયિકા** - (નાયકસ્ય મુખં દૃષ્ટ્વા સ્મિતં કરોતિ ।)
- વિદૂષક:** - ચેટી, કિં ત્વયા કૃતમ્ ।
- ચેટી** - નનુ વર્ણિતોઽસિ ।
- વિદૂષક:** - (હસ્તેન મુખં પ્રમૃજ્ય, હસ્તં દૃષ્ટ્વા સરોષં દણ્ડકાષ્ટમ્ ઉદ્યમ્ય) આહા દાસ્યાઃ પુત્રિ, રાજકુલં ખલુ એતત્ । કિં તે કરિષ્યે ? (નાયકં નિર્દિશ્ય) ભોઃ યુવયોઃ પુરત એવાહં દાસ્યાઃ પુત્ર્યા ખલીકૃતઃ । તત્કિં મમ ઇહ સ્થિતેન । અન્યતો ગમિષ્યામિ તાવત્ । (નિષ્ક્રામતિ ।)
- ચેટી** - સત્યં ખલુ કુપિતો મે આર્યઃ આત્રેયઃ । યાવદનુગમ્ય પ્રસાદયિષ્યામિ । (ગન્તુમિચ્છતિ ।)
- નાયિકા** - હઙ્ગે ચતુરિકે, કથં મામેકાકિનીમુજ્જિત્વા ગચ્છસિ ।
- ચેટી** - (નાયકમુદ્દિશ્ય સસ્મિતમ્) એવમેકાકિની ચિરં ભવ । (ઇતિ નિષ્ક્રાન્તા ।)

ટિપ્પણી

ઉપસૃત્ય (ઉપ + સૃ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) પાસે જઈને સ્વસ્તિ ભવત્યૈ (ભવતી (સ્ત્રી.) ચ. એ.વ.) આપ શ્રીમતીનું કલ્યાણ થાઓ. (અહીં સ્વસ્તિ અવ્યયનો પ્રયોગ થયો હોઈને ભવત્યૈમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થઈ છે.) વયસ્ય હે મિત્ર વિવાહમઙ્ગલમહોત્સવે (વિવાહમઙ્ગલસ્ય મહોત્સવઃ - ષ.ત.) વિવાહરૂપી મંગળ મહોત્સવમાં વિદ્યાધરાણામ્ વિદ્યાધરોનું (વિદ્યાધર એક પ્રકારની અર્ધદિવ્ય જાતિ છે.) આપાનકદર્શનકૌતૂહલેન (આપાનકસ્ય દર્શનમ્ (ષ.ત.), આપાનકદર્શનાત્ કૌતૂહલમ્ - પં.ત.) મધપાનની ગોષ્ઠી જોવાના કુતૂહલથી એતાવર્તીં વેલામ્ આટલો સમય પ્રેક્ષતામ્ (પ્ર + ઈક્ષ્ આજ્ઞા. અ. એ.વ.) જુઓ. સમન્તાત્ (અ.) ચારે બાજુએ ચન્દનતરુચ્છાયાસુ (ચન્દનતરોઃ છાયા - તાસુ - ષ.ત.) ચન્દનવૃક્ષની છાયામાં સિદ્ધજનૈઃ સિદ્ધજનોથી (સિદ્ધ એક પ્રકારની અર્ધદિવ્ય જાતિ છે.) મધૂનિ (મધુ (નપું.) પ્ર. બ.વ. મદિરા તદેહિ (તત્ એહિ - આ + ઇ આજ્ઞા. મ. એ.વ.) તો ચાલ. તમાલવીથિકા તમાલ વૃક્ષોની બે હરોળ વચ્ચેનો રસ્તો શરત્સન્તાપખેદિતમ્ (શરદઃ સન્તાપઃ (ષ.ત.), શરત્સન્તાપેન ખેદિતમ્ - તૃ.ત.) શરદઃઋતુના તાપથી ખેદ પામેલું લક્ષ્યતે (લક્ષ્ વ. અ. એ.વ.) જણાય છે. સમ્યક્ ઉપલક્ષિતમ્ બરાબર જોયું. શશિનમ્ (શશિન્ દ્વિ.એ.વ.) ચન્દ્રને કપોલયોઃ બંને ગાલોની તાપાનુરક્તમ્ (તાપેન અનુરક્તમ્ - તૃ. ત.) તાપથી લાલ બનેલા ઈંહતે (ઈંહ વ. અ. એ.વ.) ઈચ્છે છે પરિખેદિતા (પરિ + ચિદ્ + (પ્રે.) + ક્ત > ત (સ્ત્રી.) ક. ભૂ.કૃ.) અત્યંત દુઃખી થયેલી નન્દનોદ્યાનમ્ ઈન્દ્રનું ઉપવન, ઉદ્યાન નિર્દિશ્ય (નિર્ + દિશ્ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) બતાવીને, નિર્દેશ કરીને ભર્તૃદારિકા રાજકુમારી ઉદ્વહ (ઉત્ + વહ આજ્ઞા. મ. એ.વ.) તું ધારણ કર. મત્સરેણ અદેખાઈથી વર્ણયતિ (વર્ણ વ. અ. એ.વ.) વર્ણન કરે છે. (બીજો અર્થ છે) રંગે છે. વર્ણવાણું બનાવે છે. જીવાપિતઃ (જીવ્ પ્રે. + ક્ત > ત, ક. ભૂ.કૃ.) જીવનદાન અપાયું કપિલમર્કટાકારઃ (કપિલશ્ચાસૌ મર્કટઃ (કર્મ.), કપિલમર્કટસ્ય આકારઃ ઇવ આકારઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) લાલ રંગના માંકડા જેવા આકારવાળો નિદ્રાયમાણઃ (નિદ્રા નામ પરથી બનેલા નિદ્રાય

નામધાતુનું વ.કૃ.) ઊંઘતો નિમીલિતાક્ષઃ (નિમીલિતે અક્ષિણી યસ્ય સઃ - બહુ.) મીચેલી આંખોવાળો નીલરસતુલ્યેન (નીલરસેન તુલ્યઃ, તેન-તૃ.ત.) ઘેરા કાળા રસ જેવા તમાલપલ્લવરસેન (તમાલ-પલ્લવાનાં રસઃ તેન - ષ.ત.) તમાલવૃક્ષની કુંપળોના રસથી કાલીકરિષ્યામિ (કાલ + ક્વી + કૃ. ભ. અ. એ.વ.) કાળો કરીશ નિષ્પીડનમ્ મસળવું તે નાટયતિ (નટ્ વ. અ. એ.વ.) અભિનય કરે છે. અસ્માસુ તિષ્ઠત્સુ મારી હાજરીમાં (સતિ સપ્તમી) કાલીકરોતિ (કાલ + ક્વી + કૃ વ. અ. એ.વ.) કાળું કરે છે. વર્ણિતઃ અસિ (વર્ણ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) તું વર્ણવાયો છે. તું રંગાઈ ગયો છે. પ્રમૃજ્ય (પ્ર + મૃષ્ + ક્ત્વા > ય, સં.ભૂ.કૃ.) ઘસીને દણ્ડકાષ્ટમ્ લાકડાના ઢંડૂકાને ઉદ્યમ્ય (ઉત્ + યમ્ + ક્ત્વા > ય, સં.ભૂ.કૃ.) ઉગામીને દાસ્યાઃ પુત્રિ હે દુષ્ટ છોકરી (સંસ્કૃત નાટકોમાં આ શબ્દ સ્ત્રીપાત્ર તરફ પોતાનો ગુસ્સો પ્રકટ કરી તિરસ્કાર કરવા માટે પ્રયોજાય છે.) ય્વલીકૃતઃ (ય્વલ + ક્વી + કૃ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) મૂર્ખ બનાવ્યો. અપમાનિત કર્યો. હજ્જે હે સખી, અલી (સંબોધન) ઉજ્જિત્વા (ઉજ્જ્ + ક્ત્વા સં ભૂ.કૃ.) છોડીને ઉદ્દિશ્ય (ઉદ્ + દિશ્ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ઉદ્દેશીને.

સન્ધિ

ચિરાદાયાતઃ (ચિરાત્ આયાતઃ) । પરિભ્રમન્નેતાવતીમ્ (પરિભ્રમન્ એતાવતીમ્) । તત્પ્રિયવયસ્યોઽપિ (તત્ પ્રિયવયસ્યઃ અપિ) । તદેહિ (તત્ એહિ) । એતચ્ચ (એતત્ ચ) । ઇહોપવિશામઃ (ઇહ ઉપવિશામઃ) । મૈવમ્ (મા એવમ્) । દર્શનીયો જનોઽસ્ત્યેવ (દર્શનીયઃ જનઃ અસ્તિ એવ) । યેનૈષ મામ્ (યેન એષઃ મામ્) । તન્નિષ્પીડનમ્ (તત્ નિષ્પીડનમ્) ॥

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) ચેટી કસ્ય મુખં કાલીકરોતિ ?
(ક) નાયકસ્ય (ખ) નાયિકાયાઃ (ગ) વિદૂષકસ્ય (ઘ) મર્કટસ્ય
- (2) કસ્ય વૃક્ષસ્ય પલ્લવરસેન ચેટી વિદૂષકસ્ય મુખં વર્ણયતિ ?
(ક) ચન્દનસ્ય (ખ) તમાલસ્ય (ગ) પિપ્પલસ્ય (ઘ) કુરબકસ્ય
- (3) વિદૂષકઃ આત્માનં કીદૃશં મન્યતે ?
(ક) ચતુરમ્ (ખ) દર્શનીયમ્ (ગ) મૂઢમ્ (ઘ) ચપલમ્
- (4) યદા ચેટી વિદૂષકં વર્ણયતિ તદા સ કીદૃશઃ તિષ્ઠતિ ?
(ક) પ્રસન્નઃ (ખ) કુપિતઃ (ગ) નિમીલિતાક્ષઃ (ઘ) સન્તપ્તઃ

2. સસંદર્ભ સમજૂતી આપો :

- (1) એતત્તે મુખં નન્દનોદ્યાનમ્, અન્યત્ કેવલં વનમ્ ।
- (2) અસ્માકમપિ મધ્યે દર્શનીયો જનોઽસ્ત્યેવ ।
- (3) આર્ય, અહં ત્વાં વર્ણયામિ ।
- (4) એવમેકાકિની ચિરં ભવ ।

3. નીચેના પ્રશ્નોના માતૃભાષામાં જવાબ આપો :

- (1) વિદૂષક મોડા આવવાનું શું કારણ આપે છે ?
- (2) જમૂતવાહન મલયવતીના મુખની કઈ રીતે પ્રશંસા કરે છે ?

- (3) વિદૂષકના મુખનું વર્ણન કરતી વખતે દાસી તેને કેવી રીતે બેસી રહેવા કહે છે ?
- (4) દાસી વિદૂષકના મુખનું વર્ણન શી રીતે કરે છે ?
- (5) પોતાનું મુખ કાળું છે, એમ જાણીને વિદૂષક શું કહે છે ?
4. નીચે આપેલી ઉક્તિઓ કોણ બોલે છે તે કૌંસમાં આપેલાં પાત્રોનાં નામ પસંદ કરીને લખો :
(વિદૂષક:, જીમૂતવાહન:, ચેટી)
- (1) જયતુ ભવાન્ । સ્વસ્તિ ભવત્યૈ ।
- (2) પ્રિયે, ઇહ ઉપવિશાવ: ।
- (3) એતત્તે મુખં નન્દનોઘ્વાનમ્, અન્યત્ કેવલં વનમ્ ।
- (4) આર્ય, અહં ત્વાં વર્ણયામિ ।
- (5) સત્યં ખલુ કુપિતો મે આર્ય: આત્રેય: ।
- (6) એવમેકાકિની ચિરં ભવ ।
5. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :
- (1) પાઠમાં વ્યક્ત થતો હાસ્યરસ
- (2) ચેટીએ કરેલી વિદૂષકની છેતરપિંડી

16. રજ્જુ: ભસ્મ ભવત્વિતિ

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રાણીઓને પાત્ર બનાવીને અનેક નીતિકથાઓ રચવામાં આવી છે. આ નીતિકથાઓ ક્યારેક કોઈ ગ્રંથના રૂપમાં સંગૃહીત થઈ છે, તો ક્યારેક લોકમુખે રહીને સુરક્ષિત રહી છે. આવી કથાઓ કર્ણોપકર્ણ આપણા સુધી પહોંચી છે. આ પ્રકારની કથાઓએ એક બાજુ માનવસમાજના ઘડતરનું કાર્ય કર્યું છે, તો બીજી બાજુ શિષ્યોપદેશ માટે વિદ્વત્સમુદાયને નવી નવી કથાઓ વિચારવાની પ્રેરણા કરવાનું કાર્ય પણ કર્યું છે. આ કારણે આજેય નવી નવી ઉપદેશાત્મક કથાઓ સંસ્કૃતમાં રચવામાં આવી રહી છે.

કથા-સંરચનાની આ પ્રવૃત્તિમાં જેમ વિવિધ પ્રાણીઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે, તેવી રીતે ભોજ અને કાલિદાસ - એ બે પાત્રોના કાલ્પનિક સંવાદોને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ કેટલીક કથાઓ રચાઈ છે. સંસ્કૃતની આવી કેટલીક કથાઓ મહાકવિ બલ્લાલકૃત ભોજપ્રબન્ધમાં સંગૃહીત છે. આ કથાસંગ્રહ પણ નવી કથાઓને રચવામાં પ્રેરણા આપતો રહે છે. આવી પ્રેરણાના ફળસ્વરૂપે પ્રસ્તુત કથાની સંરચના કરવામાં આવી છે.

કોઈક વસ્તુનું નિર્માણ કરવાનું હોય, ત્યારે મોટા ભાગે લોકો પરંપરાપ્રાપ્ત પદાર્થો અને પદ્ધતિને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ આ રીતે સર્વત્ર સફળતા મળે જ, એ શક્ય નથી. આવી સ્થિતિમાં પરંપરાથી વિપરીત પદ્ધતિનો પણ ક્યારેક આશ્રય લેવાનો રહે છે. આ વિચારને કેન્દ્રમાં રાખીને ભોજ-કાલિદાસની આ સંવાદાત્મક કથાનું ગ્રંથન કર્યું છે. રાજા ભોજ ભસ્મમાંથી રજ્જુ બનાવવાનું કહે છે. પરંપરાગત પદ્ધતિનો આશ્રય લઈને બધાં ભસ્મ ભેગી કરીને રજ્જુને બનાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે, પણ તેમને સફળતા મળતી નથી. છેવટે કાલિદાસ આ કાર્ય કરી બતાવે છે. તે ભસ્મમાંથી રજ્જુ બનાવવાને બદલે રજ્જુને જ ભસ્મ બનાવે છે. આ રીતે ભોજની ઈચ્છાને સંતોષે છે અને પુરસ્કાર મેળવે છે. માણસે સતત યાદ રાખવાનું છે કે પુરુષાર્થ અને બુદ્ધિમાન માણસને માટે સંસારમાં કોઈ વસ્તુ અસંભવ નથી.]

एकदा जनसभायां भोजेन उद्धोषितम् - यदि कश्चित् जनः भस्मना रज्जुं निर्माय मह्यं दास्यति, तर्हि अहं तस्मै रूप्यकाणां सहस्रं प्रदास्यामीति ।

રાજ્જુ: ઉદ્દોષં શ્રુત્વા સર્વે નાગરિકા: જના: ભસ્મના રજ્જું નિર્માયું પ્રયત્નરતા: સજ્ઞાતા: ।

પ્રાય: સર્વેષાં જનાનામયમ્ અનુભવ: વર્તતે, યત્ કસ્યચિત્ પદાર્થસ્ય નિર્માણાય પદાર્થા:, પદ્ધતિજ્ઞાનં, પુરુષાર્થશ્ચેતિ વસ્તુત્રયમ્ અપેક્ષિતં ભવતિ । યદિ કારણભૂતા: પદાર્થા: ન સન્તિ, કસ્યાપિ નવીનસ્ય પદાર્થસ્ય નિર્માણં કર્તું ન શક્યતે । સત્સુ કારણભૂતેષુ પદાર્થેષુ અપિ યદિ નિર્માણસ્ય પદ્ધતિ: નાવગતા, તદાપિ પદાર્થસ્ય નિર્માણં કર્તું ન પારયામ: । પદાર્થા: ઉપસ્થિતા: સ્યુ:, નિર્માણરીતિ: અપિ અવગતા સ્યાત્તથાપિ યાવત્પર્યન્તં જન: પુરુષાર્થં ન કરોતિ, તાવત્પર્યન્તં સ: નવીનસ્ય પદાર્થસ્ય નિર્માણં કર્તું સમર્થો ન ભવતીતિ ।

નગરસ્ય પ્રત્યેકં જન: સ્વકીયેન ઉપર્યુક્તેનાનુભવેન પ્રથમં રજ્જુનિર્માણે આવશ્યકાનાં ભસ્મજલાદીનાં પદાર્થાનામ્ એકત્રીકરણે પ્રવૃત્ત: । તતો ગોધૂમચૂર્ણેન રોટિકાયા: નિર્માણસ્ય યાદૃશી પદ્ધતિ: તેનાવગતા આસીત્ તયા પદ્ધત્યા રજ્જુનિર્માણે પ્રચળ્ડેન પુરુષાર્થેન ઉદ્યત: જાત: । કૃતેનાપિ બહુના પ્રયત્નેન ભસ્મ રજ્જુરૂપતાં ન પ્રાપ્તમ્ । યતો હિ જલાદ્રં ભસ્મ રજ્જુરૂપતાપ્રદાનકાલે વિશીર્ણં સત્ રજ્જુરૂપં ન સાધયતિ સ્મ । નિખિલો દિવસ એવમેવ વ્યર્થ: વ્યતીત: । પરિણામત: ભસ્મના પ્રણીતાં રજ્જુમ્ અવલોકયિતુકામ: રાજા નૈરાશ્યમભજત । ।

अपरस्मिन् दिवसे राजसभायां राजा कालिदासाय न्यवेदयत्, भवानेव साधयतु भस्मना रज्जु: इति ।

કાલિદાસ: સદ્ય: એવ રજ્જું સાધયિતું પ્રયત્નપરોઽભવત્ । તેન પૂર્વ રજ્જુ: સમાનીતા । તત: તેન સા રજ્જુ: સ્થાલિકાયાં સ્થાપિતા । સ્થાલિકાયાં સ્થાપિતાયાં રજ્જૌ કાલિદાસ: અગ્નિં પ્રાક્ષિપત્ । સ્થાલિકાયાં સ્થિતા રજ્જુ: યથા યથા અગ્નિમયી જાતા તથા તથા ભસ્મત્વેન પરિણમિતા । એવં કાલિદાસેન ભસ્મના રજ્જુ: નિર્મિતા । પ્રશાન્તે અગ્નૌ સ્થાલિકાસ્થિતાં ભસ્મભૂતાં રજ્જું કાલિદાસ: રાજ્ઞે ભોજાય અદર્શયત્ । રાજા પ્રસન્નો ભૂત્વા કાલિદાસાય રૂપ્યકાણાં સહસ્રં દદૌ । પુરસ્કારેણ પ્રસન્નવદન: કાલિદાસ: ઉપસ્થિતાનુ જનાન્ પ્રત્યવોચત્ -

प्रवाहपतितो लोकः प्रवाहमनुसेवते । सेवमानः प्रवाहं तं कार्यं साधयते मुदा ॥

વૈચિત્ર્યાદસ્ય વિશ્વસ્ય પ્રવાહે સેવિતેઽપિ વા । કાર્યસાધનવેલાયાં માનવ: નિષ્ફલો ભવેત્ ॥

મામિવાનુસરન્પ્રાજ્ઞો વિરુદ્ધં મન્ત્રયેત્ ક્વચિત્ । ભસ્મ ભવતુ નો રજ્જુ: રજ્જુર્ભસ્મ ભવત્વિતિ ॥

टिप्पणी

रज्जुः (स्त्री.) दोरडुं भस्म (भस्मन् (नपुं) प्र. ए. व.) राभ कश्चित् कोर्क अेक भस्मना (भस्मन् तृ. ए. व.) राभ वडे, राभथी निर्माय (निर् + मा + क्त्वा > य सं. भू. कृ.) अनावीने मह्यम् (अस्मद् च. ए. व.) मने दास्यति (दा आपपुं भ. अ. ए. व.) आपशे. तर्हि तो तस्मै (तत् (पुं.) च. ए. व.) तेने, तेने माटे रूप्यकाणां सहस्रम् ढजार रुपिया प्रदास्यामि (प्र + दा. भ. उ. ए. व.) हुं आपीश. उद्घोषम् जाडेराने श्रुत्वा (श्रु + क्त्वा > त्वा सं. भू. कृ.) सांभणीने निर्मातुम् (निर् + मा + तुम् हे. कृ.) अनाववा माटे प्रयत्नरताः (प्रयत्ने रताः, स. त.) प्रयत्नशील सज्जाताः (सम् + जन् + क्त > त क. भू. कृ.) अन्या. प्रायः मोटे भागे, धशुं करीने कस्यचित् कोर्कनु निर्माणाय निर्माश माटे, अनाववा काजे वस्तुत्रयम् त्रश वस्तुओ अपेक्षितम् जडरी कारणभूताः कारशरुप अनेलाओ शक्यते (शक् (शकपुं) भावे व. का. अ. ए. व.) शक्य छे, थर्क शके छे सत्सु डोवा छतां कारणभूतेषु कारशरुप अनेलाओमां न अवगता (अव + गम् + क्त > त (स्त्री.) क. भू. कृ.) जाशी न डोय, आवडती न डोय, जाशमां न डोय तदापि त्त्यारे पश न पारयामः (पार + प्रे. व. अ. ए. व.) आपशे सङ्ग थता नथी, कार्यने पार पाडी शकता नथी निर्माणरीतिः (निर्माणस्य रीतिः - ष. त.) अनाववानी रीत अवगता जाशी, जाशेली यावत्पर्यन्तम् ज्यां सुधी तावत्पर्यन्तम् त्यां सुधी स्वकीयेन पोताना वडे उपर्युक्तेन उपर क्त्वा मुजअना रज्जुनिर्माणे (रज्ज्वाः निर्माणम्, तस्मिन् - ष. त.) दोरडाना निर्माशमां आवश्यकानाम् जडरी डोय अेवाओना भस्म-जलादीनाम् (भस्म च जलम् च - (इ. द्व.), भस्मजले आदिः येषां ते - बहु.) राभ-पाशी वगेरेनुं एकत्रीकरणे अेकडा करवामां आवतां प्रवृत्तः (प्र + वृत् . क्त > त क. भू. कृ.) लागी गथेलो, प्रवृत्त थयो गोधूमचूर्णेन (गोधूमस्य चूर्णम्, तेन - ष. त.) धडना लोटथी रोटिकायाः रोटलीना यादृशी जेवी उद्यतः (उत् + यम् + त क. भू. कृ.) प्रयत्नशील जलार्द्रम् (जलेन आर्द्रम्, तृ. त.) पाशीथी लीनुं थथेडुं रज्जुरूपताप्रदानकाले (रज्ज्वाः रूपता - (ष. त.), रज्जुरूपतायाः प्रदानम् - (ष. त.), रज्जुरूपताप्रदानस्य कालः, तस्मिन् - ष. त.) दोरडानुं रुप आपती वभते, दोरडुं अनाववती वभते विशीर्णम् (वि + शृ + क्त > त क. भू. कृ.) वेरविभेर सत् डोटुं रज्जुरूपम् (रज्ज्वाः रूपम् - ष. त.) दोरडानुं स्वरुप न साधयति स्म सधातुं न डतुं, अनतुं न डतुं व्यतीतः (वि + अति + इ + क्त > त क. भू. कृ.) पसार थयो, वीती गयो परिणामतः इणस्वरुपे प्रणीताम् (प्र + नी + क्त > त + (स्त्री.) क. भू. कृ.) अनाववामां आवेली अवलोकयितुकामः जेवानी थथ्यावाणो नैराश्यम् निराशाना भावने, निराशाने अभजत (भज् ह्य. भू. अ. ए. व.) पाभ्यो. अपरस्मिन् दिवसे बीजा दिवसे न्यवेदयत् (नि + विद् ह्य. भू. अ. ए. व.) निवेदन कर्तुं, जशाव्युं साधयत् (साध् प्रे. आज्ञा. अ. ए. व.) अनाववी आपो. अनाववो. सद्यः एव तरत ज पूर्वम् पडेलं समानीता लाववामां आवी. स्थालिकायाम् थाणीमां स्थापिता मूक्वामां आवी प्राक्षिपत् (प्र-क्षिप् ह्य. अ. ए. व.) नाभ्यो. मूक्यो. अग्निमयी जाता सणगवा लागी भस्मत्वेन राभना स्वरुपे परिणमिता (परि + नम् + क्त > त, (स्त्री.) क. भू. कृ.) अडलाथ गथ प्रशान्ते अग्नौ अग्नि ओलवाथ गयो त्त्यारे (आ सती सप्तमीनो प्रयोग छे.) स्थालिकास्थिताम् (स्थालिकायां स्थिता, ताम् - स. त.) थाणीमां रडेली भस्मभूताम् (भस्म अनी गथेली अदर्शयत् (दृश् ह्य. भू. अ. ए. व.) अतावी. डेभाडी. भूत्वा (भू + क्त्वा > त्वा सं. भू. कृ.) थर्कने ददौ (दा. प. भू. अ. ए. व.) आप्युं. प्रसन्नवदनः (प्रसन्नं वदनं यस्य सः - बहु.) प्रसन्न मुभवाणा प्रत्यवोचत् (प्रति + वच् ह्य. भू. अ. ए. व.) क्त्वा, ओल्यो प्रवाहपतितः (प्रवाहे पतितः, स. त.) प्रवाडमां पडेलो लोकः समाज, लोको अनुसेवते (अनु + सेव् व. अ. ए. व.) अनुसरे छे. सेवमानः (सेव् + आन व. कृ.) आथरतो, सेवतो साधयति (साध् व. अ. ए. व.) सिद्ध करे छे. वैचित्र्यात् विचित्रताने लीधे कार्यसाधनवेलायाम् (कार्यस्य साधनम् - (ष. त.), कार्यसाधनस्य वेला, तस्याम् - ष. त.) कार्यने सिद्ध करवाना सभये अनुसरन् (अनु + सू + अत् व. कृ.) अनुसरतो मन्त्रयेत् (मन्त्र विधि. अ. ए. व.) मंत्रशा करवी जोथअे. विचार करवो जोथअे. नो (अ.) नडि.

सन्धि

भवत्विति (भवतु इति) । पुरुषार्थश्चेति (पुरुषार्थः च इति) । समर्थो न भवतीति (समर्थः न भवति इति) । उपर्युक्तेनानुभवेन (उपरि उक्तेन अनुभवेन) । कृतेनापि (कृतेन अपि) । प्रयत्नपरोऽभवत् (प्रयत्नपरः अभवत्) ।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) अहं रूप्यकाणां सहस्रं दास्यामि ।

(क) तस्य (ख) त्वाम् (ग) त्वम् (घ) तस्मै

(2) मनुष्यः यावत् पुरुषार्थं न करोति तावत् पदार्थस्य निर्माणे समर्थो न भवति ।

(क) कृतम् (ख) कृत्वा (ग) कर्तुम् (घ) करणीयम्

(3) स्थालिकायां स्थापितायां रज्जौ कालिदासः किं प्राक्षिपत् ?

(क) जलम् (ख) अग्निम् (ग) भस्म (घ) गोधूमचूर्णम्

(4) प्रशान्ते कालिदासः भोजं स्थालिकास्थितां रज्जुम् अदर्शयत् ।

(क) अग्निम् (ख) अग्नौ (ग) अग्निः (घ) अग्निना

2. संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) भोजेन भस्मना रज्जुनिर्माणाय कः पुरस्कारः उद्धोषितः ?

(2) भोजः कालिदासाय किं न्यवेदयत् ?

(3) कालिदासेन रज्जुः कुत्र स्थापिता ?

(4) अग्निमयी रज्जुः केन रूपेण परिणमिता ?

3. मातृभाषामां उत्तर आपो :

(1) એકવાર ભોજે જનસભામાં શી જાહેરાત કરી ?

(2) કોઈ પદાર્થના નિર્માણ માટે કઈ કઈ ત્રણ વસ્તુઓની જરૂર પડે છે ?

(3) લોકોએ રાખનું દોરડું બનાવવામાં કયા પદાર્થો એકઠા કર્યા ?

(4) દિવસના અંતે રાજા ભોજ નિરાશ કેમ થયા ?

(5) કાલિદાસે કઈ રીતે રાખનું દોરડું બનાવ્યું ?

4. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

(1) રાખનું દોરડું બનાવવાના લોકોના પ્રયત્નો

(3) રાખનું દોરડું બનાવવાની કાલિદાસે પ્રયોજેલી યુક્તિ

(3) આ પાઠમાંથી મળતો બોધ

17. शकुन्तलाप्रत्याख्यानम्

[**प्रस्तावना :** महाकवि कालिदास संस्कृतना सुप्रसिद्ध कवि છે. તેમની ખ્યાતિ દેશ-દેશાન્તરમાં છે. તેમણે ત્રણ નાટકો, બે મહાકાવ્યો અને બે ખંડકાવ્યો - એમ કુલ સાત કૃતિઓ રચી છે. ત્રણ નાટકોનો રચનાક્રમ આ રીતે છે - પહેલું માલવિકાગ્નિમિત્રમ્, બીજું વિક્રમોર્વશીયમ્ અને ત્રીજું અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્. આ નાટકોનો જે રચનાક્રમ છે, તે તેમની ઉત્તમતાનો પણ ક્રમ બની રહ્યો છે. કાલિદાસની નાટ્યકલા ઉત્તરોત્તર વધારે સુંદર થતી રહી છે. આ રીતે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ કાલિદાસની સૌથી વધારે સુંદર કૃતિ છે.]

પ્રસ્તુત નાટ્યાંશ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના પાંચમા અંકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. ચોથા અંકમાં શકુન્તલાને કણ્વના આશ્રમમાંથી પતિગૃહે જવા માટે વિદાય આપવામાં આવી છે. એ પછી પાંચમા અંકમાં શકુન્તલા દુષ્યન્ત રાજાને ત્યાં પહોંચે છે. શકુન્તલાને મૂકવા માટે તાપસવૃદ્ધા ગૌતમી અને ગુરુકુળના અન્ય બે ઋષિકુમારો - શાર્જરવ અને શારદ્વત - સાથે ગયા છે. ગૌતમી શકુન્તલાની ઓળખ આપીને રાજા દુષ્યન્તને તેનો સ્વીકાર કરવા કહે છે. દુર્વાસાના શાપના પ્રભાવે દુષ્યન્તને શકુન્તલા સાથે કરેલા ગાંધર્વવિવાહનું સ્મરણ થતું નથી અને તે શકુન્તલાને એ રૂપમાં ઓળખી પણ શકતો નથી. તેથી તેને સ્વીકારવાની મક્કમતાપૂર્વક ના પાડે છે. આ પ્રસંગે રાજા, શકુન્તલા અને શકુન્તલાને મૂકવા આવેલ ગૌતમી તથા ઋષિકુમારો - એમ પાંચની વચ્ચે જે સંવાદ-વિવાદ થાય છે, તે શકુન્તલાપ્રત્યાખ્યાન તરીકે અહીં સંપાદિત કરીને મૂકવામાં આવેલ છે.]

રાજા - કિમ્ આજ્ઞાપયતિ ભગવાન્ કણ્વઃ ।

શાર્દૂગરવઃ - યન્મિથઃસમયાદિમાં મદીયાં દુહિતરં ભવાનુપાયંસ્ત તન્મયા પ્રીતિમતા યુવયોઃ અનુજ્ઞાતમ્ । તદિદાનીમ્ આપન્નસત્ત્વા ઇયં પ્રતિગૃહ્ણતાં સહધર્મચરણાય ઇતિ ।

ગૌતમી - આર્ય કિમપિ વક્તુકામા અસ્મિ । ન મે વચનાવસરોઽસ્તિ । કથમ્ ઇતિ -

નાપેક્ષિતો ગુરુજનોઽનયા ત્વયા પૃષ્ઠો ન બન્ધુજનઃ ।

એકૈકસ્મિન્નેવ ચરિતે ભળામિ કિમ્ એકૈકમ્ ॥

શકુન્તલા - (આત્મગતમ્) કિં નુ ખલ્વાર્યપુત્રો ભળતિ ।

રાજા - કિમ્ ઇદમ્ ઉપન્યસ્તમ્ ।

શકુન્તલા - (આત્મગતમ્) પાવકઃ ખલુ વચનોપન્યાસઃ ।

શાર્દૂગરવઃ - કથમ્ ઇદં નામ । ભવન્તઃ એવ સુતરાં લોકવૃત્તાન્તનિષ્ણાતાઃ ।

રાજા - કિમ્ અત્રભવતી મયા પરિણીતપૂર્વા ।

શકુન્તલાઃ - (સવિષાદમ્) હૃદય, સામ્પ્રતં તે આશઙ્કા ।

શાર્દૂગરવઃ - કિં કૃતકાર્યદ્વેષો ધર્મ પ્રતિ વિમુખતા કૃતાવજ્ઞા ।

રાજા - કુતોઽયમ્ અસત્કલ્પનાપ્રશ્નઃ ।

શાર્દૂગરવઃ - મૂર્છાન્ત્યમી વિકારાઃ પ્રાયેણૈશ્વર્યમત્તેષુ ।

રાજા - વિશેષેણાધિક્ષિપ્તોઽસ્મિ ।

- गौतमी** - जाते मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति ।
- राजा** - (विचारयन्स्थितः ।)
- शार्ङ्गरवः** - भो राजन्किम् इति जोषम् आस्यते ।
- राजा** - भोः तपोधनाः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणम् अत्रभवत्याः स्मरामि ।
- शकुन्तला** - (अपवार्यं) आर्यस्य परिणय एव सन्देहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा ।
- शारद्वतः** - शकुन्तले वक्तव्यम् उक्तम् अस्माभिः । सोऽयम् अत्रभवानेवम् आह । दीयताम् अस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।
- शकुन्तला** - (अपवार्यं) इदम् अवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । (प्रकाशम्) पौरव युक्तं नाम ते इमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य साम्प्रतम् ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।
- राजा** - (कर्णो पिधाय) शान्तं पापम् । किं मां पातयितुमीहसे ।
- शकुन्तला** - भवतु । यद्येवं तद् अभिज्ञानेनानेन तवाशङ्काम् अपनेष्यामि ।
- राजा** - उदारः कल्पः ।
- शकुन्तला** - (मुद्रास्थानं परामृश्य) हा धिग् । अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।
(इति सविषादं गौतमीम् अवेक्षते ।)
- गौतमी** - नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टम् अङ्गुलीयकम् ।
- राजा** - (सस्मितम्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणम् ।
- शकुन्तला** - अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् ।
- राजा** - श्रोतव्यम् इदानीं संवृत्तम् ।
- शकुन्तला** - नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतम् उदकं तव हस्ते सन्निहितम् आसीत् ।
- राजा** - शृणुमस्तावत् ।
- शकुन्तला** - तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिना उपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयात् हस्ताभ्याशम् उपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वम् इत्थं प्रहसितोऽसि - सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति ।
- राजा** - एवम् अनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः ।
- गौतमी** - महाभाग नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।
- राजा** - तापसवृद्धे !
स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वमानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातम्

अन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥

शकुन्तला - (सरोषम्) अनार्य! आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि। क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनः तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते।

राजा - भद्रे! प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम्। तथापीदं न दृश्यते।

शकुन्तला - सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि। (इति पदान्तेन मुखमावृत्य रोदीति।)

टिप्पणी

शकुन्तलाप्रत्याख्यानम् (शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानम् - ष.त.) शकुन्तलानुं प्रत्याख्यान, शकुन्तलानो अस्वीकार आज्ञापयति (आ + ज्ञा आज्ञा करवी प्रे. व. अ. ए.व.) आज्ञा आपे छे मिथःसमयात् परस्परनी संमतिथी मदीयाम् भारी दुहितरम् (दुहितृ (स्त्री.) द्वि. ए.व.) पुत्रीने (पर्याय - पुत्री, आत्मजा, सुता) उपायंस्त (उप + यम् परशवुं, विवाह करवो अ.भू. अ.ए.व.) परशुयो, ... नी साथे विवाह कर्यो प्रीतिमता (प्रीतिमत् (पुं.) तृ. ए.व.) प्रेमवाणा, लागशीवाणा अनुज्ञातम् (अनु + ज्ञा आज्ञा करवी + क्त > त, कर्म.भू.कृ.) आज्ञा-अनुमति आपी आपन्नसत्त्वा (आपन्नं सत्त्वं यस्याः सा, बहु.) सगर्भा प्रतिगृह्यताम् (प्रति + ग्रह् स्वीकार करवो क.प्र. आज्ञा. अ. ए.व.) स्वीकार करो. सहधर्मचरणाय सधर्मचरणाय माटे (केटलांक धर्म-कार्यो अेवां छे के जे पतिअे पत्नीने साथे राभीने ज करवां पडे छे. आवां धर्मकार्योने आयरवा माटे) **वक्तुकामा** (वक्तुं कामः यस्याः सा - बहु.) कडेवान्नी छ्थ्थ राभनार वचनावसरः (वचनस्य अवसरः - ष.त.) कडेवानो अवसर पृष्टः (पृच्छ् पूछवुं + क्त > त, कर्म.भू.कृ.) पूछयो, पूछवामां आवेल बन्धुजनः सगुं-वडालुं चरिते आयरशने विशे भणामि (भण् कडेवुं व. उ. ए.व.) कडुं छुं एकैकम् दरेकने, अेक अेकने आत्मगतम् (आत्मनि गतम् - स.त.) मनमां आर्यपुत्रः आर्यपुत्र (पतिने संबोधवा माटे वपरातो परंपरागत शब्द) उपन्यस्तम् (उप + नि + अस् + क्त > त कर्म. भू.कृ.) आवी पडेवुं, लावी भूकेवुं **पावकः** अग्नि (पर्याय - अनलः, वह्निः कृशानुः) वचनोपन्यासः (वचनानाम् उपन्यासः - ष.त.) ओलायेल वचन सुतराम् (अ.) नितांत, भूष ज लोकवृत्तान्तनिष्णाताः (लोकानाम् वृत्तान्तः (ष.त.), लोकवृत्तान्तेषु निष्णाताः - स.त.) लोकना वृत्तान्त-व्यवहारमां डोशियार अत्रभवती आप, श्रीमती परिणीतपूर्वा पूर्वे विवाहित, अगाउ परशेलां **सविषादम्** (विषादेन सहितम् - अ.भा.) दुःख साथे सांप्रतम् अत्यारे, डालमां आशङ्का संशय, शंका कृतकार्यद्वेषः करेलां कार्य प्रत्येनो द्वेष विमुखता पराङ्मुपता, मोढुं ईरवी लेवुं ते कृतावज्ञा (कृता चासौ अवज्ञा-कर्म.) अवगणना, उपेक्षा असत्कल्पनाप्रश्नः (न सत् (नञ् त.), असतः कल्पना (ष.त.), असत्कल्पनायाः प्रश्नः - ष.त.) मिथ्या अेवो कल्पनिक प्रश्न, उपजावी काढेलो भोटो प्रश्न मूर्च्छन्ति (मूर्च्छ् वधवुं व. अ. ब.व.) वधी जाय छे, जोर करे छे अमी (अदस् (सर्वनाम) प्र. ब.व.) आ अधा ऐश्वर्यमत्तेषु ऐश्वर्यना कारणे नशामां रडेलाओमां, सत्ताना अडंकारवाणाओमां **विशेषेणाधिक्षिप्तः** वधारे पडतो आक्षेप जाते (जाता (स्त्री.) सम्बो. ए.व.) डे पुत्री (संस्कृतमां हे पुत्रि अेम ड्रस्व रडे छे.) महूर्तम् थोडीक ज वार मा लज्जस्व शरमाँश नडि अपनेष्यामि (अप + नी दूर करवुं सा.भ. उ. ए.व.) दूर करीश. अवगुण्ठनम् घुंघट, माथा उपर ओढेवुं वस्त्र अभिज्ञास्यति (अभि + ज्ञा जाशवुं भवि. अ. ए.व.) जाशी देशे. ओणभशे. **विचारयन्** (वि + चर् विचारवुं (प्रे.) व.कृ.) विचार करतो जोषम् भौन, यूपथाप आस्यते (आस् रडेवुं, बेसवुं भावे. व. अ. ए.व.) रडे छे तपोधनाः (तपः एव धनं येषां तेः - बहु.) तपस्वीओ चिन्तयन् (वि + चिन्त् विचार करवो (प्रे.) शतृ अत् व. कृ.प्र.ए.) विचारतो स्वीकरणम् स्वीकार करवो ते (परंतु अडीं विवाह करीने पत्नीना रुपमां स्वीकार करवो - अे अर्थ लेवानो छे.) अत्रभवत्याः आपने अपवार्य (अप + वार् + क्त्वा > य सं.भू.कृ.) अेक बाजुअे वणीने परिणये विवाहमां, लज्जमां दूराधरोहिण्याशा (अधिरोहिणी चासौ आशा (कर्म.), दूरे अधिरोहिण्याशा - स.त.) उंथे उडनारी आशा अत्रभवान् आप श्रीमान दीयताम् (दा आपवुं क.प्र. आज्ञा. अ. ए.व.) आपो प्रत्ययप्रतिवचनम् (प्रत्ययस्य प्रतिवचनम् - ष.त.) विश्वास जन्मावे तेवो उत्तर अवस्थान्तरम् विपरीत स्थितिने, बीज्ज दशाने गते प्राप्त थाय त्यारे तादृशे

તેવા અનુરાગે અનુરાગ-પ્રેમમાં (પર્યાય - પ્રણયઃ, સ્નેહઃ, પ્રીતિઃ) સ્મારિતેન યાદ કરાવવાથી પ્રકાશમ્ મોટેથી (નાટ્યકારે મૂકેલી એક પ્રકારની રંગસૂચના, નાટક ભજવતી વખતે જેને નટે અનુસરવાનું રહે છે.) પૌરવ હે પૌરવ (પુરુવંશમાં જન્મેલ હોવાથી દુષ્ટાંતનું એક નામ) યુક્તમ્ નામ યોગ્ય છે ? સમયપૂર્વમ્ પહેલાં વાયદો કરીને પ્રતાર્ય (પ્ર + તૃ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) છેતરીને ર્દૃશૈઃ અક્ષરૈઃ આવાં વચનોથી પ્રત્યાઘ્યાતુમ્ (પ્રતિ + આ + ઋયા પ્રત્યાઘ્યાન કરવું, ખંડન કરવું તુમુન્ > તુમ્) જાકારો દેવા પિધાય ઢાંકીને શાન્તં પાપમ્ અરે ! નહિ (આ પદાવલિ સંસ્કૃત નાટકોમાં આ રીતે ક્યારેક આશ્ચર્ય અને ક્યારેક અફસોસ વ્યક્ત કરવા માટે પ્રયોજાય છે.) પાતયિતુમ્ (પત્ પડવું + પ્રે. તુમુન્ > તુમ્ હે.કૃ.) પાડી નાખવા માટે ર્દૃહસે (ર્દૃહ યાહવું વ. મ. એ.વ.) ઈચ્છે છે.

ભવતુ (ભૂ આજ્ઞા. અ.એ.વ.) રહેવા દો અભિજ્ઞાનેન ઓળખ ચિહ્નથી દૂર કરીશ ઉદારઃ કલ્પઃ ઉત્તમ પ્રસ્તાવ મુદ્રાસ્થાનમ્ વીંટી પહેરવાના સ્થાનને પરામૃશ્ય (પરા + મૃશ્ પરામર્શ કરવો, વિમર્શ કરવો + ક્ત્વા > ય, સં.ભૂ.કૃ.) પરામર્શ કરીને (અહીં સ્પર્શ કરીને તપાસીને - એવો અર્થ લેવાનો છે.) અઙ્ગુલીયકશૂન્યા (અઙ્ગુલીયકેન શૂન્યા-તૃ.ત.) વીંટી વગરની અવેક્ષતે (અવ + ર્દૃશ્ જોવું વ. અ. એ.વ.) જુએ છે. શક્રાવતારાભ્યન્તરે (શક્રાવતારસ્ય અભ્યન્તરે - ષ.ત.) શકાવતાર (એ નામનું એક તીર્થ સ્થળ)ની અંદર શચીતીર્થસલિલમ્ (શચી ચાસૌ તીર્થઃ (કર્મ.), શચીતીર્થસ્ય સલિલમ્ - ષ.ત.) શચીતીર્થના જળનું વન્દમાનાયાઃ (વન્દ + શતૃ વર્ત.કૃ.) વંદન કરી રહેલી (શકુન્તલા)ની પ્રભ્રષ્ટમ્ (પ્ર + ભ્રષ્જ્ + ક્ત > ત કર્મ.ભૂ.કૃ.) પડી ગઈ હશે. સરકી ગઈ હશે. પ્રત્યુત્પન્નમતિ (પ્રત્યુત્પન્ના મતિઃ યસ્ય તત્ - બહુ.) હાજરજવાબી સ્ત્રૈણમ્ (સ્ત્રિયઃ ઇદમ્ - ત.પ્ર.) સ્ત્રીત્વ વિધિના ભાગ્યથી, ભાગ્યને કારણે(પર્યાય - દૈવમ્, પ્રારબ્ધમ્, નિયતિઃ) દર્શિતમ્ (દૃશ્ (પ્રે.) + ક્ત > ત, કર્મ.ભૂ.કૃ.) દેખાડ્યું. બતાવ્યું. શ્રોતવ્યમ્ (શ્રુ + તવ્ય, વિધિ. કૃ.) સાંભળવા યોગ્ય ઇદાનીમ્ અત્યારે સંવૃત્તમ્ થઈ રહ્યું નવમાલિકામણ્ડપે (નવમાલિકાયાઃ મણ્ડપઃ - તસ્મિન્, ષ.ત.) નવમાલિકાના કુંજ-મંડપમાં નલિનીપત્રભાજનગતમ્ (નલિન્યાઃ પત્રમ્ (ષ.ત.), નલિનીપત્રસ્ય ભાજનમ્ (ષ.ત.), નલિનીપત્રભાજને ગતમ્ - સ.ત.) કમળપત્રનાં પડિયામાં રહેલ ઉદકમ્ જળ (પર્યાય - જલમ્, નીરમ્, સલિલમ્) સંનિહિતમ્ રાખેલું, મૂકેલું શૃણુમઃ (શ્રુ સાંભળવું વ. ડ. બ.વ.) સાંભળીએ છીએ. પુત્રકૃતકઃ પુત્રની જેમ ઉછેરેલ દીર્ઘાપાઙ્ગઃ નામ દીર્ઘાપાંગ નામનું મૃગપોતકઃ હરણબાળ ઉપસ્થિતઃ (ઉપ + સ્થા + ક્ત > ત, ક. ભૂ.કૃ.) હાજર થયું અનુકમ્પિના (અનુકમ્પિન્ (પું.) તૃ.એ.વ.) દયાળુ એવાથી ઉપચ્છન્દિતઃ પુચકારીને બોલાવેલું ઉપગતઃ પાસે આવ્યું ગૃહીતે સલિલે જ્યારે પાણી લીધું ત્યારે (સતિ સપ્તમી) પ્રણયઃ સ્નેહ ઇત્યમ્ આ રીતે, આમ પ્રહસિતઃ (પ્ર + હસ્ + ક્ત > ત, ક. ભૂ.કૃ.) હસ્યા હતા સગન્ધેષુ પોતાની જાતવાળામાં વિશ્વસિતિ (વિ + શ્વસ્ વ.અ.એ.વ.) વિશ્વાસ કરે છે. આરણ્યકૌ વનવાસીઓ અનૃતમયવાઙ્મધુભિઃ (અનૃતમયં ચ તત્ વાઙ્મધુ - તૈઃ, કર્મ.) જુઢાણાથી ભરપૂર એવા વાણીરૂપ મધથી આકૃષ્યન્તે (આ + કૃષ્ વ. અ. બ.વ.) આકર્ષાય છે, ખેંચાય છે વિષયિણઃ (વિષયિન્ (પું.) પ્ર.બ.વ.) વિષયલોલુપો.

મહાભાગ મહોદય (એક પ્રકારનું પરંપરાગત સંબોધન) અર્હસિ (અર્હ વર્ત. અ. એ.વ.) યોગ્ય છે. મન્ત્રયિતુમ્ (મન્ત્ર + તુમ્ હે.કૃ.) કહેવા માટે તપોવનસંવર્ધિતઃ (તપોવને સંવર્ધિતઃ - સ.ત.) તપોવનમાં ઉછેરેલ અનભિજ્ઞઃ (ન અભિજ્ઞઃ - નન્ત.) અજાણ કૈતવસ્ય કપટથી (પર્યાય - કપટમ્, છલમ્) તાપસવૃદ્ધે (તાપસી ચાસૌ વૃદ્ધા - તાપસવૃદ્ધા, કર્મ. (સ્ત્રી.) સમ્બોધને રૂપમ્) હે વૃદ્ધ તાપસી ! અશિક્ષિતપટુત્વમ્ (અશિક્ષિતસ્ય પટુત્વમ્ - ષ.ત.) શીખવ્યા વગરની સહજ ચતુરાઈ અમાનુષીષુ (ન માનુષી - તાસુ, નન્ત.) માનવેતર-માનવ સિવાયની (વ્યક્તિ)માં સંદૃશ્યતે (સમ્ + દૃશ્ ક.પ્ર. વ. અ. એ.વ.) દેખાય છે. જોઈ શકાય છે. કિમ્ ઉત તો શું પ્રતિબોધવત્યઃ (પ્રતિબોધવતી (સ્ત્રી.) પ્ર. બ.વ.) બુદ્ધિસંપન્ન અપત્યજાતમ્ સંતાનોને પરભૃતાઃ કોયલો (પર્યાય - કોકિલઃ, પિકઃ) પોષયન્તિ (પુષ્ વ. અ. એ.વ.) પોષણ કરાવે છે. અનાર્ય (ન આર્યઃ - નન્ત.) અનાર્ય, અપૂજ્ય (સંબોધન છે) આત્મનઃ હૃદયાનુમાનેન (હૃદયસ્ય અનુમાનમ્, તેન - ષ.ત.) પોતાના હૃદયના અનુમાનથી, પોતાના હૃદયમાં જેવું થાય છે, તેવા અનુમાનથી ધર્મકઞ્ચુકપ્રવેશિનઃ ધર્મની આંચળી પહેરનાર (તમારા) તૃણછન્નકૂપોપમસ્ય (તૃણેન છન્નમ્ (તૃ.ત.), તૃણછન્નઃ ચાસૌ કૂપઃ (કર્મ.), તૃણછન્નકૂપઃ ઉપમા યસ્ય સઃ, તસ્ય - બહુ.) તણખલાથી ઢંકાયેલા કૂવા જેવા (તમારા) અનુકૃતિમ્ અનુકરણને પ્રતિપત્યતે (પ્રતિ + પદ્ સા.ભવિ. અ. એ.વ.) કરી શકશે. પ્રથિતમ્ (પ્રથ્ + ક્ત > ત કર્મ. ભૂ.કૃ.) પ્રસિદ્ધ, ફેલાયેલા.

सन्धि

यन्मिथः समयादिमाम् (यत् मिथः समयात् इमाम्) । आपन्नसत्त्वेयम् (आपन्नसत्त्वा इयम्) । खल्वार्यपुत्रो भणति (खलु आर्यपुत्रः भणति) । मूर्च्छन्त्यमी (मूर्च्छन्ति अमी) । प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु (प्रायेण ऐश्वर्यमत्तेषु) । विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि (विशेषेण अधिक्षिप्तः अस्मि) । तावत्तेवगुण्ठनम् (तावत् ते अवगुण्ठनम्) । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति (ततः त्वाम् भर्ता अभिज्ञास्यति) । दूराधिरोहिण्याशा (दूराधिरोहिणी आशा) । यद्येवम् (यदि एवम्) । अभिज्ञानेनानेन (अभिज्ञानेन अनेन) । तावद्विधिना (तावत् विधिना) । नन्वेकस्मिन्दिवसे (ननु एकस्मिन् दिवसे) । त्वयायं तावत्प्रथमम् (त्वया अयं तावत् प्रथमम्) । पिबत्वित्यनुकम्पिना (पिबतु इति अनुकम्पिना) । पश्चात्तस्मिन्नेव (पश्चात् तस्मिन् एव) । प्रहसितोऽसि (प्रहसितः असि) । द्वावप्यत्रारण्यकाविति (द्वौ अपि अत्र आरण्यकौ इति) । अनृतमयवाड्मधुभिराकृष्यन्ते (अनृतमयवाड्मधुभिः आकृष्यन्ते) । नार्हस्येवम् (न अर्हसि एवम्) ।

विशेष

1. प्रतिगृह्यताम् सहधर्मचरणायेति ।

वक्ता - शाङ्गरिवः ।

अर्थ - (હે રાજન ! તમે) સાથે મળીને ધર્મનું આચરણ કરવા માટે આ શકુન્તલાનો સ્વીકાર કરો.

સંદર્ભ - ગૌતમી અને બે ઋષિકુમારો કણ્વના આશ્રમમાંથી શકુન્તલાને લઈને રાજા દુષ્યંતના રાજમહેલમાં મૂકવા માટે આવી પહોંચે છે. દુષ્યંત સાથે તેમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ક્ષેમ-કુશળના સમાચાર પૂછવાની ઔપચારિકતા પછી રાજા દુષ્યંત જ્યારે પૂછે છે કે કિમ્ આજ્ઞાપયતિ ભગવાન્ ? અર્થાત્ ભગવાન કણ્વે શી આજ્ઞા આપી છે ? ત્યારે તેના ઉત્તરમાં શાર્ગરવ આ વાક્ય બોલે છે.

2. પાવકઃ खलु वचनोपन्यासः ।

વક્તા - શકુન્તલા ।

અર્થ - બોલાયેલું આ વચન ખરેખર પાવક = અગ્નિ જ છે !

સંદર્ભ - ઋષિકુમારો અને ગૌતમી દુષ્યંતને જણાવે છે કે શકુન્તલા સાથે તમારો જે વિવાહ થયો છે, તેનો મહર્ષિ કણ્વે સ્વીકાર કર્યો છે અને હવે તમે શકુન્તલાનો સહધર્માચરણ માટે સ્વીકાર કરો. આ પ્રસ્તાવના પ્રત્યુત્તરમાં દુષ્યંતે કિમ્ इदम् उपन्यस्तम् આ શું માંડ્યું છે ? - એમ જણાવે છે. તે સાંભળીને શકુન્તલા આ વાક્ય બોલે છે.

स्वाध्याय

1. योग्यं विकल्पं चित्वा उत्तरं लिखत ।

(1) नापेक्षितो गुरुजनः इति कः वदति ?

(क) शकुन्तला (ख) गौतमी (ग) राजा (घ) शारद्वतः

(2) प्रायेण कुत्र विकाराः मूर्च्छन्ति ?

(क) ऐश्वर्यमत्तेषु (ख) पदोन्मत्तेषु (ग) मदोन्मत्तेषु (घ) कुद्धेषु

(3) जाते ! मा लज्जस्व - इत्यत्र जाता शब्दस्य कः अर्थः ?

(क) भगिनी (ख) जननी (ग) पुत्री (घ) वधूः

(4) शक्रावताराभ्यन्तरे शकुन्तलायाः किं प्रभ्रष्टम् ?

(क) नूपुरम् (ख) पुष्पमाला (ग) अङ्गुलीयकम् (घ) भुजबन्धः

(5) दीर्घापाङ्गः कः वर्तते ?

(क) मृगः (ख) खगः (ग) गजः (घ) मयूरः

2. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं संस्कृतभाषायां लिखत ।

(1) शकुन्तलायाः अवगुण्ठनं का अपनयति ?

(2) दुष्यन्तः चिन्तयन्नपि किं न स्मरति ?

(3) शकुन्तलायाः अङ्गुलिः कीदृशी आसीत् ?

(4) सर्वः कुत्र विश्वसिति ?

(5) परभृताः स्वम् अपत्यजातं कथं पोषयन्ति ?

3. नीचेनां वाक्यो कोषो भोले छे, ते कौंसभां आपेलां पात्रोभांथी शोधीने लप्पो :

(गौतमी, शकुन्तला, राजा, शार्ङ्गरवः)

(1) किम् अत्रभवती मया परिणीतपूर्वा । ()

(2) मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु । ()

(3) तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य । ()

(4) पावकः खलु वचनोपन्यासः । ()

(5) श्रोतव्यम् इदानीं संवृतम् । ()

(6) अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । ()

4. पर्यायपदानि लिखत :

(1) अनुरागः

(2) पावकः

(3) उदकम्

(4) परभृतः

5. संदर्भ सङ्गित समजावो :

(1) मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ।

(2) सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति ।

(3) अनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

6. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) શકુન્તલાની મનઃસ્થિતિ
- (2) ઋષિકુમારો - શાર્કરવ અને શારદ્વતની દલીલો
- (3) શકુન્તલાને ઓળખવામાં દુષ્યંતને થયેલી દ્વિધા

7. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) આર્યપુત્રઃ
- (2) આત્મગતમ્
- (3) અભિજ્ઞાનમ્

18. किं नाम व्यक्तित्वम्

[प्रस्तावना : संस्कृतसाहित्यમાં ભર્તૃહરિ અનેક રીતે પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક લોકો ભર્તૃહરિ એક નહિ, અનેક થયા હોવાનું સ્વીકારે છે. તે પૈકી એક ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ છે, બીજા વૈરાગી છે. વૈયાકરણ ભર્તૃહરિની પ્રસિદ્ધિ વાક્યપદીય નામના ગ્રંથને કારણે અને વૈરાગી ભર્તૃહરિની પ્રસિદ્ધિ ત્રણ શતકો (નીતિશતક, વૈરાગ્યશતક અને શૃંગારશતક)ના કારણે છે. ગમે તે હોય, પણ એ નક્કી છે કે વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ કરતાં શતકત્રયના રચયિતા ભર્તૃહરિ વધારે લોકભોગ્ય રહ્યા છે.]

પ્રસ્તુત પાઠનો આધાર નીતિશતકનો એક શ્લોક છે. આ શ્લોકમાં ભર્તૃહરિએ જે વિચાર રજૂ કર્યો છે, તેના આધારે માનવીય વ્યક્તિત્વનું એક સુંદર રેખાચિત્ર દોરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

પ્રત્યેક માનવના જીવનમાં ક્યારેક ને ક્યારેક છ અવસર આવતા જ હોય છે. જો કે વ્યક્તિની પોતાની પદ-પ્રતિષ્ઠાના સંદર્ભે આ છ પ્રસંગોનો વ્યાપ લાંબો ટૂંકો હોઈ શકે છે, પણ તે આવતા તો હોય જ છે, એ નક્કી છે. આ છ અવસર છે - વિપત્તિ તથા અભ્યુદય, સદસ્ કે યુધ્માં સ્થિતિ અને યશસ્ કે શ્રુતિનો વિચાર. આ અવસરમાં માણસ કમશઃ ધૈર્ય અને ક્ષમા ભાવ રાખે, વાક્પટુતા અને વિક્રમ નું પ્રદર્શન કરે, યશસ્માં રતિ અને શ્રુતિમાં વ્યસન રાખે, તો તેનું વ્યક્તિત્વ મહાન બને છે. જેનું વ્યક્તિત્વ મહાન છે, તે જ મહાત્મા છે. આ રીતે અહીં માનવીય વ્યક્તિત્વના વિકાસનું રેખાચિત્ર દોરીને પ્રત્યેક માનવને મહાત્મા બની રહેવા પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. પાઠગત પદ્યનો છંદ દ્રુતવિલમ્બિત છે.]

सर्वेषां जनानामियं कामना भवति यदस्मदीयं व्यक्तित्वं महत् स्यात् । साम्प्रतिके समाजे तु व्यक्तित्वस्य निर्माणाय जनाः विशेषतः प्रयत्नरताः सन्ति । विविधेन उपायेन विविधया च क्रियया ते स्वकीयं व्यक्तित्वं विकासयितुं प्रयतन्ते । परन्त्वत्र किमिदं व्यक्तित्वम् - इत्येकः महान् प्रश्नः । अस्य प्रश्नस्य सर्वसम्मतम् उत्तरं न सम्भाव्यते । वस्तुतः मानवीयस्य व्यक्तित्वस्य स्वरूपं विभिन्नमस्ति । तथापि यावत्पर्यन्तं व्यक्तित्वस्य स्वरूपमेव नावगच्छामः, तावत्पर्यन्तं कथं नाम व्यक्तित्वस्य निर्माणाय प्रयत्नः सम्भवति ।

संस्कृतसाहित्ये भर्तृहरिनाम्ना सुप्रसिद्धेन कविरत्नेन नीतिशतकं वैराग्यशतकं शृङ्गारशतकं चेति शतकत्रयं विरचितमस्ति । तत्र नीतिशतके एकः सुप्रसिद्धः श्लोकः वर्तते । तद्यथा -

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ,

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

अस्मिन् શ્લોકે કવિના મહાત્મનાં પ્રકૃતિસિદ્ધિ વ્યક્તિત્વં વર્ણિતમસ્તિ । તચ્ચેત્યમ્ અવગન્તવ્યમ્ - જીવને પ્રત્યેકં જનેન વિપદઃ અભ્યુદયસ્ય ચ સાક્ષાત્કારઃ કરણીયો ભવતિ । તત્ર વિપદિ ધૈર્યં ધરણીયં ભવતિ અભ્યુદયે ચ ક્ષમા કરણીયા ભવતિ ।

કર્તવ્યમાચરતા જનેન કદાચિત્ સદસિ યુદ્ધે વા સ્થિતિઃ કરણીયા ભવતિ । તત્ર સદસિ વાક્પટુતા આચરણીયા ભવતિ યુદ્ધે ચ વિક્રમઃ પ્રદર્શનીયો ભવતિ ।

મનસા વિચારયતા જનેન યશઃ શ્રુતિઃ ચેતિ ગુણદ્વયમ્ વરણીયં ભવતિ । તત્ર યશસિ અભિરુચિઃ કરણીયા, શ્રુતૌ ચ વ્યસનં કરણીયમ્ ।

પ્રત્યેકં જનસ્ય જીવને યથાવસરમ્ ઉપર્યુક્તં પ્રસન્નગષ્ટક્રમેતદાયાતિ એવ । એષુ ષટ્સુ પ્રસન્નગેષુ આગતેષુ માનવઃ યાદૃશં પ્રયત્નમાચરતિ તાદૃશં તસ્ય વ્યક્તિત્વમાકારિતં ભવતિ । યઃ જનઃ મહતા પ્રયત્નેન વિપત્યાદિષુ અવસરેષુ ધૈર્યાદિધારણરૂપં વ્યવહારમાચરતિ, તસ્ય વ્યક્તિત્વં મહત્ ભવતિ । યસ્ય વ્યક્તિત્વં મહદસ્તિ, સ એવ મહાત્મા ભવતિ । એવમસ્મિન્ શ્લોકે માનવીયસ્ય વ્યક્તિત્વસ્ય રેખાદ્શ્કનં કરોતિ રાજર્ષિઃ ભર્તૃહરિઃ । વયમપિ યથાવસરં કરણીયં વ્યવહારમાચરન્તઃ મહાત્માનઃ સ્યામ ઇતિ દિક્ ।

ટિપ્પણી

ઇયમ્ (ઇદમ્ (સર્વ. સ્ત્રી.) પ્ર. એ.વ.) આ વ્યક્તિત્વમ્ વ્યક્તિત્વ, માણસના વ્યવહારથી ઊભી થતી છાપ, માણસનું ચરિત પ્રકૃતિસિદ્ધમ્ (પ્રકૃત્યા સિદ્ધમ્ - તૃ.ત.) સ્વભાવથી સિદ્ધ, સ્વાભાવિક, કુદરતી મહત્ (નપું.) મોટું સામ્પ્રતિકે અત્યારના સમયમાં પ્રયત્નરતા: પ્રયત્ન કરવામાં લાગેલા વિવિધયા (વિવિધા (સ્ત્રી.) તૃ. એ.વ.) જુદી જુદી, વિવિધ વિકાસચિતુમ્ (વિ + કાસ્ (પ્રેરક-ણિચ્-કાસય) તુમુન્ > તુમ્ હે.કૃ.) વિકાસ કરવા માટે પ્રયત્ન (પ્ર + યત્ + વ.કા. અ.બ.વ.) પ્રયત્ન કરે છે સંભાવ્યતે (સમ્ + ભૂ પ્રેરક - વ., અ.એ.વ. ક.પ્ર.) સંભવે છે, શક્ય બને છે વસ્તુતઃ હકીકતમાં અવગચ્છામઃ (અવ + ગમ્ વ. ડ.બ.વ.) જાણીએ. સમજીએ. કથં નામ કેવી રીતે શતકત્રયમ્ (શતકાનાં ત્રયમ્ - ષ.ત.) ત્રણ શતકો (સો સ્વતંત્ર શ્લોકો ધરાવતા કાવ્યને શતકકાવ્ય કહેવામાં આવે છે.) વિપદિ (વિપત્ (સ્ત્રી.) સ.એ.) વિપત્તિમાં, મુશ્કેલીમાં, પરેશાનીમાં (પર્યાય - આપદ, વિપત્તિઃ, આપત્તિઃ) અભ્યુદયે ઉન્નતિની સ્થિતિમાં, ઉદયકાળમાં સદસિ (સદસ્ (નપું.) સ.એ.) સભામાં વાક્યપટુતા (વાચિ પટુઃ - સ.ત., વાક્યપટોઃ ભાવઃ - વાક્યપટુતા) વાણીનું ચાતુર્ય, બોલવામાં હોશિયારી યુધિ (યુધ્ (સ્ત્રી.) સ.એ.) યુદ્ધમાં, સંઘર્ષમાં યશસિ (યશસ્ (નપું.) સ.એ.) યશમાં, કીર્તિની બાબતમાં અભિરુચિઃ લગાવ, પ્રેમ વ્યસનમ્ આદત, ટેવ શ્રુતૌ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઇત્યમ્ આ રીતે, આમ અવગન્તવ્યમ્ (અવ + ગમ્ તવ્ય વિધિ.કૃ.) જાણવું જોઈએ, સમજવું જોઈએ વિપદઃ (વિપદ્ (સ્ત્રી.) ષ.એ.) આપત્તિનો અભ્યુદયસ્ય ઉન્નતિનો, આગળ વધવાનો સાક્ષાત્કારઃ સામનો કરણીયઃ (કૃ + અનીય વિધિ.કૃ.) કરવાનો રહે છે. કરવો જોઈએ. ધરણીયમ્ (ધૃ + અનીય વ.કૃ.) ધારણ કરવું જોઈએ કર્તવ્યમ્ (કૃ + તવ્ય વિધિ.કૃ.) કરવા યોગ્ય કાર્યને આચરતા (આ + ચર્ + શત્ વ.કૃ. (આચરત્ (પું.) તૃ.એ.) આચરણ કરતા પ્રદર્શનીયઃ (પ્ર + દૃશ્ (પ્રે.) + અનીય વિધ્યર્થ. કૃ.) દેખાડવું જોઈએ વિચારયતા (વિ + ચર્ + શત્ વ.કૃ., (વિચારયત્ (પું.) તૃ.એ.) વિચાર કરતા ગુણદ્વયમ્ (ગુણાનામ્ દ્વયમ્ - ષ.ત.) બે ગુણો વરણીયમ્ (વૃ + અનીય વિ.કૃ.) પસંદ કરવું જોઈએ અભિરુચિઃ લગાવ, પ્રેમ યથાવસરમ્ (અવસરમ્ અનતિક્રમ્ય - અ.ભા.) અવસર મુજબ, પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે ઉક્તમ્ (વચ્ + ક્ત ક.ભૂ.કૃ.) કહેલું, બોલેલું પ્રસંગાષ્ટકમ્ છ પ્રસંગોનો સમૂહ આયાતિ (આ + યા + વ. અ.પુ.એ.વ.) આવે છે આકારિતમ્ (આ + કૃ કારિ + ક્ત - ત ભૂ.કૃ.) ઉપસી આવેલું, આકારેલું રેખાઙ્કનમ્ (રેખાયાઃ અઙ્કનમ્ - ષ.ત.) રેખાંકન, રેખાચિત્ર નીતિઙ્કનઃ (નીતિં જ્ઞાનાતિ અસૌ - ડ.ત.) નીતિને જાણનાર, નીતિશાસ્ત્રી ઇતિ દિક્ (આ પદાવલિનો પ્રયોગ કરીને કોઈ લેખ કે પ્રસંગની પૂર્ણાહુતિ કરવાની સંસ્કૃતમાં પરંપરા છે. તેનો અર્થ થાય છે - આટલું દિશા સૂચન પૂરતું છે.

સન્ધિ

યદસ્મદીયમ્ (યત્ અસ્મદીયમ્) । પરન્ત્વત્ર (પરન્તુ અત્ર) । ઇત્યેકઃ (ઇતિ એકઃ) । ધૈર્યમથાભ્યુદયે (ધૈર્યમ્ અથ અભ્યુદયે) । ચાભિરુચિર્વ્યસનમ્ (ચ અભિરુચિઃ વ્યસનમ્) । તચ્ચેત્યમ્ ((તત્ ચ ઇત્યમ્) । ચેતિ (ચ ઇતિ) । પ્રસંગાષ્ટકમેતદાયાતિ (પ્રસંગાષ્ટકમ્ એતત્ આયાતિ) । મહદસ્તિ (મહત્ અસ્તિ) । સ એવ (સઃ એવ) ॥

વિશેષ

1. પ્રકૃતિસિદ્ધં હિ મહાત્મનામ્ । સમાજમાં કેટલાક લોકો પોતાને મહાત્મા તરીકે પ્રસ્થાપિત કરતા હોય છે. એ માટે કેટલાક લોકો વસ્ત્રનો, તો કેટલાક જ્ઞાનનો, તો કેટલાક વળી વાક્યછટાનો અને દંભનો આશ્રય લેતા હોય છે; પરંતુ એ યાદ રાખવા જેવું છે કે આ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતો માણસ કદી મહાત્મા હોઈ શકે નહિ. તમારે જો મહાત્મા માણસની પરીક્ષા કરવી હોય, તો તેના જીવનમાં આવતા વિપત્તિના અને અભ્યુદયના સમયમાં તેના દ્વારા કરવામાં આવતો વ્યવહાર તપાસી લેજો. જો તે વિપત્તિમાં ધૈર્ય બતાવે અને અભ્યુદયમાં ક્ષમા આચરે, તો સમજવું કે આ સાચો મહાત્મા છે. એવી જ રીતે જ્યારે એ માણસ સભામાં ઉપસ્થિત હોય અને પોતાના વાક્યાતુર્યથી સત્યનો પક્ષ પ્રબળ બનાવી શકે અને સંઘર્ષ કે યુદ્ધનો અવસર આવતાં વિક્રમ દર્શાવી શકે, તો સમજવું એ માણસ મહાત્મા છે અને છેલ્લે જો તેની રુચિ યશ કમાવવામાં હોય અને શ્રુતિ અર્થાત્ (સજ્જનોને, વિદ્વાનોને) સાંભળવાનું વ્યસન હોય, તો સમજી લેવું કે એ મહાત્મા છે.

કેટલાક મહાન આત્માઓ છે, જે આ બધા ગુણો પોતાની સાથે લઈને જન્મે છે. પણ જે આ ગુણોને લઈને ન જન્મ્યું હોય અને છતાં પણ તે આ બધા ગુણો કેળવવા ઈચ્છતું હોય, તો તેણે આ માટે પ્રયત્ન કરવો ઘટે. જે પ્રકૃતિસિદ્ધ મહાત્મા નથી, તે સ્વપ્રયત્નથી મહાત્મા બની શકે છે. શરત એટલી કે તેનું વ્યક્તિત્વ ઉપર્યુક્ત રીતનું હોય.

1. संस्कृतभाषायाम् एकवाक्येन उत्तरं लिखत ।
 - (1) सर्वेषां जनानां का कामना भवति ?
 - (2) अभ्युदये किं करणीयं भवति ?
 - (3) वाक्पटुता कुत्र अपेक्षिता भवति ?
 - (4) धैर्यं कदा धरणीयं भवति ?
2. नीयेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :
 - (1) सांप्रत समयमां लोको कर्ण आगतमां वधु प्रयत्नरत थर्ण रह्या छे ?
 - (2) व्यक्तित्वना निर्माणानो प्रयत्न क्यारे संभवित बनी शके छे ?
 - (3) राजर्षि भर्तृहरिरचित शतको केटलां छे अने कयां कयां ?
 - (4) महात्माओनी प्रकृतिसिद्ध आगतो कर्ण कर्ण छे ?
3. सविस्तर समजावो :
 - (1) प्रसंगषट्क
4. ससंदर्भ विवरण करो :
 - (1) श्रुतौ च व्यसनं करणीयं भवति ।
 - (2) प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ।
5. विवरणात्मक नोंध लभो :
 - (1) शतकत्रयम्
 - (2) नीतिशतकम्
 - (3) श्रुतिः
 - (4) गुणद्वयम्

19. होलिकोत्सवः

[**प्रस्तावना :** उत्सव એટલે આનંદનો અવસર. અખૂટ સાધનસામગ્રી ધરાવતા માનવીના જીવનમાં તો કદાચ પ્રતિદિન ઉત્સવનું વાતાવરણ હોય છે, પણ જીવનના સામાન્ય દિવસોમાં સાધનોના અભાવે સંઘર્ષમય જીવન જીવતા માનવી માટે ઉત્સવનો દિવસ વિશેષ દિવસ બની રહે છે. કેમકે આ ઉત્સવના દિવસે તે પોતાના સામાન્ય જીવનને વિસરીને વિશેષ આનંદ અનુભવતો હોય છે. આમ, માનવમાત્રને માટે ઉત્સવ આનંદ આપનારો બની રહે છે.

ઉત્સવને મનાવવા માટેના નિર્ધારિત આચાર-વિચારો છે. પ્રત્યેક ઉત્સવના પ્રસંગે માત્ર વ્યક્તિગત રીતે આનંદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ કરવાને બદલે, સામૂહિકરૂપે આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. આ કારણે સાધનાભાવથી પીડિત વ્યક્તિ પણ ઉત્સવના આનંદની ભાગીદાર બની શકતી હોય છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોલિકોત્સવની ઉજવણીમાં પણ વણી લેવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત સંપાદિત પાઠમાં ગુરુ-શિષ્યનો સંવાદ છે. તે સંવાદમાં હોલિકોત્સવ અને તેના પારંપરિક ઇતિહાસનો પરિચય કેન્દ્રસ્થાને છે.

ઉત્સવની ઉજવણીમાં માત્ર વ્યક્તિગત આનંદની પ્રાપ્તિનું જ લક્ષ્ય હોતું નથી, પરંતુ આનંદની ઉજવણી સાથે દાન અને તપનો અવસર પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે ઉત્સવની ઉજવણીને માનવીય જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધવાના સાધન તરીકે પણ જોવી જોઈએ.]

શિષ્ય: - કોડયં નામ હોલિકોત્સવઃ । કદા ચાયમાયાતિ ।

ગુરુ: - હોલિકાયાઃ ઉત્સવઃ - હોલિકોત્સવઃ । સઃ ફાલ્ગુનમાસસ્ય પૂર્ણિમાયાં તિથૌ આયાતિ ।

શિષ્ય: - કેયં હોલિકા ?

ગુરુ: - હોલિકા નામ એકા સ્ત્રી । સા ચ હિરણ્યકશિપોઃ અસુરરાજસ્ય ભગિની ।

શિષ્ય: - કિં કૃતં હોલિકયા, યેન તસ્યાઃ નામતઃ ઉત્સવોડયં પ્રવર્તતે ?

ગુરુ: - એવં હિ શ્રૂયતે - હિરણ્યકશિપુનામકસ્ય દૈત્યસ્ય પ્રહ્લાદનામકઃ એકઃ પુત્રઃ આસીત્ । સઃ નિત્યં પરમેશ્વરં ધ્યાયન્ ભક્તિમયં વ્યવહારં કરોતિ સ્મ । ભક્તિશત્રવે દૈત્યરાજાય સઃ વ્યવહારઃ ન રોચતે સ્મ । અતઃ સઃ સ્વકીયં ભક્તં પુત્રં મારયિતુમ્ અનેકથા પ્રયત્નં કૃતવાન્ । પરન્તુ પરમેશ્વરરક્ષિતઃ પ્રહ્લાદઃ કથમપિ મરણં ન ગતઃ । અન્તે તં દાહેન મારયિતું માયાવિનીં હોલિકાનામ્નીં સ્વકીયાં ભગિનીં હિરણ્યકશિપુઃ પ્રૈરયત્ ।

શિષ્ય: - કથં હોલિકામેવ હિરણ્યકશિપુઃ પ્રૈરયત્ ।

ગુરુ: - યતો હિ સા માયાવિની હોલિકા અગ્નિરક્ષિતા આસીત્ ।

શિષ્ય: - તતઃ કિં સજ્ઞાતમ્ ?

ગુરુ: - હિરણ્યકશિપુપ્રેરિતા હોલિકા એકદા ફાલ્ગુનમાસસ્ય પૂર્ણિમાયાં તિથૌ પ્રહ્લાદમ્ અઢ્કે સ્થાપયિત્વા અગ્નૌ પ્રાવિશત્ । પરમેશ્વરકૃપયા હોલિકા દગ્ધા ન તુ પ્રહ્લાદઃ । પ્રહ્લાદસ્તુ તથૈવ સુરક્ષિતઃ એવાતિષ્ઠત્ । હોલિકાયાઃ દાહેન ભક્તશિરોમણેઃ પ્રહ્લાદસ્ય ચ સુરક્ષયા પ્રસન્નાઃ પરમેશ્વરભક્તાઃ જનાઃ તતઃ પ્રભૃતિ પ્રતિવર્ષં હોલિકોત્સવમ્ અનુભાવયન્તિ ।

શિષ્ય: - અસ્મૈ કાર્યાય હોલિકયા કથં ફાલ્ગુનમાસસ્ય પૂર્ણિમા તિથિઃ સઙ્કલ્પિતા ?

ગુરુ: - પ્રાચીનકાલાદેવ ફાલ્ગુનમાસસ્ય પૂર્ણિમાયાં તિથૌ જનાઃ નવસસ્યેષ્ટિં કુર્વન્તિ સ્મ । તસ્યાં નવસસ્યેષ્ટૌ હોલિકા પ્રહ્લાદમાદાય અગ્નૌ ઉપાવિશત્ ।

શિષ્ય: - કિં નામ નવસસ્યેષ્ટિઃ ?

ગુરુ: - નવૈઃ સસ્યૈઃ ક્રિયમાણા ઇષ્ટિઃ નવસસ્યેષ્ટિઃ કથ્યતે । અસ્માકં દેશઃ કૃષિપ્રધાનઃ વર્તતે । અત્રત્યાઃ જનાઃ પ્રાયઃ દ્વિવારં કૃષિં કુર્વન્તિ । વર્ષાયાં શરદિ તથા । શરદિ કૃતાયાઃ કૃષેઃ ફલં પ્રાયઃ ફાલ્ગુનમાસે પ્રાપ્યતે । તત્ સસ્યરૂપં ફલં જનાઃ પ્રથમમ્ અગ્નિદેવાય સમર્પયન્તિ । તતઃ પરસ્પરં વિતીર્ય સ્વોપભોગાય કલ્પયન્તિ ।

- शिष्यः** - यद्येवं तर्हि अस्य उत्सवस्य होलिकोत्सवः नाम कथं सार्थकं भवेत्।
- गुरुः** - वस्तुतः होलकः नाम तृणाग्निभृष्टम् अर्धपक्वं शमीधान्यं भवति। तं होलकं जनाः अग्निदेवाय समर्पयन्ति। अद्यत्वेऽपि एषा परम्परा अविच्छिन्ना प्रवर्तते।
- शिष्यः** - होलकोऽयं स्वास्थ्ययापि उपकारको भवतीति श्रुतं मया। किं तत् सत्यमस्ति।
- गुरुः** - आम्, भवता श्रुतं सत्यमेवास्ति। भावप्रकाशनामके सुप्रसिद्धे आयुर्वेदग्रन्थे कथितमस्ति - होलकोऽल्पानलो मेद-कफ-दोषश्रमापहः। अर्थात् होलकः मेदं कफदोषं श्रमं च अपहन्ति।
- शिष्यः** - अयि गुरुचरणाः ! बहवो धन्यवादाः। अनेन बोधेन अहमनुगृहीतोऽस्मि॥

टिप्पणी

आयाति (आ + या व. अ. ए.व.) आवे છે. भगिनी બહેન (પર્યાય - સહોદરા, સ્વસા) કૃતમ્ (કૃ + ક્ત > ત કર્મ.ભૂ.કૃ.) કર્યુ નામતઃ (અવ્યય) નામથી શ્રૂયતે (શ્રુ (કર્મ.) વ. અ. એ.વ.) (એવું) સાંભળવામાં આવે છે આસીત્ (અસ્ હ્ય.ભૂ. અ. એ.વ.) હતું ધ્યાયન્ (ધ્યૈ > ધ્યા + શત્ વ.કૃ.) ધ્યાન કરતો ભક્તિમયમ્ ભક્તિપૂર્ણ (અહીં ભક્તિ શબ્દને પૂર્ણ-ભરેલું એ અર્થમાં મય પ્રત્યય થયો છે. કેટલાંક સ્થળે આ મય પ્રત્યય થી બનેલું. - એવા અર્થમાં પણ થાય છે. જેમકે - હિરણ્યમય સોનાથી બનેલું.) ભક્તિશત્રવે (ભક્તેઃ શત્રુઃ - ષ.વિ.) ભક્તિના દુશ્મનો માટે રોચતે સ્મ (રુચ્ + લટ્ અ. એ.વ. + સ્મ) ગમતું હતું અનેકથા (અવ્યય) અનેકવાર પરમેશ્વરરક્ષિતઃ (પરમેશ્વરેણ રક્ષિતઃ - તૃ.ત.) પરમેશ્વરથી રક્ષાયેલા ગતઃ (ગમ્ + ક્ત > ત, કર્ત.ભૂ.કૃ.) પ્રાપ્ત થયો અન્તે છેવટે દાહેન અગ્નિથી, બાળવા થકી માયાવિનીમ્ માયાવી એવીને સ્વકીયામ્ પોતાની પ્રેરયત્ (પ્ર + ઈર્ હ્ય.ભૂ. અ. એ.વ.) પ્રેરણા કરી. પ્રેરી. યતો હિ (અ.) કેમકે અગ્નિરક્ષિતા (અગ્નિના રક્ષિતા - તૃ.ત.) અગ્નિથી રક્ષા પામેલી સજ્ઞાતમ્ (સમ્ + જન્ + ક્ત > ત કર્મ. ભૂ.કૃ.) થયું, બન્યું એકદા (અ.) એકવાર અઢકે બોળામાં સ્થાપયિત્વા (સ્થા + પ્રેરક + ક્ત્વા > ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) બેસાડીને પ્રાવિશત્ (પ્ર + વિશ્ હ્ય.ભૂ. અ. એ.વ.) પ્રવેશી ગઈ, પ્રવેશી દગ્ધા (દહ્ + ક્ત > ત + આ કર્મ.ભૂ.કૃ.) બળી, બળી ગઈ અતિષ્ટત્ (સ્થા > તિષ્ટ્ હ્ય.ભૂ. અ. એ.વ.) ઊભો રહ્યો તતઃ પ્રભૃતિ (અવ્યય) ત્યારથી માંડીને અનુભાવયન્તિ (અનુ + ભૂ + પ્રેરક > અનુભાવિ વ. અ. બ.વ.) મનાવે છે, ઊજવે છે સઢકલ્પિતા સંકલ્પેલી, વિચારેલી નવસસ્યેષ્ટિમ્ (નવં ચ તત્ સસ્યમ્ (કર્મ.), નવસસ્યેન ઇષ્ટિઃ - તૃ.ત.) નવા સસ્ય-અન્ન દ્વારા કરાતા યજ્ઞને ઉપાવિશત્ (ઉપ + વિશ્ હ્ય.ભૂ. અ. એ.વ.) બેઠો ક્રિયમાણા (કૃ + આન આ.વ.કૃ.) કરવામાં આવતી અત્રત્યાઃ અહીં રહેનાર, અહીં થનારા દ્વિવારમ્ બે વાર, બે વખત શરદિ (શરદ્ (સ્ત્રી.) સ. એ.વ.) શરદઃઋતુમાં પ્રાયઃ (અવ્યય) ઘણું કરીને, મોટે ભાગે પ્રાપ્યતે (પ્ર + આપ્ (કર્મણિ) વ. અ. એ.વ.) પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમમ્ પહેલાં વિતીર્ય (વિ + તૃ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) વહેંચીને, વિતરણ કરીને સ્વોપભોગાય (સ્વસ્ય ઉપભોગઃ, તસ્મૈ - ષ.ત.) પોતાના વપરાશને માટે કલપયન્તિ (કલ્પ્ વ. અ. બ.વ.) વિચારે છે તૃણાગ્નિભૃષ્ટમ્ (તૃણાનામ્ અગ્નિઃ (ષ.ત.), તૃણાગ્નિના ભૃષ્ટમ્ - તૃ.ત.) તણખલાથી બળતા અગ્નિમાં શેકેલા અર્ધપક્વમ્ અડધું રંધાયેલું શમીધાન્યમ્ શમી-ડુંડાવાળા અન્નને અદ્યત્વે આજકાલ (પર્યાય - સમ્પ્રતિ, ઇદાનીમ્) અવિચ્છિન્ના અખંડિત, તૂટી ન હોય તે રીતની શ્રુતમ્ (શ્રુ + ક્ત > ત કર્મ.ભૂ.કૃ.) સાંભળ્યું છે આમ્ હા (સંસ્કૃત ભાષામાં આ અવ્યય સ્વીકારોક્તિ માટે વપરાય છે.) અલ્પાનલઃ (અલ્પઃ ચાસૌ અનલઃ - કર્મ.) ઓછો અગ્નિ, ધીમી આગ મેદકફદોષશ્રમાપહઃ (મેદઃ ચ કફઃ ચ (ઇ.દ્વ.) મેદકફયોઃ દોષઃ - (ષ.ત.), મેદકફદોષઃ ચ શ્રમઃ ચ (ઇ.દ્વ.) મેદકફદોષશ્રમાૌ અપહરતિ (ઉપ. ત.) સઃ) મેદ અને કફના દોષને અને થાકને દૂર કરનાર અપહન્તિ (અપ + હન્ વ. અ. એ.વ.) હણે છે. દૂર કરે છે. ગુરુચરણાઃ ગુરુજી (સંસ્કૃતમાં આદર બતાવવા માટે જે તે શબ્દની પાછળ ચરણ કે પાદ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે - પિતૃપાદાઃ, માતૃચરણાઃ) અનુગૃહીતઃ (અનુ + ગ્રહ્ + ક્ત > ત કર્મ.ભૂ.કૃ.) આભારી થવું (ભૂ. કૃ.ના જેટલા પણ પ્રયોગો છે, તે બધામાં ક્ત > ત ની પૂર્વે આવતો ઇ સર્વદા ઇસ્વ હોય છે, (જેમકે - પઠિતઃ, લિખિતઃ) પરંતુ એક માત્ર ગૃહીતઃ પ્રયોગમાં દીર્ઘ (ઈ) છે.)

સન્ધિ

ચાયમાયાતિ (ચ અયમ્ આયાતિ) । કેયમ્ (કા ઇયમ્) । પ્રહ્લાદસ્તુ (પ્રહ્લાદઃ તુ) । એવાતિષ્ટત્ (એવ અતિષ્ટત્) । પ્રાચીનકાલાદેવ (પ્રાચીનકાલાત્ એવ) । યદ્યેવમ્ (યદિ એવમ્) । હોલકોઽયમ્ (હોલકઃ અયમ્) । સ્વાસ્થ્યાયાપિ (સ્વાસ્થ્યાય અપિ) । ઉપકારકો ભવતીતિ (ઉપકારકઃ ભવતિ ઇતિ) । સત્યમેવાસ્તિ (સત્યમ્ એવ અસ્તિ) । હોલકોઽલ્પાનલો મેદકફદોષશ્રમાપહઃ (હોલકઃ અલ્પાનલઃ મેદકફદોષશ્રમાપહઃ) । અહમનુગૃહીતોઽસ્મિ (અહમ્ અનુગૃહીતઃ અસ્મિ) ।

વિશેષ

1. હોલિકોત્સવઃ ડાગણની પૂનમે મનાવવામાં આવતા આ ઉત્સવના બે સ્વરૂપ છે - હોલિકાયાઃ ઉત્સવઃ । અને હોલકાનામ્ ઉત્સવઃ । પ્રથમ વાક્ય મુજબ હિરણ્યકશિપુની બહેન હોલિકા દ્વારા ભક્ત પ્રહ્લાદને મારવાના ઉપક્રમરૂપ ઘટનાનું સૂચન થાય છે. જ્યારે દ્વિતીય વાક્ય પ્રમાણે હોલકનામના અન્ન દ્વારા કરવામાં આવતા નવસસ્યેષ્ટિ કર્મનું સૂચન થાય છે. દ્વિતીય વાક્ય જે કર્મનું સૂચન કરે છે, તે પ્રાચીન છે જ્યારે પ્રથમ વાક્યને લીધે જે ઘટનાનું સૂચન થાય છે, તે અપેક્ષાકૃત અર્વાચીન છે.

2. નવસસ્યેષ્ટિઃ (નવાં ધાન્યોથી થનારો યજ્ઞ.) આ એક પ્રકારનો યજ્ઞ છે. નવા પાકેલા અન્નનો પોતાના માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તે પહેલાં દેવતાઓને તે નવું અન્ન સમર્પિત કરવા માટે આ યજ્ઞ કરાય છે. નવસસ્યસ્ય નિમિત્તા ઇષ્ટિઃ - નવસસ્યેષ્ટિઃ । વર્ષ દરમિયાન આવા બે યજ્ઞોની પરંપરા છે. તેમાંનો એક શરદઋતુમાં અને બીજો વસંત ઋતુમાં થાય છે. શરદ ઋતુમાં થતા આ પ્રકારના નવસસ્યેષ્ટિને શારદીયનવસસ્યેષ્ટિઃ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અત્યારે આ પર્વને દીપાવલી તરીકે ઉજવવામાં આવી રહ્યું છે. વસંતઋતુમાં થતા આ પ્રકારના નવસસ્યેષ્ટિને વાસન્તિકનવસસ્યેષ્ટિઃ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અત્યારે આ પર્વને આપણે હોળી તરીકે ઉજવીએ છીએ.

3. હોલકઃ આ અન્નનો એક પ્રકાર છે. શમીધાન્ય અને શૂકધાન્યના તાજા તૈયાર થયેલા રસ ધરાવતા દાણાને હળવા અગ્નિમાં શેકવાથી જે તૈયાર થાય, તે અન્નને હોલક કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં અત્યારે આપણે આ પ્રકારના અન્નને માટે પૌક શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. વળી, જેને અત્યારે ધાણી કહીએ છીએ તેને પણ એક રીતે તો હોલક કહી શકાય. વસંતઋતુમાં કફજન્ય રોગોનો ઉપદ્રવ વધારે થાય છે. આ સ્થિતિમાં કફનું શમન કરવા માટે આ હોલક અન્ન ખાવાનું રહે છે.

4. ભાવપ્રકાશઃ આયુર્વેદનો એક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ. તેના રચયિતા ભાવમિશ્ર છે. તેઓ ઇ.સ.ની સોળમી સદીમાં થઈ ગયા. આ ગ્રંથમાં આયુર્વેદના આઠેય અંગો (કાયચિકિત્સા, બાલચિકિત્સા, ગ્રહચિકિત્સા, ઉર્ધ્વાંગચિકિત્સા, શલ્યચિકિત્સા, દ્વૈષ્ટચિકિત્સા (વિષતંત્ર), જરાચિકિત્સા (રસાયણ) અને વૃશચિકિત્સા (વાજીકરણ)ની ચર્ચા છે.

5. અહમનુગૃહીતોઽસ્મિ । વાગ્વ્યવહાર દરમિયાન જ્યારે કોઈ આપણો સહયોગી બની રહે છે, ત્યારે તેનો આભાર માનવા માટે સંસ્કૃતભાષામાં આ વાક્યનો પ્રયોગ પ્રચલિત છે. આનો ભાવાર્થ આ રીતે છે - તમે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે, હું તેનો સ્વીકાર કરું છું અને તે માટે હું તમારો ઋણી છું.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનાં સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત ।

(1) હિરણ્યકશિપુનામકસ્ય દૈત્યસ્ય પુત્રઃ કઃ આસીત્ ?

(ક) પ્રહ્લાદઃ (ખ) ધ્રુવઃ (ગ) કશ્યપઃ (ઘ) વેનઃ

(2) પ્રહ્લાદં મારયિતું હિરણ્યકશિપુઃ કાં પ્રૈરયત્ ?

(ક) પૂર્ણમામ્ (ખ) હોલિકામ્ (ગ) માતરમ્ (ઘ) દેવીમ્

- (3) भारते जनाः प्रायः कतिवारं कृषिं कुर्वन्ति ?
(क) एकवारम् (ख) द्विवारम् (ग) त्रिवारम् (घ) चतुर्वारम्
- (4) होलकं जनाः कस्मै समर्पयन्ति ?
(क) गणेशाय (ख) शिवाय (ग) अग्निदेवाय (घ) विष्णवे

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संक्षेपतः उत्तरं लिखत ।

- (1) होलिकोत्सवः कदा आयाति ?
(2) होलिका नाम स्त्री कस्य भगिनी आसीत् ?
(3) प्रह्लादम् अङ्के स्थापयित्वा होलिका कदा अग्नौ प्राविशत् ?
(4) अस्माकं देशः कीदृशः वर्तते ?
(5) होलकं जनाः प्रथमं कस्मै समर्पयन्ति ?

3. नीचेना प्रश्नोना उत्तर मातृभाषामां लभो :

- (1) होलिकोत्सव साथे प्रह्लादनुं पात्र केवी रीते जोडयेदुं छे ?
(2) प्रह्लाद केवो व्यवहार करतो હતો અને તે કોને ગમતો ન હતો ?
(3) ફાગણની પૂનમે હોલિકાએ કોની પ્રેરણાથી શું કર્યું ?
(4) હોલક સ્વાસ્થ્ય માટે કેવી રીતે ઉપયોગી છે ?

4. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) નવસર્યેષ્ટિ
(2) હોલક
(3) ભાવપ્રકાશ

5. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) હોલિકોત્સવ

20. અગ્રાણાં શતમુદ્દિષ્ટમ્

[પ્રસ્તાવના : આ ગદ્યાંશ ચરકસંહિતા (ચરકસંહિતા ઈ.સ.ની પ્રથમ શતાબ્દી)ના સૂત્રસ્થાનના પચ્ચીસમા અધ્યાયમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. આ અધ્યાયમાં અગ્નિવેશ અને ભગવાન આત્રેયનો સંવાદ છે. પ્રસ્તુત સંવાદમાં જે તે બાબતમાં જે જે વસ્તુઓ અગ્રસ્થાને રહેલી છે, તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ, તો જગતમાં અનંત પદાર્થો છે અને અનંત ક્રિયાઓ છે. તેમાંથી વિવિધ ક્ષેત્રની કુલ એકસો બાબતોને દૃષ્ટિસમક્ષ રાખવામાં આવી છે. એ પછી આ એકસો બાબતોમાં જે જે અગ્રસ્થાને વિરાજી શકે છે, તેને અહીં રેખાંકિત કરી બતાવી છે. આ એકસોમાંથી અહીં જુદા જુદા પ્રકારની માત્ર ચોત્રીસ બાબતોને પસંદ કરી, તેમની રજૂઆતને સંપાદિત કરીને મૂકવામાં આવી છે.

જીવનને ટકાવી રાખવા માટેના દૈનંદિન વ્યવહારોમાં આહાર મહત્વનો છે. આવા આહારમાં અગ્રસ્થાને રહેલા અન્ન-પદાર્થો, રોગાદિથી શરીરને સંરક્ષણ પૂરું પાડનારા પદાર્થોમાં અગ્રસ્થાને રહેલા મધુ, સર્પિ વગેરે ઔષધતત્ત્વો, માનવીય પ્રતિભાના વિકાસમાં ઉપયોગી અને અવરોધ ઊભો કરનારી બાબતોમાં સમાવેશ કરી શકાય, એવા ગુણો કે અવગુણોમાં અગ્રસ્થાને રહેલી તંદ્રા, ક્લેશ વગેરેને અંજામ આપનારી બાબતોમાં અને પ્રીણન, સ્નાન જેવી અનુકૂળ ક્રિયાઓમાં જે અગ્રસ્થાને વિરાજે છે, તેમનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. માણસ એક વાર આ અગ્રસ્થાને વિરાજતી બાબતોને જાણી લે, તો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બાબતોને ગ્રાહ્ય રાખી શકે છે અને જો તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન હોય, તો તેને ત્યજી દેવામાં તત્પર બની શકે છે.]

ચરકસંહિતાયાં સૂત્રસ્થાને પચ્ચવિંશતિતમે અધ્યાયે ભગવાન્ આત્રેયઃ અગ્નિવેશાય અગ્રાણાં શતમુપદિશતિ । તત્ર શતમુદ્દિષ્ટેષુ કિચ્ચિદ્ અત્ર સદ્ગૃહ્યતે । તદ્વથા -

લોહિતશાલયઃ શૂકધાન્યાનામ્, મુદ્ગાઃ શમીધાન્યાનામ્, આન્તરિક્ષમ્ ઉદકાનામ્, સૈન્ધવં લવણાનામ્, ગવ્યં સર્પિઃ સર્પિષામ્, ગોક્ષીરં ક્ષીરાણામ્, તિલતૈલં સ્થાવરજાતાનાં સ્નેહાનામ્, અન્નં વૃત્તિકરાણામ્ શ્રેષ્ઠમ્, ઉદકમ્ આશ્વાસકરાણામ્, ક્ષીરં જીવનીયાનામ્, મધુ શ્લેષ્મપિત્તપ્રશમનાનામ્, સર્પિઃ વાત-પિત્ત-પ્રશમનાનામ્, તૈલં વાતશ્લેષ્મપ્રશમનાનામ્, વ્યાયામઃ સ્થૈર્યકરાણામ્, મદનફલં વમનાસ્થાપાનાનુવાસનોપયોગિનામ્, ક્ષીરઘૃતાભ્યાસઃ રસાયનાનામ્, ચન્દનં દુર્ગન્ધહરદાહનિર્વાપણલોપાનામ્, કાલભોજનમ્ આરોગ્યકરાણામ્, તૃપ્તિઃ આહારગુણાનામ્, વેગસન્ધાનમ્ અનારોગ્યકરાણામ્, વિષાદઃ રોગવર્ધનાનામ્, સ્નાનં શ્રમહરાણામ્, હર્ષઃ પ્રીણનાનામ્, અતિસ્વપ્નઃ તન્દ્રાકરાણામ્, સર્વરસાભ્યાસઃ બલકરાણામ્, એકરસાભ્યાસઃ દૌર્બલ્યકરાણામ્, લૌલ્યં ક્લેશકરાણામ્, સમ્પ્રતિપત્તિઃ કાલજ્ઞાનપ્રયોજનાનામ્, અધ્યવસાયઃ ફલાતિપત્તિહેતૂનામ્, અસમર્થતા ભયકરાણામ્, તદ્વિદ્યસમ્ભાષા બુદ્ધિવર્ધનાનામ્, આયુર્વેદઃ અમૃતાનામ્, સદ્વચનમ્ અનુષ્ટેયાનામ્, સર્વસંન્યાસઃ સુખાનામિતિ ।

ટિપ્પણી

ચરકસંહિતાયામ્ ચરકસંહિતા નામના ગ્રંથમાં સૂત્રસ્થાને (ચરકસંહિતા નામના ગ્રંથની અંદર આવતાં) સૂત્રસ્થાન (નામના પ્રકરણ)માં પચ્ચવિંશતિતમે પચ્ચીસમા (પ્રકરણ)માં આત્રેયઃ આત્રેય (અત્રિ ઋષિના પુત્ર, આયુર્વેદના જ્ઞાતા એક ઋષિ) અગ્નિવેશાય અગ્નિવેશને (આયુર્વેદના અધ્યેતા, આત્રેયના શિષ્ય એવા એક ઋષિ) અગ્રાણામ્ (અગ્રે ભવમ્, અગ્રમ્, તેષામ્ - ત.પ્ર.) આગળના સ્થાનમાં રહેલી વસ્તુઓમાંથી, પ્રથમ ક્રમે રહેલી બાબતોમાંથી (અહીં સમગ્ર પાઠમાં જે જે ષષ્ટી વિભક્તિ વપરાય છે, તે નિર્ધારણમાં છે. અનેક વસ્તુઓમાંથી જ્યારે કોઈ એક વસ્તુનું નિર્ધારણ કરી આપવાનું હોય, ત્યારે જે અનેક વસ્તુઓમાંથી અમુક વસ્તુને નિર્ધારિત કરી આપવાની હોય છે, તેમાં ષષ્ટી અથવા સપ્તમી વિભક્તિ વપરાય છે. અહીં સર્વત્ર ષષ્ટી વિભક્તિ વપરાય છે. આ કારણે ષષ્ટી વિભક્તિમાં વપરાયેલા પદનો જ્યારે ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનો થાય છે, ત્યારે માંથી - એવો અનુવાદ કરવાનો રહે છે. જેમકે - શૂકધાન્યાનામ્ ડુંડાવાળા ધાન્યોમાંથી) શતમ્ એક સો ઉપદિશતિ (ઉપ + દિશ્ ઉપદેશવું વ. અ. એ.વ.) ઉપદેશ કરે છે ઉદ્દિષ્ટમ્ (ઉદ્ + દિશ્ + ક્ત > ત કર્મ.ભૂ.કૃ.) ઉપદેશ કર્યો હતો, શીખવ્યું હતું કિચ્ચિત્ થોડું સંગ્રહ્યતે (સમ્ + ગૃહ્ સંગ્રહ કરવો (કર્મ.) વ. અ.પુ. એ.વ.) સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, સંગ્રહ કરવામાં આવી રહ્યો છે તદ્વથા જેમકે, ઉહાહરણ તરીકે, દા.ત. લોહિતશાલયઃ (લોહિતા ચાસૌ શાલિઃ - કર્મ.) લાલ રંગના ચોખા, શાટીના

योषा शूकधान्यानाम् (शूकस्य धान्यम् - ष.त.) दूडावाणां धान्योमांथी मुद्गाः भग शमीधान्यानाम् (शम्याः धान्यम् - ष.त.) सींगवाणां धान्योमांथी, इडावाणां अनाजमांथी आन्तरिक्षम् (अन्तरिक्षात् आगतम् - त.प्र.) अन्तरिक्षमांथी आवेलुं (जण) उदकानाम् अनेक जतना पाण्डिमांथी सैन्धवम् (सिन्धौ भवम् - त.प्र.) सिंधालूष, सैंधव लवणानाम् अनेक जतना भीढांथी गव्यम् (गावः विकारम् - त.प्र.) गायनुं विकार (सर्पि-धीनुं विशेषण) सर्पिः धी सर्पिसाम् अनेक जतना धीमांथी गोक्रीरम् (गवां क्षीरम् - ष.त.) गायनुं दूध क्षीराणाम् अनेक जतना दूधमांथी तिलतैलम् (तिलानाम् तैलम् - ष.त.) तलनुं तेल स्थावरजातानाम् (स्थावरात् जातः - तेषाम्, पं.त.) वृक्षमांथी उत्पन्न थयेली अनेक वस्तुओमांथी स्नेहानाम् अनेक प्रकारना तेलमांथी वृत्तिकराणाम् (वृत्तिं करोति - वृत्तिकरः, तेषाम् - उप.तत्पु.) शरीरने स्थायी बनावनारा अनेक पदार्थोमां आश्वासकराणाम् (आश्वासं करोति - आश्वासकरः, तेषाम् - उप.तत्पु.) - आश्वासन-शांति आपनारा अने पदार्थोमां जीवनीयानाम् (जीव् + अनीय वि.कृ.) शरीरने श्रवणीय शक्ति आपनारा अनेक पदार्थोमां मधु मध श्लेष्मपित्तप्रशमनानाम् (श्लेष्म च पित्तः च श्लेष्मपित्तौ (इ.द्व.), श्लेष्मपित्तयोः प्रशमनम् - तेषाम् (ष.त.) श्लेष्म-कफ अने पित्तनुं शमन करनारा अनेक पदार्थोमां वात-पित्त-प्रशमनानाम् (वातस्य च पित्तस्य च प्रशमनम् - तेषाम्, ष.त.) वात अने पित्तनुं शमन करनारा अनेक पदार्थोमां वातश्लेष्मप्रशमनानाम् (वातः च श्लेष्म च वातश्लेष्माणौ (इ.द्व.), वातश्लेष्मयोः प्रशमनम् - तेषाम् (ष.त.) वात अने कफनुं शमन करनारा अनेक पदार्थोमांथी स्थैर्यकराणाम् शरीरने स्थिरता आपनारी बाबतोमां मदनफलम् भीढण वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनाम् (वमनस्य आस्थापनम् - (ष.त.) वमनास्थापनम् च अनुवासनम् च - वमना...वासने (इ.द्व.), वमना...वासनयोः उपयोगिनः, तेषाम् - ष.त.) वमनास्थापन अर्थात् ऋक्षभस्ती (उलटी कर्म) अने अनुवासन अर्थात् स्निग्धभस्ती कर्ममां उपयोगी अेवा पदार्थोमां क्षीरघृताभ्यासः (क्षीरं च घृतं च (इ.द्व.), क्षीरघृतयोः अभ्यासः - ष.त.) दूध अने धी सतत (पावा) नी आदत रसायनानाम् सर्व प्रकारना रसायणोमां दुर्गन्धहरदाहनिर्वापणलेपानाम् (दुर्गन्धं हरति - दुर्गन्धहरः (उप.त.), दाहस्य निर्वापणम् - (ष.त.), दुर्गन्धहस्य च दाहनिर्वापणस्य च लेपः, तेषाम् - इ.द्व.) दुर्गन्धे दूर करनार अने दाह-गरभीने दूर करनारा लेपनोमां कालभोजनम् (काले भोजनम् - स.त.) समये करवामां आवेलुं भोजन आरोग्यकराणाम् (आरोग्यं करोति, तेषाम् - उप.त.) आरोग्य-स्वास्थ्यने सायवनारी अनेक वस्तुओमां आहारगुणानाम् (आहाराणां गुणाः, तेषाम् - ष.त.) आहार-भोराकना जे अनेक गुणो छे, तेमां वेगसन्धानम् (वेगस्य सन्धानम् - ष.त.) कुदरती आवेग-डाजतने रोकवानुं अनारोग्यकराणाम् (न आरोग्यकरम्, तेषाम् - नज्ज.) अनारोग्य - मांढगी करनारी अनेक बाबतोमां विषादः दुःख रोगवर्धनानाम् (रोगस्य वर्धनम्, तेषाम् - ष.त.) रोगोने वधारनारा अनेक पदार्थोमां श्रमहराणाम् (श्रमं हरति, तेषाम् - उप.त.) श्रमने हरी लेनारा पदार्थोमां प्रीणनानाम् भुश करनारी अनेक बाबतोमां अतिस्वप्नः वधारे पडती ओंघ-निद्रा तन्द्राकराणाम् (तन्द्रां करोति, तेषाम् - ष.त.) तन्द्रा-आणस करनारा पदार्थोमां सर्वरसाभ्यासः (सर्वेषां रसानाम् अभ्यासः - ष.त.) अधा प्रकारना रसो (ने पावा) नो अभ्यास (भोजनना संदर्भे रसो छ छे - कटु-तीभो, अम्ल-पाटो, मधु-गण्यो, लवण-पारो, तिक्त-कडवो अने कषाय-तूरो) बलकराणाम् (बलं करोति, तेषाम् - ष.त.) बल आपनारा अनेक पदार्थोमां एकरसाभ्यासः (एकस्य रसस्य अभ्यासः - ष.त.) अेक ज रस (ने सतत पावा) नी आदत दौर्बल्यकराणाम् (दुर्बलस्य भावः दौर्बल्यम्, दौर्बल्यं करोति, तेषाम् - उप.त.) दुर्बलता लावनारा अनेक पदार्थोमां लौल्यम् (लोलायाः भावः - त.प्र.) लोलुपता, यंयणता क्लेशकराणाम् (क्लेशं करोति, तेषाम् - उप.त.) क्लेश-दुःख आपनारा पदार्थोमां सम्प्रतिपत्तिः (उचित समये कार्य करवुं (समय रडेतां कार्यनुं अनुष्ठान करी लेवुं) कालज्ञानप्रयोजनानाम् (कालस्य ज्ञानम् - कालज्ञानम् (ष.त.), कालज्ञानं प्रयोजनं येषाम्, तेषाम् - बहु.) काण-ज्ञानना अनेक प्रयोजनोमां (समयने ओणभी लेवानां अनेक लाभोमां) अध्यवसायः दृढ निश्चय साथे कार्य करवानी वृत्ति फलातिपत्तिहेतूनाम् (फलस्य अतिपत्तिः (ष.त.), फलातिपत्तीनां हेतवः तेषाम् - ष.त.) वधारे इणनी प्राप्ति थवाना अनेक कारणोमां असमर्थता (समर्थस्य भावः - समर्थता, (त.प्र.), न समर्थता - नज्ज.) सामर्थ्यनो अभाव, काम न करी शकवानी वृत्ति भयकराणाम् (भयं करोति, येषाम् - उप.त.) भय करनारी अनेक बाबतोमां तद्विद्यसम्भाषा (तस्य विद्यः - तद्विद्यः (ष.त.), तद्विद्यस्य सम्भाषा - ष.त.) ते ते विद्याने ज्ञाननारी व्यक्तिओनी साथेनो संवाद-वार्तालाप बुद्धिवर्धनानाम् (बुद्धेः वर्धनम्, तेषाम् - ष.त.) ज्ञान वधारवाना अनेक उपायोमां आयुर्वेदः आयुर्वेद, चिकित्साशास्त्र अमृतानाम् (पृथ्वी उपर उपलब्ध अनेक) अमृतोमां सद्वचनम् (सतां वचनम् - ष.त.) सज्जनोअे कडेलुं वचन अनुष्ठेयानाम् करवा जेवां अनेक कार्योमां सर्वसंन्यासः (सर्वस्मात् संन्यासः - ष.त.) अधी बाबतोमांथी संन्यास, अधां अंधनोनी त्याग.

વિશેષ

1. મધુ, સર્પિ: તૈલમ્ । આયુર્વેદશાસ્ત્રની માન્યતા પ્રમાણે માનવ શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ રહેલી છે. જ્યાં સુધી આ ત્રણેય ધાતુ સમાન પ્રમાણમાં રહે છે, ત્યાં સુધી માનવશરીર સ્વસ્થ રહે છે. આ ત્રણ પૈકી કોઈ પણ દોષની માત્રા અસમાન બને છે, ત્યારે માનવશરીર રોગી બને છે.

માનવશરીરમાં રહેલા વાત, પિત્ત અને કફને સમ રાખવા માટે ક્રમશઃ તૈલમ્ (તલના તેલની માલીશ), મધુ (મધનું સેવન) અને સર્પિ: (ધીનું સેવન)નો ઉપયોગ કરવાનું સૂચન છે. આમ, આયુર્વેદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ઉપર્યુક્ત ત્રણેય પદાર્થો માનવ-માત્રને હંમેશાં ઉપયોગી રહ્યા છે, અત્યારે પણ છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે.

2. સમ્પ્રતિપત્તિ: કાલજ્ઞાનપ્રયોજનાનામ્ । કુદરતે માણસને જે અનેક ભેટ આપી છે, તેમાંથી એક ભેટ કાળની છે. દરેક માણસ આ કાળનું જ્ઞાન ધરાવે છે. એટલું જ નહિ, ક્યા કાળે ક્યું કામ કરવાનું છે, તે પણ માણસ જાણતો હોય છે. આ રીતે માણસને કાળ અને એ કાળના અનેક પ્રયોજનોનું - બંનેનું જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનના આધારે માણસ પ્રત્યેક કાળમાં અનેકાનેક કાર્યોને સંપન્ન કરતો રહે છે; પરંતુ માનવ દ્વારા થતાં આ અનેક કાર્યોમાં અગ્ર એટલે કે સૌથી આગળના ક્રમાંકે મૂકી શકાય એવું કાર્ય ક્યું હોઈ શકે ? તેવો જો કોઈ પ્રશ્ન કરે, તો તેના ઉત્તરમાં અહીં જણાવવામાં આવ્યું છે કે - કાળ જ્ઞાનનાં બધાં પ્રયોજનોમાં સૌથી ઉત્તમ પ્રયોજન સમ્પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ ઉચિત સમયે કાર્ય કરી લેવાનું છે.

તાત્પર્ય એ છે કે માણસ જો સમયસર કાર્ય સંપન્ન કરે, તો સારું છે, પણ સમયસર કાર્ય ન કરે અને સમય વીતી ગયા પછી, તે કાર્યને સંપન્ન કરવા માટે સમયનો પુષ્કળ વ્યય કરે, તો તે વ્યર્થ જ છે. તે પ્રકારે કરેલા કાર્યને અગ્રસ્થાને મૂકી શકાય નહિ. જે કાર્ય સમયસર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોય, તેને જ અગ્રસ્થાને, શ્રેષ્ઠસ્થાને મૂકી શકાય.

3. અધ્યવસાય: ફલાતિપત્તિહેતૂનામ્ । માણસ કર્મ કરે એટલે તેને ફળ મળે જ. આ એક સર્વસંમત સિદ્ધાંત છે. કર્મ કરવા માટે અનેક સાધન-સામગ્રી અપેક્ષિત હોય છે. આ બધી સાધન-સામગ્રીના પ્રયોગ દ્વારા માણસ કર્મ કરે છે. માણસને એ વાતની ખબર છે કે કર્મ કરતી વખતે વાપરવામાં આવેલી સાધન-સામગ્રીને કારણે ફળની માત્રા ઓછી-વત્તી હોય છે.

આ સ્થિતિમાં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે વધારે ફળની પ્રાપ્તિમાં સૌથી વધારે ઉપયોગી થાય, તેવું પરિબળ શું છે ? તો તેનો ઉત્તર આપતાં અહીં કહ્યું છે કે અધ્યવસાય એટલે કે અમુક કાર્ય કરવાનું જ છે, એ પ્રકારનો દૃઢનિશ્ચય વધારે ફળ અપાવનારાં સાધનોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ફલતઃ માણસે પોતાના દ્વારા કરવામાં આવતા કર્મના ફળની માત્રા વધારવી હોય, તો અધ્યવસાય કેળવવો જોઈએ. એટલે કે દૃઢનિશ્ચય સાથે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

4. સદ્વચનમનુષ્ટેયાનામ્ । માણસની સામે કરવાનાં કાર્યો અર્થાત્ અનુષ્ઠાનો અનેક છે. આ અનેક અનુષ્ઠાનોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન ક્યું હોઈ શકે ? એ જિજ્ઞાસા છે. આ જિજ્ઞાસા ધરાવતા અગ્નિવેશ નામના શિષ્યને ભગવાન્ આત્રેય ઉત્તર આપે છે કે - સત્પુરુષોએ ઉપદેશોનાં વચનો મુજબ અનુષ્ઠાન કરવું, વર્તવું એ જ સૌથી મોટું અનુષ્ઠાન છે. સામાન્ય માણસોએ કરેલી પ્રેરણા મુજબ કરેલાં કાર્યો અનેક હોઈ શકે, પણ તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન તો વિદ્વાનોએ ઉપદેશોનાં કાર્યોને કરવાં રૂપ અનુષ્ઠાન જ છે. માટે માણસે સદ્વચનોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, અસદ્વચનો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ નહિ.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનાં સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત ।

(1) શૂકધાન્યાનામ્ કિં શ્રેષ્ઠં ભવતિ ?

(ક) ગોધૂમા: (ખ) લોહિતશાલય: (ગ) તિલા: (ઘ) મુદ્ગા:

(2) ક્ષીરાણાં કિં ક્ષીરં શ્રેષ્ઠં વર્તતે ?

(ક) ગોક્ષીરમ્ (ખ) અજાક્ષીરમ્ (ગ) મહિષીક્ષીરમ્ (ઘ) ઉષ્ટ્રક્ષીરમ્

(3) દુર્ગન્ધહરં કિં ભવતિ ?

(ક) કુઙ્કુમમ્ (ખ) સિન્દૂરમ્ (ગ) ચન્દનમ્ (ઘ) મદનફલમ્

(4) कालभोजनं केषाम् श्रेष्ठम् अस्ति ?

(क) आरोग्यकरणाम् (ख) तृप्तिकरणाम् (ग) शान्तिकरणाम् (घ) तन्द्राकरणाम्

(5) लौल्यं केषाम् अग्रम् अस्ति ?

(क) भयकरणाम् (ख) तन्द्राकरणाम् (ग) क्लेशकरणाम् (घ) दौर्बल्यकरणाम्

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत ।

(1) कीदृशं जलं श्रेष्ठं भवति ?

(2) मदनफलं किं किं करोति ?

(3) श्लेष्मणः पित्तस्य च प्रशमनं किं वस्तु करोति ?

(4) वेगसन्धानं नाम किमस्ति ?

(5) भयकरणाम् अग्रं किं वर्तते ?

3. प्रदत्तैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(1) शूकधान्यानाम् ।

(मुद्गाः, शालयः, सैन्धवम्, सर्पिः)

(2) जीवनीयानाम् श्रेष्ठं भवति ।

(क्षीरम्, मधु, सर्पिः, जलम्)

(3) तद्विद्यसम्भाषा श्रेष्ठा ।

(सर्पिषाम्, वृत्तिकरणाम्, आश्वासकरणाम्, बुद्धिवर्धनानाम्)

(4) प्रीणनानाम् श्रेष्ठम् अस्ति ।

(हर्षः, लौल्यम्, अतिस्वप्नः, एकरसाभ्यासः)

(5) असमर्थता श्रेष्ठा ।

(दौर्बल्यकरणाम्, क्लेशकरणाम्, भयकरणाम्, अनुष्ठेयानाम्)

4. नीचेना प्रश्नोना उत्तर मातृभाषामां आपो :

(1) जुदां जुदां धान्यमां क्युं क्युं अन्न श्रेष्ठ छे ?

(2) पित्तनुं शमन कोना कोना द्वारा थाय छे ?

(3) यंदननी श्रेष्ठता कर्छ कर्छ बाबतमां छे ?

(4) सर्वरस अेटले शुं ? तेमां कया कया रसनो समावेश थाय छे ?

(5) अनारोग्य करनारी बाबतोमां कर्छ मुप्य छे ?

5. टूंक नोंध लभो :

(1) यरकसंछिता

(2) अध्यवसाय

(3) संप्रतिपत्ति

(4) आहारगुश

6. ससंदर्भ समजूती आपो :

(1) व्यायामः स्थैर्यकरणाम् ।

(2) कालभोजनम् आरोग्यकरणाम् ।

(3) तृप्तिः आहारगुणानाम् ।

(4) आयुर्वेदः अमृतानाम् ।

1 ન્યાય-પરિચય

‘ન્યાય’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં અનેક અર્થમાં વપરાય છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિપ્રક્રિયા મુજબ તેનો અર્થ વિચારવામાં આવે, તો નીચે પ્રાપ્યતે અનેક સઃ ન્યાયઃ । અર્થાત્ જેના દ્વારા અમુક વસ્તુ કે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, તે ન્યાય છે. સંસ્કૃત શબ્દકોષશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિચારીએ તો આ ન્યાય શબ્દ જુદા જુદા પ્રસંગોમાં રીતિ, પદ્ધતિ, ધારો, વાજબીપણું, ફેંસલો-ચુકાદો વગેરે અર્થોમાં વપરાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ન્યાય નામનું એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર પણ છે. (આ શાસ્ત્રને તર્કશાસ્ત્ર કે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા પણ કહે છે.) પ્રમાણેઃ અર્થપરીક્ષણં ન્યાયઃ । અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો દ્વારા અર્થની પરીક્ષા કરવાની પ્રક્રિયાને ન્યાય કહે છે. આમ, આ ન્યાય શબ્દ અનેક અર્થોમાં વપરાય છે.

અહીં ન્યાય શબ્દ જે અર્થમાં વાપરવામાં આવી રહ્યો છે, તે વળી એક વિશેષ અર્થમાં છે. આ અર્થ કંઈક આ રીતનો છે : પોતે કહેવા ધારેલી વાતને સંક્ષેપમાં છતાં ખૂબ જ સચોટ રીતે રજૂ કરવાના આશયથી લોક કે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવાં જે દષ્ટાંત વાપરવામાં આવે છે તે (દષ્ટાંત) ‘ન્યાય’ છે - લોકશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધદષ્ટાંતવિશેષઃ ન્યાયઃ ।

જેમકે, એક પાત્રમાં દૂધ છે અને બીજા એક પાત્રમાં પાણી છે. કોઈ એક વ્યક્તિ એક ત્રીજા પાત્રમાં આ બન્નેને ભેગાં કરે છે. હવે, આ ત્રીજા પાત્રમાં ભેગાં થયેલાં દૂધ અને પાણીને છૂટાં પાડવાં એ ઘણું અઘરું કામ છે. આ અઘરું કામ હંસ નામનું પક્ષી કરી શકે છે. કુદરતે તેને આવી શક્તિ આપી છે. આથી દૂધ અને પાણીને છૂટા પાડનાર તરીકે હંસની લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે. આ ઉપરથી લોકમાં ‘નીરક્ષીરવિવેક’ એવો એક ન્યાય પ્રસિદ્ધ થયો છે.

હવે લોકવ્યવહારમાં જ્યારે કોઈ સારા-નરસાનો ભેદ પારખવાની વાત હોય કે એકબીજામાં ભળી ગયેલી સાચી અને ખોટી માહિતીને છૂટી પાડવાની વાત હોય, ત્યારે ત્યાં દષ્ટાંત આપવા માટે આ નીરક્ષીરવિવેકન્યાયનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ વ્યાપારી અને ગ્રાહક વચ્ચે તકરાર થઈ. આ તકરારની ફરિયાદ કરવામાં આવી. બન્ને પોતાની વાતને સાચી કહે છે અને બીજાની ઉપર દોષારોપણ કરે છે. કોણ સાચો છે અને કોણ ખોટો છે, તેનો નિર્ણય કરવો અઘરો છે. આ નિર્ણય કરાવવા માટે બન્ને ન્યાયાલયમાં પહોંચે છે. અહીં વિદ્વાન ન્યાયાધીશની સામે બંનેનો ખટલો (ન્યાયપ્રક્રિયા) ચાલે છે. એ પછી પુરાવા અને બન્ને પક્ષોની દલીલ સાંભળીને ન્યાયાધીશ પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરે છે કે ગ્રાહક ખોટો છે અને વ્યાપારી સાચો છે.

ન્યાયાધીશના આ નિર્ણયને વિશે સંક્ષેપમાં છતાં ખૂબ જ સચોટ રીતે પોતાનો અભિપ્રાય આપવા માટે નીરક્ષીરવિવેકન્યાય વાપરી શકાય છે. જેમકે - “ન્યાયાધીશે નીરક્ષીરવિવેક ન્યાયે કામ કર્યું. પરિણામે સાચા અને ખોટાનો નિર્ણય થઈ ગયો. ગ્રાહક ખોટો હતો તે ખોટો ઠર્યો અને વ્યાપારી સાચો હતો, તે સાચો ઠર્યો અને મુક્ત થયો.” આમ અહીં આ ન્યાય વાપરીને ન્યાયાધીશની બુદ્ધિમત્તાપૂર્ણ કાર્યવાહીને ટૂંકમાં છતાં સચોટ તથા સરસ રીતે વ્યક્ત કરી શકાય છે.

ભાષિક વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે ન્યાયવાક્યોનો પ્રયોગ કરવાથી બે લાભ થઈ શકે છે. એક તો આપણા સંભાષણમાં સૌન્દર્ય આવે છે. બીજું આ ન્યાયવાક્યોમાં નિહિત તથ્યને સમજીને માણસ જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન માણસનો ઉત્કર્ષ સાધી આપે છે.

અહીં ઉપર્યુક્ત ન્યાયવાક્યના પ્રયોગનો સંદર્ભ મનમાં રાખીને થોડો વિચાર કરીશું. પ્રત્યેક માણસના જીવનમાં નિત્ય નવી નવી વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ બધી વ્યક્તિઓ એક સરખી હોતી નથી. પેલા દૂધ અને પાણીની જેમ ક્યારેક આવી વ્યક્તિઓમાં પણ સજ્જન-દુર્જનનું મિશ્રણ હોઈ શકે છે. આવી સ્થિતિમાં નીરક્ષીરવિવેકન્યાય આપણું જે રીતે માર્ગદર્શન કરે છે, તે રીતે પ્રથમ તો સજ્જન અને દુર્જનનો ભેદ પારખવાનો રહે છે. એક વાર આ પ્રકારનો ભેદ પરખાય તે પછી સજ્જન સાથે સાથ-સહકારનો અને દુર્જન સાથે ઉપેક્ષાનો વર્તાવ કરવાનો છે. ટૂંકમાં નીરક્ષીરવિવેક કર્યા વગર સહુ કોઈની સાથે એકસરખો વ્યવહાર કરવો જોઈએ નહીં, એવું ઉપયોગી માર્ગદર્શન અહીંથી મળી રહે છે.

સંસ્કૃતમાં આવા અનેક ન્યાયો પ્રચલિત છે. તે પૈકી અહીં પસંદગીના માત્ર દસ ન્યાયનો પરિચય મેળવીશું :

(1) **સિંહાવલોકનન્યાયઃ** । સિંહ શબ્દ એક પ્રાણીનો વાચક છે. અવલોકન એટલે જોવું. જંગલના રાજા મનાતા સિંહ નામના પ્રાણીની એક વિશેષતા છે. તે જ્યારે ચાલતો હોય છે, ત્યારે થોડા થોડા અન્તરે પાછું વળીને જોઈ લેતો હોય છે. સિંહની આ વિશેષતાને ધ્યાનમાં રાખીને આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

આ ઉપરથી એવો બોધ મળે છે કે માણસે ચાલવાનું ભલે આગળ ને આગળ જ હોય, પણ ક્યારેક ક્યારેક પાછા વળીને પણ જોઈ લેવું જોઈએ. એક વિદ્યાર્થી તરીકે તમારે આગળ ને આગળ ઉપલા ધોરણમાં જવાનું છે અને તેથી તમારી નજર પણ ત્યાં જ હોવી ઘટે. તેમ છતાં આગળ વધવાની આ પ્રક્રિયામાં ક્યારેક ક્યારેક પાછળ વળીને પણ જોઈ લેવું જરૂરી છે. જો તમે અગિયારમાં ભણતા હો તો ક્યારેક ક્યારેક દસમા ધોરણમાં ભણેલી વાતો તરફ પણ તમારે નજર કરી લેવી જોઈએ.

(2) પઙ્કપ્રક્ષાલનન્યાય: । પઙ્ક એટલે કાદવ અને પ્રક્ષાલન એટલે ધોવાની ક્રિયા. કાદવને ધોવાની ક્રિયાને પઙ્કપ્રક્ષાલન કહે છે. કાદવમાં પગ પડી જાય અને પગ ગંદો થાય, તો કોઈ ખાસ મુશ્કેલી થતી નથી. કેમકે કાદવથી બગડેલા પગને સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈ શકાય છે. આમ જો કે કાદવને ધોવાની સગવડ ઉપલબ્ધ છે, છતાં પણ જો કાદવથી પગ બગડે જ નહિ, એવી તકેદારી રાખવામાં આવે, તો કાદવને ધોવાનો ઉપક્રમ કરવાનો રહેતો નથી. આ તથ્યને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

આ ન્યાય ડગલે ને પગલે બોધ આપનારો છે. ચોમાસાની ઋતુમાં આમ તેમ ભરાયેલાં પાણીમાં મચ્છરો જન્મ લે છે અને વધી પડેલા મચ્છરોથી માંદગીની મુશ્કેલી આવી પડે છે. સામાન્ય રીતે માણસો એવું વિચારે છે કે મચ્છરના નિવારણ માટે જાત જાતનાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને માંદા થઈશું તો દવાખાનામાં સારવાર ઉપલબ્ધ છે. પરિણામે મચ્છરોથી ઊભી થનારી મુશ્કેલીનું નિવારણ કરી લઈશું. એમાં ચિંતા કરવાની શી જરૂર છે. પરંતુ આવા વિચારની સામે આ ન્યાય ઉપદેશ આપી સમજાવે છે કે ચોમાસાની ઋતુમાં આમ તેમ પાણી ભરાય નહિ, મચ્છરો જન્મે નહીં અને મચ્છરોને લીધે માંદગી ફેલાય જ નહીં, તેની પહેલાંથી જ તકેદારી રાખવી જોઈએ. જો આમ કરવામાં આવે, તો આવી પડેલી મુશ્કેલીના નિવારણ માટે કરવામાં આવનારા પ્રયત્નો કરવાના રહે નહિ, ખોટો ખર્ચ થાય નહિ અને માંદગીને લીધે ભોગવવાનું થતું દુઃખ ભોગવવાનો વખત આવે નહિ. આમ ચોમાસામાં મચ્છરોનો ત્રાસ વધે નહિ, તે માટે આપણે પહેલાંથી જ સાવધાન રહેવું જોઈએ.

જો કોઈ માણસ મુશ્કેલીના નિરાકરણનો ઉપાય ઉપલબ્ધ છે એમ માનીને પહેલાં તો મુશ્કેલી ઊભી કરે છે, એ પછી તેના નિરાકરણ માટે સમય અને શક્તિ ખર્ચે છે અને કષ્ટ વેઠે છે તેવા માણસની વર્તણૂકને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે પણ વ્યવહારમાં આ ન્યાયવચન વાપરી શકે છે.

(3) વૃદ્ધકુમારીવાક્યન્યાય: । વૃદ્ધકુમારી વૃદ્ધ એવી કુમારી, વાક્ય એટલે વચન. વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલી કોઈ એક કુમારીના વચન ઉપરથી આ ન્યાય પ્રચલિત થયો છે. એક કથા છે - વૃદ્ધાવસ્થામાં પહોંચેલી એક કુમારિકાને માત્ર એક જ વરદાન માંગવાનું કહેવામાં આવે છે. તે વિચારીને વરદાન માગે છે કે - પુત્રા મેં બહુક્ષીરઘૃતમોદનં કાચ્છનપાત્રે ભુજ્જીરન્। અર્થાત્ મારા પુત્રો સોનાના વાસણમાં ઘી અને દૂધથી યુક્ત ભાત ખાય. આમ આ એક જ વચનમાં વૃદ્ધ કુમારીએ પોતાના પતિ અને પુત્રને તો માંગી જ લીધા, તે સાથે ઘી, દૂધ, અન્ન વગેરે ખાદ્ય પદાર્થો તથા સુવર્ણાદિ ધન એમ બધું જ માગી લીધું. વૃદ્ધ કુમારીના આ વચન ઉપરથી આ ન્યાય કલ્પવામાં આવ્યો છે.

માનવજીવનના જુદા જુદા અનેક સંદર્ભોમાં આ ન્યાયથી પ્રેરણા અને ઉપદેશ મળી શકે એમ છે. અહીં ભોજનના સંદર્ભે આ ન્યાયથી મળતો ઉપદેશ વિચારીશું. આપણે જાણીએ છીએ કે શરીરને માટે અનેક પ્રકારનાં વિટામિન, ખનીજ, પ્રોટીન વગેરે તત્ત્વો અપેક્ષિત છે. તે બધાની જરૂરિયાત પ્રમાણેની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે જુદાં-જુદાં શાકભાજી અને અન્ન ખાવાનાં હોય છે. પરંતુ ક્યારેક જો કોઈ એક જ વસ્તુ ખાઈને આ બધાની પ્રાપ્તિ કરી લેવાનો અવસર આવે, તો માણસે ગાયનું દૂધ પીવા જેવું છે. વૃદ્ધકુમારીના પેલા વચનની જેમ આ એક માત્ર ગાયના દૂધના ભોજનથી બધાં જ જરૂરી તત્ત્વોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

આ રીતે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એક જ ઉપક્રમથી અનેકની પ્રાપ્તિ કરતી હોય છે, ત્યારે તેવી વ્યક્તિની ઉપલબ્ધિને સરસ રીતે વાચા આપવા માટે આ ન્યાયવાક્યનો પ્રયોગ કરી શકાય છે.

(4) શુણ્ડાસૂચિન્યાય: । શુણ્ડા એટલે સૂંઢ અને સૂચિ એટલે સોય. સૂંઢ સ્થૂળ છે અને સોય સૂક્ષ્મ છે. ધૂળમાં ખોવાઈ ગયેલી સૂક્ષ્મ સોયને શોધવા માટે કોઈ સ્થૂળ એવી હાથીની સૂંઢનો ઉપયોગ કરે, તો માણસનો આ વ્યવહાર હાંસીને પાત્ર ઠરે છે. આ ઉપરથી આ ન્યાય આવ્યો છે.

આ ન્યાયમાંથી આપણને જે પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક છે. અહીં વૈદકીય ક્ષેત્રની એક વાત કરીશું. માનો કે કોઈ એક રોગી છે. તેને સામાન્ય રોગ થયો છે. તે રોગની દવા પણ આસાનીથી ઉપલબ્ધ છે અને આ સામાન્ય એવી દવાથી રોગ મટી શકે એમ છે. આમ છતાં કોઈ વૈદ્ય પોતાની મૂર્ખતાથી મોટા ઓપરેશન (શલ્યક્રિયા)ની વાત કરે, તો તે વૈદકના જાણકારોની વચ્ચે હાંસીનું પાત્ર બની રહે છે.

આમ જ્યારે કોઈ કોઈક નાના કામને કરવા માટે મોટું સાધન વાપરે અને છતાં કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે નહિ, ત્યારે તે વ્યક્તિની મૂર્ખતાને સચોટ શબ્દમાં રજૂ કરવા માટે આ ન્યાયવચનનો પોતાના વક્તવ્યમાં પ્રયોગ કરી શકાય છે.

(5) સૂચિકટાહન્યાય: । સૂચિ એટલે સોય અને કટાહ એટલે કઢાઈ. કોઈ કારીગરને સોય અને કઢાઈ બંને બનાવવાનું કાર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય, તો સ્વાભાવિક છે કે તે સરળ અને નાનું હોવાથી કારીગર સોયને પહેલાં બનાવી દે છે અને તે પછી કઢાઈને બનાવવાનું રાખે છે. અનેક કારીગરોના આ પ્રકારના અનુભવને ધ્યાનમાં રાખીને આ ન્યાય વહેતો થયો છે.

પરીક્ષા પ્રસંગે પરીક્ષાર્થીના હાથમાં જ્યારે પ્રશ્નપત્ર આવી જાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો પ્રશ્નપત્ર વાંચવાનું હોય છે. તે પછી ઉત્તરવહીમાં તેના ઉત્તરો લખવાના હોય છે. આ સમયે સ્વાભાવિક રીતે જે તે પરીક્ષાર્થી - ઉત્તરપુસ્તિકામાં પ્રથમ તો સરળ સરળ અને નાના નાના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી દે છે અને અઘરા અને મોટા પ્રશ્નોના ઉત્તરો બીજા ક્રમાંકે રાખે છે. પરીક્ષાર્થીને આ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવા માટેની પ્રેરણા આ ન્યાય આપે છે.

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સરળ કાર્યને પ્રથમ આટોપી લેતી હોય અને અઘરાં કાર્યને બીજા ક્રમે આટોપવાનું આયોજન કરી રહી હોય, ત્યારે તે વ્યક્તિની આવી વર્તણૂકને કહેવા માટે આ ન્યાયનો પ્રયોગ કરી શકાય એમ છે.

(6) જલબિન્દુનિપાતન્યાય: । જલ એટલે પાણી, બિન્દુ એટલે ટીપું, નિપાત એટલે પડવું. ઘડા જેવા પાત્રમાં ભરેલા પાણીના ખાસ્સા એવા જથ્થામાંથી (ઘડામાં પડેલા કાણામાંથી) નાના નાના ટીપાના રૂપમાં પાણીના વહી જવારૂપી ક્રિયાને કારણે ખાલી થયેલા ઘડાને જોઈને કોઈકને આ ન્યાયની કલ્પના કરવાની ફરજ પડી છે.

માતાપિતાની પ્રચુર સંપત્તિને જોઈને કોઈ દીકરો એમ સમજે કે, 'હું ગમે તેટલો ખર્ચ કરું મારા પિતાની સંપત્તિ ક્યાં ખૂટી જવાની છે.' આમ વિચારીને તે પિતાની સંપત્તિને છૂટા હાથે વાપરવા માટે અને તેમાં કોઈ ઉમેરો ન કરે, તો ક્યારેક ને ક્યારેક આવી પ્રચુર સંપત્તિ પણ સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. એવી જ રીતે કુદરતે આપેલા ખનીજના અખૂટ ભંડારો જોઈને માણસ કોઈ પણ જાતના સંયમ વગર વાપરતો જ રહે, તો આ ખનીજ સંપત્તિ પણ ખૂટી જવાની છે. પ્રસ્તુત ન્યાય આ વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવીને ઉપદેશ આપે છે કે જેમ ભરેલા ઘડામાંથી માત્ર ટીપું ટીપું પાણી વહી જતું હોય, તો એક સમયે તે ખાલી થઈ જાય છે માટે વપરાતા જતા પદાર્થના જથ્થામાં કાં તો ઉમેરો કરતા રહેવાનું છે અથવા સંગ્રહનો નિપાત ન થાય, (પાણી ઢોળાય નહિ,) તેવી વ્યવસ્થા કરી રાખવાની છે.

અમુક વસ્તુના મોટા ભંડારને જોઈને કોઈ છૂટા હાથે વાપરાવા લાગી જાય, તો તેવી વ્યક્તિના એવા વ્યવહારને અભિવ્યક્ત કરવા માટે પોતાના વક્તવ્યમાં આ ન્યાય વાપરી શકાય એમ છે.

(7) દેહલીદીપકન્યાય: । દેહલી એટલે ઘરનો ઉંબરો, દીપક એટલે દીવો. દીવાનું કાર્ય પ્રકાશ પાથરવાનું છે. તેને ઘરના કોઈ પણ ઓરડામાં મૂકવામાં આવે, તો તે માત્ર એ ઓરડામાં જ પ્રકાશ પાથરી શકે છે; પરંતુ જો તેને ઘરના ઉંબરા ઉપર મૂકવામાં આવે, તો તે ઉંબરાની બંને બાજુમાં એટલે કે ઘરની અંદર તેમજ બહાર પ્રકાશ પાથરી શકે છે. આમ, એક જગાએ રહીને બે જગાએ કામ કરતાં સાધનોના સંદર્ભે આ દેહલીદીપક ન્યાય પ્રચલિત બન્યો છે.

આ ન્યાય આપણને પદાર્થોના ઉપયોગની રીત શીખવે છે. માણસ ધારે તો અમુક પદાર્થથી સીમિત લાભ લઈ શકે છે અને માણસ ધારે તો અસીમિત લાભ પણ લઈ શકે છે. આ માટે ક્યારેક પદાર્થના પ્રયોગનું સ્થાન અને ક્યારેક પદાર્થના પ્રયોગની રીત મહત્વનાં બની રહે છે. જેમકે કોઈ વિદ્યાર્થી વિદ્યાલયમાં આવવા માટે સાઈકલનો ઉપયોગ કરે છે. જમ્યા પછી અમુક સમય વીતી જતાં કે પછી જમ્યા વગર ખાલી પેટે રહીને વિદ્યાર્થી દ્વારા કરાતા સાઈકલના ઉપયોગથી એક તરફ સમયની બચત થાય છે, તો બીજી બાજુ શારીરિક વ્યાયામ પણ થઈ જાય છે. આમ, વિદ્યાર્થી સાયકલના ઉપયોગથી એકી સાથે બે લાભ લઈ શકે છે.

વિદ્યાર્થી દ્વારા લેવાઈ રહેલા સાયકલના આ દ્વિવિધ લાભને કહેવાના સંદર્ભમાં આ ન્યાયનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. આમ, જ્યારે જ્યારે કોઈ એક વ્યક્તિ કે વસ્તુ દ્વારા એકીસાથે બે પ્રયોજન સાધવામાં આવતાં હોય, ત્યારે તે પ્રસંગને સંક્ષેપમાં સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે આ ન્યાયવાક્યનો પ્રયોગ કરી શકાય છે.

(8) માત્સ્યન્યાય: । માત્સ્ય એટલે માછલી. માત્સ્ય નામ ઉપરથી માત્સ્ય શબ્દ બન્યો છે. માત્સ્ય ને લગતી વસ્તુ કે બાબતને માત્સ્ય કહે છે. નદી કે સમુદ્રમાં રહેતી મોટી માછલી પોતાનાથી નાની માછલીને ખાઈને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે, જીવે છે. માછલીના આ વ્યવહાર ઉપરથી આ માત્સ્યન્યાય પ્રચલિત બન્યો છે.

આ ન્યાય ઉપરથી માણસે એ વાત સમજવાની છે કે જેમ સમુદ્રમાં માછલીઓનું સહઅસ્તિત્વ છે. તેમ માનવસમાજમાં માનવ-માનવનું સહઅસ્તિત્વ છે. માછલીઓના સહઅસ્તિત્વમાં જેમ નાનાને મોટાથી સતત ભય રહે છે અને પોતાની જાતને બચાવવાની રહે છે તેમ માનવસમાજમાં પણ નાની વ્યક્તિને મોટી વ્યક્તિથી સતત ભય રહ્યા કરે છે અને પોતાની જાતને બચાવવાની રહે છે. (જો કે માનવસમાજમાં આવું સતત બને નહિ, તે માટે રાજતંત્ર કે પ્રજાતંત્ર પ્રવર્તિત થયું છે. પરિણામે માનવસમાજમાં શક્તિસંપન્ન માણસોની વચ્ચે પણ શક્તિહીન માણસનું અસ્તિત્વ ટકી રહે છે.)

વાતચીત દરમ્યાન કોઈ એવો સંદર્ભ રચાય કે કોઈ બળવાન માણસ નિર્બળને પીડી રહ્યો હોય કે તેની નિર્બળના ભોગે પોતાનું સામ્રાજ્ય કે અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની ચેષ્ટા કરતો હોય, તો તેવા સંદર્ભે તે વ્યક્તિની અમાનવીય વર્તુણૂકને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે આ માત્સ્યન્યાય વાપરી શકાય છે.

(9) પિષ્ટપેષણન્યાય: પિષ્ટ એટલે દળેલી કોઈ વસ્તુ અને પેષણ એટલે દળવું તે. પિષ્ટ એટલે કે દળેલી વસ્તુ (લોટ)ની પેષણ એટલે કે (ફરી કરાતી) દળવાની ક્રિયાને પિષ્ટપેષણ કહે છે. સામાન્ય રીતે કોઈ વસ્તુ પિષ્ટ-દળેલી જ હોય, તો તેને દળવાની જરૂર હોતી નથી. છતાં કોઈ તે દળેલી વસ્તુને દળવા રૂપ બિનજરૂરી પ્રયત્ન કરે, તો તે માત્ર સમય અને શક્તિની બરબાદી જ છે. આ વાસ્તવિકતાનો ઉપદેશ કરવા માટે આ ન્યાય પ્રચલિત બન્યો છે.

કાર્યના બે પ્રકાર કલ્પી શકાય છે. એક તો થઈ ગયેલું કાર્ય અને બીજું ન થયેલું કાર્ય. આ ન્યાય બોધ આપે છે કે માણસે આ બે પ્રકારનાં કાર્યોમાંથી થઈ ગયેલાં કાર્યને ફરી કરીને પોતાના સમયની અને શક્તિની બરબાદી કરવી જોઈએ નહિ પરંતુ ન થયેલાં કાર્યને કરવાનો ઉપક્રમ કરીને પોતાના સમય અને શક્તિનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. જેમકે - ઘર કે વિદ્યાલયને કોઈએ પહેલાંથી જ સ્વચ્છ કરી રાખ્યું હોય, તો તેને ફરી સ્વચ્છ કરવા માટે સમય અને શક્તિ વાપરવાં જોઈએ નહિ. તેને બદલે જે સ્થળ અસ્વચ્છ છે, તેને સ્વચ્છ કરવા માટેનો પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. આમ છતાં કેટલીક વાર એવું થતું હોય છે કે પ્રસિદ્ધિ કે દેખાડો કરવા માટે સ્વચ્છ સ્થાનને ફરી સ્વચ્છ કરવાનો ઉપક્રમ હાથ ધરાય છે. આ તો સમય તથા શક્તિની બરબાદી છે.

આ પ્રકારની સમય અને શક્તિની બરબાદીને સંભાષણ દરમ્યાન સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે આ ન્યાયવાક્યને પ્રયોજી શકાય છે.

(10) કૂપમળ્લૂકન્યાય: - કૂપ એટલે કૂવો, મળ્લૂક એટલે દેડકો. કૂવો દેડકાનું જન્મસ્થાન અને નિવાસસ્થાન છે. કૂવામાં જન્મીને કૂવામાં જ નિવાસ કરતો મંડૂક કૂવામાં તો આમથી તેમ ફરતો રહે છે, પણ તેને કૂવા સિવાય બીજે ક્યાંય જવાનો અવસર મળતો નથી. પોતાના નિવાસસ્થાન સિવાયની બીજી કોઈ જગા તેણે જોઈ નથી કે તેને દેખાતી નથી. પરિણામે તે કૂવાને જ આખું જગત સમજે છે. કૂવાની બહાર રહેલા અતિવિશાળ જગતનો તેને જરા સરખોય પરિચય થઈ શકતો નથી. કૂવામાં રહેલા આ દેડકાની સ્થિતિ ઉપરથી આ ન્યાય પ્રચલિત બન્યો છે.

માનવમાત્ર કોઈ એક નાનકડા સ્થળમાં જન્મે છે અને મોટે ભાગે તે કોઈ એક નાનકડા સ્થાનમાં જ નિવાસ કરે છે. મોટા ભાગે માનવીનું જીવન પોતાના જન્મ અને નિવાસ સ્થળમાં જ વ્યતીત થાય છે. એ જરૂરી નથી કે બધા માણસોને દેશ-વિદેશને પ્રત્યક્ષ રીતે જોવાનો અવસર મળે જ; પરંતુ જો માણસ ઈચ્છે તો શિક્ષા પ્રાપ્ત કરીને આ શિક્ષાના માધ્યમથી જગતભરનો પરિચય કેળવી શકે છે. આમ થતાં માણસને જગતની વિશાળતાનો અને આ વિશાળ જગતની સામે પોતાની સ્થિતિનો અહેસાસ થાય છે. આ અહેસાસ માણસના મનને અને હૃદયને વિશાળ બનાવે છે. મન અને હૃદયની વિશાળતાથી માણસનો વ્યવહાર મૃદુ અને મન પરગજુ બની જતું હોય છે. આ રીતે વિશાળ જગતનો પરિચય માણસનો અનેક રીતે ઉત્કર્ષ સાધતો હોય છે. પણ જે માણસ શિક્ષણ ન મેળવીને કે પ્રવાસ ન ખેડીને માત્ર પોતાના નિવાસસ્થાનરૂપી નાનકડા ભાગમાં રહીને જીવન જીવે છે તેને વિશાળ જગતનો કોઈ ખ્યાલ જ આવતો નથી. એને મન તો પોતાનું ગામ કે શહેર સમગ્ર જગત બની રહે છે. આવી વ્યક્તિની વિચારસરણી પણ સીમિત જ હોય છે. આ સીમિત વિચારસરણી માનવીના મન અને હૃદયને પણ સંકુચિત કરી મૂકે છે.

જેણે માત્ર પોતાનું ગામ જ જોયું છે અને પોતાના આ ગામને જ જગત માની લીધું છે તેવા માણસનો વ્યવહાર અને વિચાર બંને સંકુચિત બની જતા હોય છે. પોતાના અત્યંત સીમિત જ્ઞાનને સંપૂર્ણ માનનારા માણસના આવા સંકુચિત વલણને દર્શાવવા આ ન્યાય વાપરી શકાય છે.

2 અલંકાર-પરિચય

[પાઠ્યક્રમમાં નિર્ધારિત અલંકાર ચાર છે : (1) ઉપમા (2) ઉત્પ્રેક્ષા (3) રૂપક અને (4) અતિશયોક્તિ.]

અલંકાર શબ્દનો સામાન્ય અર્થ આભૂષણ કે ઘરેણું એવો થાય છે. આ એક એવું તત્ત્વ છે કે જેના સંયોગ કે ઉપસ્થિતિથી જે તે વસ્તુની શોભા વધી જતી હોય છે. જેમકે માનવનું શરીર. માનવના શરીરમાં સૌંદર્ય તો છે જ, છતાં જો તે શરીર ઉપર કંકણ (હાથે પહેરવાનું કડું) તથા કુંડળ (કાનમાં પહેરવાની બુટ્ટી) વગેરેને ધારણ કરવામાં આવે તો આ ઘરેણાંઓથી શરીરના સૌન્દર્યમાં વધારો થતો હોય છે. આવી જ રીતે કાવ્યને પણ શરીર હોય છે. (શબ્દ અને અર્થ - એ બંનેને કાવ્યનું શરીર કહ્યાં છે.) કાવ્યના આ શરીરમાં સૌન્દર્ય વધારવા માટેના તત્ત્વની કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ વિચારણા કરી છે અને આવા તત્ત્વને અલંકાર એવું નામ આપ્યું છે.

માનવના શરીરની જેમ શબ્દાર્થરૂપ કાવ્યશરીરમાં પણ જોકે થોડું ઘણું સૌંદર્ય તો હોય જ છે, છતાં પણ જો શબ્દાર્થરૂપ શરીર ઉપમા વગેરે અલંકારોને ધારણ કરે, તો આ અલંકારોને કારણે કાવ્યના સૌંદર્યમાં વધારો થાય છે. (જુઓ - કાવ્યસ્ય શબ્દાર્થો શરીરમ્, અલંકારાઃ કટકકુણ્ડલાદિવત્ - આચાર્ય વિશ્વનાથકૃત સાહિત્યદર્પણ, પ્રથમ પરિચ્છેદ)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં (એટલે કે સંસ્કૃતની કાવ્ય, નાટ્ય, કથા વગેરે કૃતિઓમાં) અને સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રમાં (એટલે કે સાહિત્યને લગતી તાત્ત્વિક વિચારણા કરનારું શાસ્ત્ર, કે જેને અલંકારશાસ્ત્ર પણ કહે છે, તેમાં) અલંકારોનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે.

અલંકાર બે પ્રકારના છે : (1) શબ્દાલંકાર અને (2) અર્થાલંકાર. આ બંને પ્રકારના અલંકારોનો અહીં પ્રાથમિક પરિચય કરીશું.

(1) શબ્દાલંકાર : શબ્દ અને વર્ણો થકી જ્યાં કાવ્યની શોભામાં વધારો થઈ રહ્યો હોય, તેને શબ્દાલંકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે -

યદિ હરિસ્મરણે સરસં મનો યદિ વિલાસકલાસુ કુતૂહલમ્ ।
મધુરકોમલકાન્તપદાવલીં શ્રુણુ તદા જયદેવસરસ્વતીમ્ ॥
વિવાદે વિષાદે પ્રમાદે પ્રવાસે
જલે ચાનલે પર્વતે શત્રુમધ્યે ।
અરણ્યે શરણ્યે સદા માં પ્રપાહિ
ગતિસ્ત્વં ગતિસ્ત્વં ત્વમેકા ભવાનિ ॥

(શ્લોકાર્થ : જો હરિના સ્મરણમાં મનને રસ પડતો હોય, જો વિલાસ-કળાઓમાં કુતૂહલ હોય તો (તેની સંતુષ્ટિ માટે) મધુર, કોમલ અને કાન્ત (પ્રિય) પદાવલિ ધરાવતી કવિ જયદેવની સરસ્વતીને સાંભળો.)

આ ઉપર્યુક્ત પદ્ય = કવિતામાં વપરાયેલાં સરસમ્, વિલાસ, કોમલકાન્ત જેવા પદો-શબ્દોમાં અનુક્રમે સ, લ, અને ક વગેરે વર્ણોનો એકાધિકવાર પ્રયોગ થયો છે. પરિણામે પ્રસ્તુત પદ્યના - કવિતાના સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ થયેલી છે. (આ સૌન્દર્ય-વૃદ્ધિની અનુભૂતિ વક્તા જ્યારે આ પદ્યનો પાઠ કરે છે, ત્યારે થાય છે.) પાઠ દરમિયાન પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારાતા સ, લ, ક વગેરે એક જાતના વિશેષ લયને જન્મ આપે છે અને આ લય બોલનાર અને સાંભળનાર - બંનેને સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરાવે છે. આમ, અહીં સ, લ જેવા વર્ણો (કે શબ્દ)થી કાવ્યની શોભામાં વધારો થયો છે, તેથી આ પ્રકારના અલંકારને શબ્દાલંકાર કહે છે.

આ શબ્દાલંકારની એક મર્યાદા એ છે કે જે વર્ણો કે શબ્દને કારણે કાવ્યના શબ્દશરીરમાં શોભા વધતી હોય (અર્થાત્ અલંકારત્વ દેખાતું હોય), તે વર્ણો કે શબ્દને દૂર કરવામાં આવે, તો ત્યાં શોભા પણ જતી રહે છે. (અર્થાત્ અલંકારત્વ પણ જતું રહે છે.) જેમકે ઉપરના પદ્યમાં મધુરકોમલકાન્તપદાવલીમ્ એ રીતની શબ્દરચના કરવામાં આવી છે. ઉપર જોયું તેમ અહીં કોમલ અને કાન્ત એ બે શબ્દોમાં ક-વર્ણ છે, એને કારણે અહીં અલંકારત્વ રહેલું છે. હવે જો અહીં કોમલ શબ્દને બદલે એના જ અર્થવાળો પેશલ શબ્દ મૂકીએ, તો (ક-વર્ણને લીધે) પદ્યમાં રહેલું અલંકારત્વ પણ જતું રહે છે. અર્થાત્ કોમલના ક તથા

કાન્તના કને કારણે અહીં જે સૌન્દર્ય અનુભવાતું હતું, તે હવે કોમલને બદલે પેશલ શબ્દ મૂકવાથી અનુભવાશે નહિ. આમ, શબ્દાલંકારમાં શબ્દ ખસી જાય, તો અલંકારત્વ પણ ખસી જતું હોય છે. આવી જ રીતે વિવાદે... પદ્યમાં પણ વ-વ, પ-પ વગેરેને લીધે સૌન્દર્ય અનુભવાય છે.

આમ, જ્યાં શબ્દ દ્વારા કાવ્યની શોભા વધારવામાં આવી છે, તેવા શબ્દાલંકારમાં પર્યાય-પરિવર્તન એટલે કે એક શબ્દની જગ્યાએ બીજા શબ્દનો બદલો ચલાવી લેવાતો નથી.

(2) અર્થાલંકાર : શબ્દમાં રહેલા અર્થ થકી જ્યાં કાવ્યની શોભામાં વધારો થઈ રહ્યો હોય, તેને અર્થાલંકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે -

વાગર્થાવિવ સંપૃક્તૌ વાગર્થપ્રતિપત્તયે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥

(શ્લોકાર્થ - શબ્દ અને અર્થની જેમ હંમેશાં જોડાયેલાં રહેતાં સંસારનાં માતા-પિતા, ઉમા અને મહેશ્વરને હું વાક્ (શબ્દ) અને અર્થનું બરાબર જ્ઞાન પામવાને માટે વંદન કરું છું)

આ ઉપર્યુક્ત પદ્ય-શ્લોકમાં જે વાગર્થો પદ છે, તેનો અર્થ 'વાક્-શબ્દ અને અર્થ' છે. જે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ પદ છે, તેનો અર્થ 'પાર્વતી-ઉમા અને પરમેશ્વર-શિવ' છે. આ અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે - શબ્દ અને અર્થની જેમ (વાગર્થો ઇવ) પાર્વતી અને પરમેશ્વર પણ હંમેશા એક સાથે રહેનારાં છે. આ રીતે અહીં પાર્વતી-પરમેશ્વરની શબ્દ-અર્થની સાથે સરખામણી કરી હોવાથી ઉપમા નામનો અલંકાર છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ ઉપમા નામનો અલંકાર (કોઈ વર્ણ કે શબ્દને કારણે નથી, પરંતુ પદ્યમાં વપરાયેલાં પદોના) અર્થને કારણે છે. તેથી આ પ્રકારના અલંકારને અર્થાલંકાર કહે છે.

આ પ્રકારના અર્થાલંકારની એક વિશેષતા છે. ઉપર જોયું તેમ અહીં શબ્દમાં રહેલા અર્થને કારણે અલંકારત્વ હોય છે, એટલે તે અર્થને કહેનારો જે શબ્દ હતો, તે શબ્દને ખસેડી લેવામાં આવે અને તેને બદલે તેના અર્થ જેવો જ અર્થ આપનાર બીજો શબ્દ વાપરવામાં આવે, તો પણ અલંકાર અદૃશ્ય થઈ જતો નથી. જેમકે ઉપરના પદ્યમાં પાર્વતી-પરમેશ્વરની જેની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે, તે વાગર્થો શબ્દને બદલે એના જ અર્થવાળો શબ્દાર્થો (શબ્દ અને અર્થ) શબ્દ મૂકીએ, તો પણ અહીં (ઉપમા) અલંકાર અદૃશ્ય થઈ જતો નથી. અર્થાત્ વાગર્થો એ શબ્દ (અને તેના અર્થ)ના કારણે અહીં જે ઉપમા અલંકાર જન્માવ્યો છે, તે શબ્દાર્થો એમ કહીને પણ જાળવી શકાય છે.

આમ, જ્યાં અર્થ દ્વારા કાવ્યની શોભા વધારવામાં આવી છે, તેવા અર્થાલંકારમાં પર્યાય-પરિવર્તન એટલે કે એક શબ્દની જગ્યાએ બીજા શબ્દનો બદલો સહન કરી શકાય છે.

સંસ્કૃતમાં શબ્દાલંકારોની સંખ્યા ઓછી છે અને તેમનું મહત્ત્વ પણ પ્રમાણમાં ઓછું છે, જ્યારે અર્થાલંકારોની સંખ્યા ઘણી છે અને તેનું મહત્ત્વ પણ પ્રમાણમાં વધુ છે. (પાઠ્યક્રમમાં શબ્દાલંકારોનો સમાવેશ નથી. માત્ર ચાર અર્થાલંકારોનો જ સમાવેશ છે. તેથી અહીં એ ચાર અર્થાલંકારોનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો.)

1. ઉપમા

સાધર્મ્યમ્ ઉપમા ભેદે । અર્થાત્ બે જુદી જુદી વસ્તુઓમાં રહેલા એકસમાન ધર્મને કારણે, જ્યારે એકને બીજાની સાથે સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાં ઉપમા અલંકાર હોય છે.

જેમકે - વાગર્થાવિવ સંપૃક્તૌ વાગર્થપ્રતિપત્તયે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥

(અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થની જેમ કાયમી રીતે જોડાયેલાં જગતનાં માતા અને પિતા એવા પાર્વતી અને પરમેશ્વરને હું વાગર્થની પ્રાપ્તિ માટે વંદન કરું છું.)

અહીં વાગર્થ (શબ્દ અને અર્થ) એ અને પાર્વતી-પરમેશ્વર (પાર્વતી અને પરમેશ્વર) એ બે જુદી જુદી વસ્તુઓમાં રહેલા સંપૃક્ત(મળીને રહેવું) નામના એક સમાન ધર્મને કારણે પાર્વતી-પરમેશ્વરની વાગર્થની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. માટે અહીં ઉપમા અલંકાર છે.

(વિશેષ : ઉપમાનાં ચાર અંગ છે : (1) ઉપમેય એટલે કે જેની સરખામણી કરવાની હોય તે, (2) ઉપમાન એટલે કે જેની સાથે (ઉપમેયની) સરખામણી કરાય છે તે, (3) ઉપમાવાચક શબ્દ, એટલે કે સરખામણીનો અર્થ આપતો શબ્દ. જેમકે ઇવ, સમ,

સદૃશ, તુલ્ય વગેરે, (આ બધા શબ્દોનો અર્થ ‘ની જેવો’ છે.) અને (4) સાધારણ ધર્મ એટલે કે ઉપમાન તથા ઉપમેય બંનેમાં રહેલો એક સમાન ધર્મ (કે એકસમાન ગુણ). ઉપરના ઉદાહરણમાં ઉપમેય પાર્વતી-પરમેશ્વર છે, ઉપમાન વાગર્થ છે, ઉપમા-વાચક શબ્દ ઇવ છે, જ્યારે ઉપમાન-ઉપમેયનો સાધારણ ધર્મ સંપૂર્ણ(હંમેશાં સાથે મળીને રહેવું) છે.)

2. ઉત્પ્રેક્ષા

સમ્ભાવનમથોત્પ્રેક્ષા પ્રકૃતસ્ય સમેન યત્ । અર્થાત્ પ્રકૃત એટલે કે પ્રસ્તુત વર્ણનીય વસ્તુ (અર્થાત્ ઉપમેય)ની તેની સમાન વસ્તુ (અર્થાત્ ઉપમાન) સાથેની જ્યારે સંભાવના કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર હોય છે. જેમકે -

સ્ત્રીणां विरेजुः मुखपङ्कजानि सक्तानि हर्म्येषु इव पङ्कजानि ।

(શ્લોકાર્થ - સ્ત્રીઓનાં મુખકમળ જાણે કે મહેલના જડખામાં જડાયેલાં કમળ હોય, તેમ શોભતાં હતાં.)

અહીં મુખ ઉપમેય છે અને કમળ ઉપમાન છે. અહીં (ઉપમેય) મુખની (ઉપમાન) કમળ તરીકે સંભાવના દર્શાવવાની ઇચ્છા છે. આથી અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો (ઉપમા અલંકારમાં ઇવ એ ઉપમાવાચક અવ્યયનો અર્થ ‘ના જેવું’ લેવાય છે, જ્યારે) ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં ઇવ અવ્યયનો અર્થ ‘જાણે કે’ એમ લેવાય છે. વળી, ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં આ ઇવ અવ્યયનો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે વર્તાય છે કોઈ કારક પદ સાથે નહિ. (જ્યારે ઉપમા અલંકારમાં અર્થના સંદર્ભે તે મોટે ભાગે કોઈ કારક પદની સાથે સંબંધ હોય છે. ટૂંકમાં ઉત્પ્રેક્ષામાં સંભાવના, ધારણા કે કલ્પનાનું તત્ત્વ હોય છે.)

(આગળના પાઠ 9 માં આવતા લિમ્પતીવ તમોઽઙ્ગાનિ વર્ષતીવાઙ્ગનં નમઃ । (અર્થ - (શરીરનાં) અંગોને અંધારું જાણે કે લીંપી રહ્યું છે. આકાશ જાણે કે અંજન (કાજળ) વરસાવી રહ્યું છે.) માં પણ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.)

3. રૂપક

તદ્ રૂપકમ્ અભેદો યઃ ઉપમાનોપમેયયોઃ । અર્થાત્ એકબીજાની અત્યંત સમાનતાને કારણે ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે અભેદ એટલે કે - બંને એક જ છે, એવું દર્શાવવાનો જ્યાં ઉપક્રમ હોય, ત્યાં રૂપક અલંકાર હોય છે. જેમકે -

सोत्तीर्णा खलु पाण्डवैः रणनदी कैवर्तकः केशवः ।

(શ્લોકાર્થ : પાંડવો તે યુદ્ધરૂપી નદી તરી ગયા, (કેમકે) કેશવ - કૃષ્ણ તેમના સુકાની હતા.)

અહીં યુદ્ધ અને નદી એમ બે વસ્તુ છે. આ બે વસ્તુઓમાંથી યુદ્ધને નદી સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. એટલે કે યુદ્ધ (રણ) ઉપમેય છે, જ્યારે નદી ઉપમાન છે. આ ઉપમાન-ઉપમેયમાં (એટલે કે નદી અને યુદ્ધમાં) અત્યંત સમાનતા છે એમ માનીને અહીં બંને વચ્ચે અભેદ (અર્થાત્ બંને એક જ છે એમ) માનવામાં આવેલ છે. આથી અહીં રૂપક અલંકાર છે.

(વિશેષ : ઉપમા અલંકારની માફક અહીં માત્ર સરખામણી જ નથી હોતી, પણ ઉપમેય અને ઉપમાન એક જ છે એવું માનવામાં આવે છે. જો કે ઉપમેય અને ઉપમાન બંને જુદાં જુદાં હોય છે, તેમની વચ્ચે ભેદ પણ પ્રગટ રૂપે રહેલો હોય છે, છતાં તેમની વચ્ચે અત્યંત સમાનતા માની લઈને વક્તા તેમની વચ્ચે અભેદ દર્શાવે છે. જેમકે અહીં ઉપમેય રણ (યુદ્ધ) અને ઉપમાન નદી એ બંને જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. તેમના જુદા હોવાનો ભેદ સ્પષ્ટ રૂપે છે, છતાં અહીં રણ અને નદીની વચ્ચે અત્યંત સમાનતા (બંનેમાં તટ છે, જળ છે, મગર છે એ રૂપમાં) બતાવી હોવાથી રણનદીમાં રૂપક અલંકાર છે, એમ કહેવાય છે.)

4. અતિશયોક્તિ

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यात् अलंकारोत्तमा यथा ॥

અર્થાત્ જ્યાં લોકમર્યાદાનું અતિક્રમણ કરીને વર્ણન કરવામાં આવે છે, એટલે કે અલૌકિક કે અસામાન્ય વર્ણન કરવામાં આવે છે, ત્યાં અતિશયોક્તિ અલંકાર થાય છે. આ એક ઉત્તમ પ્રકારનો અલંકાર છે. જેમકે -

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमः

तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥

(શ્લોકાર્થ : પહેલાં ફૂલ ઉગે છે અને પછી ફળ (આવે છે), પહેલાં વાદળ આવે છે અને પછી (વર્ષારૂપ) જળ. આમ, નિમિત્ત (=કારણ) અને નૈમિત્તિક (=કાર્ય)નો ક્રમ હોય છે. (એટલે કે પહેલાં નિમિત્ત અર્થાત્ કારણ પ્રગટે છે અને તે પછી નૈમિત્તિક અર્થાત્ કાર્ય જન્મે છે.) પરંતુ હે રાજન્ ! તમારા કૃપા પ્રસાદની પહેલાં જ સંપત્તિ આવી જાય છે.)

અહીં કારણ પછી કાર્યનું અસ્તિત્વ પ્રગટે છે, એવી લોકમર્યાદાને સૂચવવા માટે (શ્લોકનાં પહેલાં બે ચરણમાં) ફૂલ એ નિમિત્ત (કારણ) પછી ફળ (નૈમિત્તિક, કાર્ય) આવવાની તથા વાદળ ચઢી આવ્યા પછી વર્ષાનું જળ આવવાની વાત કહી છે; પરંતુ એ પછી (ચોથા ચરણમાં) પ્રભુની-રાજાની કૃપા પહેલાં જ સંપત્તિ આવી જાય છે, એવી વાત કહી છે. ચોથા ચરણમાં કહેલી આ વાતમાં લોકમર્યાદાનું અતિક્રમણ થયું છે. કેમકે આ વાતમાં સંપત્તિરૂપ કાર્ય પહેલાં છે અને તે પછી કૃપારૂપ કારણને કહેવામાં આવ્યું છે. આમ, અહીં એક અસામાન્ય વાત કરવામાં આવી છે માટે અહીં અતિશયોક્તિ અલંકાર છે.

(વિશેષ : કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુનું મહત્ત્વ સૂચવવાનો એક ઉપાય એ છે કે તેને સામાન્ય વ્યક્તિ કે વસ્તુ કરતાં જુદી જ બતાવી. આ માટે પહેલાં તો બધી વ્યક્તિ કે વસ્તુના સંદર્ભે રહેલી કોઈ એક ચોક્કસ લોકમર્યાદાને કહેવાની હોય છે. તે પછી જે-તે વ્યક્તિ કે વસ્તુનું મહત્ત્વ બતાવવાનું હોય છે. તેમાં બધે જોવા મળતી આ લોકમર્યાદા અહીં નથી એવું બતાવવાનો ઉપક્રમ કરવાનો હોય છે. આ ઉપરાંત (1) ઉપમેય-ઉપમાન વચ્ચે સમાનતાનો અતિરેક બતાવાય (2) ઉપમેયને બદલે ઉપમાનનું વર્ણન કરવામાં આવે, અને (3) સંબંધ વગરના પદાર્થો વચ્ચે સંબંધ દર્શાવવામાં આવે, તો પણ ત્યાં લોકમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થઈ જતું હોય છે, માટે ત્યાં પણ અતિશયોક્તિ અલંકાર થતો હોય છે. આવા ઉપક્રમથી તે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું મહત્ત્વ અસરકારક રીતે વધી જતું હોય છે.)

3 છંદ-પરિચય

(પાઠ્યક્રમમાં નિર્ધારિત છંદ પાંચ છે : (1) અનુષ્ટુપ, (2) મન્દાકાન્તા, (3) માલિની (4) તોટક અને (5) ઈન્દ્રવજ્ર.)

સંસ્કૃત છંદ બે પ્રકારના છે : (1) વૈદિક અને (2) લૌકિક. જે છંદો વેદ-સંહિતાઓમાં વપરાયેલા છે તે વૈદિક છંદ કહેવાય છે. જ્યારે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એટલે કે લૌકિક સાહિત્યમાં જે છંદો વપરાયેલા છે તેમને લૌકિક છંદ કહેવાય છે. અહીં લૌકિક છંદોનો પ્રાથમિક પરિચય કેળવીશું અને એ પછી અભ્યાસક્રમમાં નિયત એવા (1) અનુષ્ટુપ (2) મન્દાકાન્તા (3) માલિની (4) તોટક અને (5) ઈન્દ્રવજ્ર - એ પાંચ લૌકિક છંદો શીખીશું.

લૌકિક છંદ બે પ્રકારના છે : (1) જાતિ અને (2) વૃત્ત. જાતિ પ્રકારના છંદમાં માત્રાઓની ગણના કરવાની હોય છે. આથી, આ પ્રકારના છંદોને માત્રામેળ છંદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. વૃત્ત પ્રકારના છંદમાં લઘુ-ગુરુના ચોક્કસ ક્રમ પ્રમાણે પાદ કે ચરણના અક્ષરોની ગણના કરવાની હોય છે. આ પ્રકારના છંદોને અક્ષરમેળ છંદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે કેમકે અહીં અક્ષરના ગુરુ અને લઘુ એવા રૂપની ગણના કરવાની હોય છે.

વૃત્ત નામે ઓળખાતા છંદોના ત્રણ ભેદ છે : સમ, અર્ધસમ, અને વિષમ. જે છંદનાં ચારેય પાદ સરખા ગણમાપવાળાં અને સરખી અક્ષરસંખ્યાવાળાં હોય, તેને 'સમવૃત્ત' કહે છે. જે છંદના પ્રથમ અને તૃતીય પાદ સરખા ગણ-માપવાળાં અને દ્વિતીય અને ચતુર્થ પાદ સરખા ગણ-માપવાળાં હોય, તેને 'અર્ધસમવૃત્ત' કહે છે. જ્યારે, ચારેય પાદનું ગણમાપ અલગ અલગ હોય, તેને 'વિષમવૃત્ત' કહે છે.

આટલી વિગતો જાણી લીધા પછી સંસ્કૃત છંદોનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં છંદશાસ્ત્રને લગતી નીચેની કેટલીક સંજ્ઞાઓ જાણી લેવી પણ ખૂબ જ જરૂરી છે. જેમકે -

(1) લઘુ અને ગુરુ :

હ્રસ્વ સ્વર લઘુ છે. આ હ્રસ્વ સ્વર પોતે અને જે વ્યંજનમાં આવો હ્રસ્વ સ્વર રહેલો હોય, તે વ્યંજનને લઘુ કહે છે. જેમકે અ. આ વર્ણ હ્રસ્વ સ્વર છે, એટલે તે લઘુ કહેવાય છે. એવી જ રીતે ક ને પણ લઘુ કહેવાય છે. કેમકે અહીં ક્ વ્યંજનમાં રહેલો અ હ્રસ્વ સ્વર છે. સંસ્કૃતમાં અ, ઇ, ઊ, ઋ અને ૠ એ પાંચ સ્વરો હ્રસ્વ સ્વર છે.

દીર્ઘ સ્વર પોતે અને જે વ્યંજનમાં આવો દીર્ઘ સ્વર રહેલો હોય, તે વ્યંજનને ગુરુ કહે છે. જેમકે આ. આ વર્ણ દીર્ઘ સ્વર છે. એટલે તે ગુરુ કહેવાય છે. એવી જ રીતે કા ને પણ ગુરુ કહેવાય છે. કેમ કે અહીં ક્ વ્યંજનમાં રહેલો આ દીર્ઘ સ્વર છે. સંસ્કૃતમાં આ, ઈ, ઊ, ઋ, ૠ, એ, ઐ, ઓ અને ઔ આ આઠ સ્વર દીર્ઘ છે.

અહીં એ પણ ધ્યાનપાત્ર બાબત છે કે જો હ્રસ્વ કે લઘુ પછી જોડાક્ષર, વિસર્ગ કે અનુસ્વાર આવતો હોય તો તે હ્રસ્વ કે લઘુ વર્ણ ગુરુ બની જાય છે. જેમ કે - અગ્નિ. અહીં અ એ હ્રસ્વ સ્વર હોવાથી લઘુ છે. પણ તે પછી મિનમાં ગ્ ન્ એવા જોડાક્ષર આવતા હોવાથી આ હ્રસ્વ વર્ણ ગુરુ બની જાય છે. એવી જ રીતે પાદ કે ચરણને અંતે આવનારો લઘુવર્ણ પણ ગુરુ માનવામાં આવે છે.

છંદશાસ્ત્રમાં લઘુ માટે લ અને ગુરુ માટે ગ એમ લખવામાં આવે છે.

લઘુ અને ગુરુ વર્ણની ઓળખ આપવા માટે ચિહ્નો પણ વપરાય છે, જે નિમ્નાનુસાર છે -

લઘુ વર્ણની ઓળખ આપવા માટે જે તે વર્ણના ઉપરના ભાગે અર્ધચંદ્રાકાર (—)નું ચિહ્ન વપરાય છે. અને ગુરુ વર્ણની ઓળખ આપવા માટે જે તે વર્ણના ઉપરના ભાગે આડી લીટી (-) નું ચિહ્ન વપરાય છે. જેમકે - મૌર્ષા મૌ ધુ રૌ અહીં મ, ષા અને રા એ ત્રણેય વર્ણ ગુરુવર્ણ છે, તે બતાવવા તેમની ઉપર આડી લીટીનું ચિહ્ન વાપર્યું છે. મ અને ધુ એ બે વર્ણ લઘુવર્ણ છે, તે બતાવવા તેમની ઉપરના ભાગે અર્ધચંદ્રાકારનું ચિહ્ન વાપર્યું છે.

(2) યતિ :

કોઈ પણ શ્લોકોનું ગાન કે પઠન કરતી વેળાએ અમુક સ્થળે વિરામ કરવાનો (રોકાવાનું) હોય છે. આ વિરામ-સ્થળને યતિ કહે છે. શ્લોકનું ચરણ પૂરું થાય, એટલે યતિ અનિવાર્ય હોય છે. આ ઉપરાંત ગાન કે પઠનની સુવિધા અને વૈવિધ્ય માટે શ્લોકના ચરણમાં વચ્ચે પણ યતિ આવે છે. છંદનું લક્ષણ આપતી વખતે આવા યતિના સ્થાનનો ઉલ્લેખ કરેલો જ હોય છે. જેમકે - અપૂર્વઃ કોઽપિ કોશોઽયં વિદ્યતે તવ ભારતી। આ શ્લોકમાં આઠ અક્ષર પૂરા થતાં શ્લોકનું ચરણ પૂરું થાય છે, એટલે ત્યાં યતિ આવે છે. આના પરિણામે આ શ્લોક બોલતી વખતે ત્યાં વિરામ કરવાનો (રોકાવાનું) હોય છે. અપૂર્વઃ કોઽપિ કોશોઽયમ્ (થોડું રોકાઈને) એ પછી વિદ્યતે તવ ભારતી। ઇત્યાદિ (આનાં બીજાં ઉદાહરણ આગળ જોઈશું.)

(3) ગણ :

ગણ એટલે સમૂહ (અમુક પ્રકારનો સમુદાય). છંદશાસ્ત્રમાં, શ્લોકના ચરણમાં આવતા અનેક અક્ષરો-વર્ણોને ત્રણ-ત્રણના સમૂહમાં વહેંચીને, ત્રણ-ત્રણ અક્ષરોના એ ત્રિકને (ત્રણ અક્ષરોના સમૂહને) ગણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાતિ। આ એક શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ છે. અહીં પંદર અક્ષરો - વર્ણો છે. તેમને ત્રણ-ત્રણના સમૂહમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે : તદપિ - તવગુ - ગાનામી - શ પારં - ન યાતિ। અહીં જે પાંચ ત્રિક થયા, તેમને (દરેકને એક એક) ગણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ટૂંકમાં ત્રણ અક્ષરો-વર્ણોનો જે સમુદાય, તે ગણ તરીકે ઓળખાય છે.

ગણ આઠ છે અને તેમને આ રીતે જુદા જુદા વર્ણોથી ઓળખવામાં આવે છે : ય, મ, ત, ર, જ, મ, ન અને સ અર્થાત્ અહીં ય એટલે ય ગણ, મ એટલે મ ગણ એમ સમજવાનું છે.)

આ બધા ગણોના સ્વરૂપને સમજવા માટે એક આ પંક્તિ યાદ રાખવા જેવી છે - ય મા તા રા જ મ ન સ લ ગ મ્। આ પંક્તિનો કોઈ શાબ્દિક અર્થ નથી; પરંતુ આ પંક્તિમાં ય ગણ વગેરે આઠેય ગણોની સ્વરૂપગત ઓળખ આપવામાં આવી છે.

આને સમજવા માટે સર્વપ્રથમ આ પંક્તિનાં આઠ ત્રિક બનાવવાનાં છે. તેની રીતિ આ પ્રમાણે છે - સર્વ પ્રથમ એક ત્રિક (ત્રણ વર્ણોનો સમુદાય) બનાવવાનો છે. જેમકે - યમાતા. એ પછી, બીજું ત્રિક બનાવતી વખતે આ પ્રથમ ત્રિકનો માત્ર એક વર્ણ અર્થાત્ પ્રથમ વર્ણ બાદ કરવાનો છે. આમ કરતાં માતા એમ બે વર્ણ શેષ રહે છે અને હવે નવો ત્રિક બનાવવા માટે આ બે વર્ણોની સાથે ઉપર્યુક્ત પંક્તિમાંનો આગળનો એક વર્ણ - રા ઉમેરીને (માતારા) એવું એક બીજું ત્રિક બનાવવાનું રહે છે. આવી જ રીતે ક્રમશઃ તારાજ, રાજમા, જમાન, માનસ, નસલ અને સલગમ્ એ રૂપમાં ગણ બની રહે છે. આ રીતે કુલ મળીને આઠ ત્રિકો બને છે.

આ આઠ ત્રિક પોતાના પ્રથમ વર્ણ ઉપરથી તે તે ગણની સંજ્ઞા બની જાય છે. દા.ત. યમાતા એ ત્રિકની ય ગણ એવી સંજ્ઞા છે. માતારા એ ત્રિકની મ ગણ, વગેરે.

હવે જે આ ય ગણ, મ ગણ વગેરે આઠ ગણ તૈયાર થયા, તેમનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે દરેક ત્રિકમાં આવતા અક્ષરના લઘુ-ગુરુને જોઈ લેવાનો છે. દા.ત. - ય ગણનો ત્રિક છે યમાતા. અહીં ય હ્રસ્વ હોઈને લઘુ વર્ણ છે, જ્યારે મા અને તા દીર્ઘ હોઈને ગુરુ વર્ણ છે. આથી જે ત્રિકમાં પહેલો વર્ણ લઘુ અને બાકીના બે વર્ણો ગુરુ હોય, તે ગણને ય-ગણ કહેવાય. એ જ રીતે

મ-ગણનો ત્રિક માતારા છે. અહીં મા, તા અને રા એ ત્રણેય વર્ણો દીર્ઘ હોવાથી ગુરુ વર્ણો છે. આથી જે ત્રિકમાં ત્રણેય વર્ણો ગુરુ હોય, તે ગણને મ-ગણ કહેવાય. આવું જ બાકીના છ ગણો માટે પણ વિચારી લેવાનું છે.

આટલી સમજ કેળવાયા પછી હવે આપણે (1) અનુષ્ટુપ (2) મન્દાક્રાન્તા (3) માલિની (4) તોટક અને (5) ઈન્દ્રવજ્રા એ પાંચ છંદો શીખીશું.

1. અનુષ્ટુપ (અનુષ્ટુપ)

સંસ્કૃતમાં આ છંદનું નામ અનુષ્ટુપ્ પણ છે. પણ ગુજરાતી ભાષામાં તે અનુષ્ટુપ તરીકે જ લખવા-વાંચવામાં આવે છે. (તેથી આપણે પણ ગુજરાતી ભાષાને અનુરૂપ અનુષ્ટુપ શબ્દ જ વાપરીશું.) આનું લક્ષણ છે -

પञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥

અર્થાત્ અનુષ્ટુપમાં ચાર ચરણ હોય છે. તે ચારેય ચરણમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે. બીજા અને ચોથા એમ બે ચરણમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય છે. જ્યારે ચારેય ચરણમાં છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ હોય છે. બાકીના અક્ષરો માટે લઘુ-ગુરુનો કોઈ નિયમ નક્કી કરેલો નથી.

ઉદાહરણ -

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥

(અર્થાત્ ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ અને પરાક્રમ - જ્યાં આ છ હોય છે, ત્યાં દેવ સહાય કરે છે.)

અહીં ચાર ચરણ છે. દરેકમાં આઠ-આઠ અક્ષર છે. પ્રથમ ચરણનો પાંચમો અક્ષર હ અને છઠ્ઠો અક્ષર સં અનુક્રમે લઘુ અને ગુરુ છે. એ જ રીતે બાકીના ત્રણેય ચરણમાં પાંચમો અને છઠ્ઠો અક્ષર કમશ: લઘુ અને ગુરુ છે. બીજા અને ચોથા ચરણમાં સાતમો અક્ષર (ક્ર અને ય) લઘુ છે. આમ ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં અનુષ્ટુપનાં બધાં જ લક્ષણો બંધ બેસે છે. આથી આને અનુષ્ટુપ છંદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

2. મન્દાક્રાન્તા

આ છંદનું લક્ષણ છે : મન્દાક્રાન્તામ્બુધિરસનગૈર્મો ભનોૈ તૌ ત્ર-યુગમ્ । અર્થાત્ જે શ્લોકના દરેક ચરણમાં અનુક્રમે મ ગણ, મ ગણ, ન ગણ, ત ગણ બે વખત અને છેલ્લે બે ગુરુ અક્ષરો હોય, તેને મન્દાક્રાન્તા કહે છે. આમાં સત્તર અક્ષરનું પ્રત્યેક ચરણ હોય છે. દરેક ચરણમાં ચોથા, છઠ્ઠા અને સાતમા અક્ષર પછી યતિ આવે છે. લક્ષણમાં પ્રયક્ત અમ્બુધિ, રસ અને નગ દ્વારા અનુક્રમે ચાર, છ અને સાતનો નિર્દેશ થાય છે.

ઉદાહરણ :

नन्वात्मानं बहुविगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

(હે પ્રિયે ! હું અહીં મારી જાતને જાતે સંભાળી રહ્યો છું, એટલે હે કલ્યાણિ ! તમે પણ વધારે કાતર (ડરપોક) થતાં નહિ. કોણ એવું છે કે જેને સતત સુખ જ મળતું રહ્યું છે કે સતત દુઃખ જ મળતું રહ્યું છે. સુખ અને દુઃખ તો ચક્રની માફક ફર્યા કરે છે.)

અહીં દરેક ચરણમાં સત્તર-સત્તર અક્ષરો છે. આ સત્તર અક્ષરોના પાંચ ત્રિક બને છે અને બાકીના છેલ્લા બે અક્ષરો સ્વતંત્ર રહે છે. આ પાંચ ત્રિકોમાં પ્રથમ ત્રિક (ન ન્વા ત્મા) સર્વગુરુ અર્થાત્ મ ગણ છે. બીજો ત્રિક (નં બ હુ) આદિ ગુરુ અર્થાત્ મ ગણ છે. ત્રીજો ત્રિક (વિ ગ ણ) સર્વલઘુ અર્થાત્ ન ગણ છે. ચોથો ત્રિક (ય ત્રા ત્મ) અન્તલઘુ અર્થાત્ ત ગણ છે અને પાંચમો (નૈ વા વ) પણ અન્તલઘુ અર્થાત્ ત ગણ છે. બાકી રહેલા બે સ્વતંત્ર અક્ષરો (લ મ્બે) ગુરુ છે.

આથી અહીં જે છંદ યોજાયો છે, તે મન્દાકાન્તા છે.

આ શ્લોકના ગાન વખતે દરેક ચરણમાં પ્રથમ ચોથા અક્ષરે, ત્યાર બાદ તે પછીના છઠ્ઠા અક્ષરે અને છેવટે ત્યાર પછીના સાતમા અક્ષરે યતિ આવે છે. (મહાકવિ કાલિદાસનું મેઘદૂતમ્ આ છંદમાં લખાયેલું છે. ઉપરનો શ્લોક તેમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.)

3. માલિની

આ છંદનું લક્ષણ છે : ન ન મ ય ય યુતેયં માલિની ભોગિલોકૈઃ । અર્થાત્ જે શ્લોકના દરેક ચરણમાં પ્રથમ બે ન ગણ અને તે પછી અનુક્રમે મ ગણ, ય ગણ અને ય ગણ હોય, તેને માલિની કહે છે. આમાં પંદર અક્ષરનું પ્રત્યેક ચરણ હોય છે. ભોગિન્ અર્થાત્ આઠ અક્ષરે, અને લોક અર્થાત્ સાત અક્ષરે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ :

અસિતગિરિસમં સ્યાત્કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે

સુરતરુવરશાખા લેખની પત્રમુર્વી ।

લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં

તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાતિ ॥

(સિંધુ - સાગરરૂપી પાત્રમાં પર્વત જેટલું કાજલ (સ્યાહી તરીકે) હોય, કલ્પવૃક્ષની ડાળી લેખની અને આખી પૃથ્વીના રૂપમાં કાગળ હોય અને વળી શારદા પોતે લખનારાં હોય, તો પણ હે પ્રભુ ! તમારા ગુણો (એટલા બધા છે કે તે)નો પાર પામી શકાય એમ નથી.)

અહીં દરેક ચરણમાં પંદર-પંદર અક્ષર છે. આ પંદર અક્ષરના જે પાંચ ત્રિક (જેમ કે અ સિ ત, ગિ રિ સ ઇત્યાદિ) છે, તેમાં પ્રથમ બે ત્રિક (અ સિ ત અને ગિ રિ સ) સર્વલઘુ અર્થાત્ ન ગણ છે. તૃતીય ત્રિક (મં સ્યાત્ક) સર્વગુરુ અર્થાત્ મ - ગણ છે, જ્યારે ચતુર્થ અને પંચમ એવા છેલ્લા બે ત્રિક (જ્જલંસિ, સ્થુપાત્રે) આદિ લઘુ અર્થાત્ ય ગણ છે. આથી અહીં જે છંદ યોજાયો છે, તે માલિની છે, એમ કહી શકાય.

આ શ્લોકના ગાન વખતે દરેક ચરણમાં બે યતિ આવે છે. પ્રથમ યતિ આઠ અક્ષરે આવે છે. તે પછી બીજો યતિ એ પ્રથમ યતિ પછીના સાત અક્ષરે એટલે કે, ચરણના અંતે આવે છે.

4. તોટકમ્ :

આ છંદનું લક્ષણ છે : વદ તોટકમબ્ધિસકારયુતમ્ । અર્થાત્ જે શ્લોકના દરેક ચરણમાં અબ્ધિ એટલે કે (અબ્ધિ અર્થાત્ સમુદ્ર. સમુદ્ર ચાર છે એવી માન્યતાના આધારે આ અબ્ધિ શબ્દ ચારની સંખ્યાનો અર્થ આપે છે, તેથી) ચારની સંખ્યામાં સ ગણ (સલગમ્ = લઘુ, લઘુ, ગુરુ) હોય, તેને તોટક કહે છે. આમાં બાર અક્ષરનું પ્રત્યેક ચરણ હોય છે. ચરણને અંતે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ :

અધરં મધુરં વદનં મધુરં

નયનં મધુરં હસિતં મધુરમ્ ।

હૃદયં મધુરં ગમનં મધુરં

મધુરાધિપતેરખિલં મધુરમ્ ॥

(અર્થાત્ અધર-હોઠ મધુર છે, વદન-મુખ મધુર છે, નયન-આંખ મધુર છે, હસિત એટલે હસવું મધુર છે, હૃદય મધુર છે, ગમન એટલે જવાની ક્રિયા મધુર છે, આમ, માધુર્યના અધિપતિ - કૃષ્ણનું અખિલ (સમસ્ત વસ્તુ) મધુર છે.)

અહીં દરેક ચરણમાં બાર-બાર અક્ષરોના જે ચાર ત્રિક (ત્રણ-ત્રણના સમુદાય, જેમ કે અધરં મધુરં વદનં મધુરમ્) છે, તે દરેકમાં પ્રથમ બે અક્ષરો લઘુ છે તથા ત્રીજો અક્ષર ગુરુ છે. આથી ચારેય ત્રિક સ ગણ છે. આથી આ તોટક છંદ છે.

5. ઇન્દ્રવજ્રા

આ છંદનું લક્ષણ છે - સ્યાદિન્દ્રવજ્રા યદિ તૌ જગૌ ગઃ । અર્થાત્ જે શ્લોકના ચારેય ચરણમાં ક્રમશઃ બે ત ગણ, એ પછી જ ગણ અને છેલ્લે ગ તથા ગ અર્થાત્ બે ગુરુવર્ણ આવે, તો તેને ઇન્દ્રવજ્રા કહે છે.

ઉદાહરણ :

જામાતૃયજ્ઞેન વયં નિરુદ્ધાઃ

ત્વં બાલ ઇવાસિ નવં ચ રાજ્યમ્ ।

યુક્તઃ પ્રજાનામનુરઙ્ગને સ્યાઃ

તસ્માદ્દશો યત્ પરમં ધનં વઃ ॥

(અર્થાત્ અમે જમાઈના યજ્ઞમાં રોકાયેલા છીએ અને તું હજી બાળક (અહીં બીનઅનુભવી - એવો અર્થ લેવાનો છે.) છે, વળી, રાજ્ય પણ (તારા હાથમાં) નવું નવું જ આવ્યું છે. માટે તું પ્રજાને રાજી રાખવામાં જ જોડાયેલો રહે, તેના થકી તને જે યશ મળશે, તે જ તારું પરમ ધન બની રહેશે.)

અહીં પ્રત્યેક ચરણમાં અગિયાર અક્ષર છે. તેમાં ત્રણ ત્રિક છે અને તે પછી બે અક્ષર છે. હવે, દરેક ચરણમાં જોઈશું તો જણાશે કે પ્રથમ (જેમકે - જા મા તૃ, ય જ્ઞે ન એમ) બે ત્રિક છે, તે બંને ત ગણ (મધ્યગુરુ) છે. એ પછી (વ યં નિ) જ ગણ (આદિગુરુ) છે અને છેલ્લે રુ દ્વાઃ એમ બન્ને અક્ષર ગુરુ છે. આવું ચારેય ચરણમાં છે, તેથી આને ઇન્દ્રવજ્રા છંદ કહે છે.

પાંચમા પાઠમાં રહેલો શ્લોક ક્રોધં પ્રભો સંહર.... । એ ઇન્દ્રવજ્રાનું ઉદાહરણ છે.

4 સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય

પ્રસ્તાવના :

સંસ્કૃત સાહિત્યના મુખ્ય બે વિભાગ છે. (1) વૈદિક સાહિત્ય અને (2) પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય.

વૈદિક સાહિત્યના આઠ ગ્રંથ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ - એ ચાર વેદ છે. તેમને સંહિતા ગ્રંથ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પછી બીજા ક્રમાંકે વેદની આ સંહિતાઓની વિશેષ સમજૂતી આપવા માટે રચાયેલા શતપથ વગેરે બ્રાહ્મણગ્રંથો આવે છે. ત્યાર બાદ વૈદિક સાહિત્યમાં ઐતરેય વગેરે આરણ્યકગ્રંથો, ઈશાવાસ્ય વગેરે ઉપનિષદો તથા વેદોની જાળવણી માટે રચાયેલાં શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષ - એ છ વેદાંગોનો ક્રમ છે. છેલ્લે સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક અને પૂર્વમીમાંસા-ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) એ છ વેદનાં ઉપાંગોને પણ આ વૈદિક સાહિત્યમાં સમાવવામાં આવ્યાં છે.

ઉપર જોયું તેમ વૈદિક સાહિત્યનો પ્રારંભ વેદની સંહિતાઓથી થાય છે. વેદની આ સંહિતાઓ ચાર છે- ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. ભારતીય પરંપરા અનુસાર આ વેદસંહિતાઓ અપૌરુષૈય છે. અર્થાત્ તે કોઈ વ્યક્તિવિશેષની રચના નથી. ઈશ્વરે પોતે જ તપથી પવિત્ર થયેલા ઋષિઓના હૃદયમાં વેદોને પ્રકાશિત કર્યા છે. ઈશ્વર જેમ અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે, તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન એવા આ વેદો પણ અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે. જેમના હૃદયમાં વેદોનો પ્રકાશ થયો તે ઋષિઓ મંત્રદ્રષ્ટા કે વેદના દ્રષ્ટા કહેવાય છે. ઋષયઃ મન્ત્રદ્રષ્ટારઃ । આવા ઋષિઓનાં નામ આજે પણ જે તે મંત્રની સાથે ઉલ્લેખ પામે છે.

વેદોના આવિર્ભાવનો સમય સૃષ્ટિનો પ્રારંભકાળ છે, એવું ભારતીય પરંપરા માને છે. વિશ્વના વિદ્વાનોના મત મુજબ ઋગ્વેદ વિશ્વનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે વેદસાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન છે.

વેદ શબ્દનો અર્થ -

વેદ શબ્દ વિદ્ ધાતુ પરથી બન્યો છે. વિદ્ ધાતુના અનેક અર્થો છે. જેમકે, જાણવું, પામવું, વિચારવું અને હોવું વગેરે. આ બધા ધાત્વર્થોને જોતાં વેદ શબ્દ વિવિધ અર્થોનો વાચક હોવાનું જણાય છે. જેમકે, જેનાથી બધા જ માણસો સત્ય કે ઈશ્વરને

જાણી શકે, પ્રાપ્ત કરી શકે, વિચારી શકે અને વિદ્વાન બની શકે તેને 'વેદ' કહે છે.

વેદનાં પર્યાયપદો :

જુદાં જુદાં કારણે આ વેદનાં નામાન્તરો પણ થયાં છે. જેમકે, વિવિધ શાસ્ત્રોનો મૂળસ્ત્રોત આ વેદોમાં રહેલો હોવાથી, એમને આમ્નાય કે આગમ કહેવામાં આવે છે. એક ઋષિ પાસેથી બીજા ઋષિ પાસેથી સાંભળીને, કંઠસ્થ કરીને સાચવવામાં આવ્યા હોવાથી વેદને શ્રુતિ કહેવાય છે. આરંભમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ આ ત્રણ જ વેદો મુખ્ય હતા, તેથી તે 'ત્રયી' અથવા 'વેદત્રયી' તરીકે ઓળખાય છે. આમ આ વેદો જુદા જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા નામથી ઉલ્લેખ પામે છે.

1. ઋગ્વેદ:

ઋગ્વેદનો વિષય : ચારેય વેદસંહિતાઓમાં ઋગ્વેદનો ક્રમ પ્રથમ છે. ઋગ્વેદ પ્રાચીનતમ વેદ છે. ઋઘ્ ધાતુ ઉપરથી ઋઘ્ કે ઋઘ્ શબ્દ બન્યો છે. વૈદિક પરંપરા પ્રમાણે જેમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, તેવા મંત્રને ઋઘ્ કે ઋઘ્ કહે છે. ઋગ્વેદના મંત્રોમાં અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, પર્જન્ય, ઉષા વગેરે દેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

ઋગ્વેદનો આકાર : ઋગ્વેદમાં દસ હજારથી વધારે મંત્રો છે અને તે મંત્રો દસ મંડળોમાં વિભાજિત છે. દરેક મંડળમાં અનેક સૂક્તો આવેલાં છે. ઋગ્વેદનાં કુલ સૂક્તોની સંખ્યા 1028 છે. તેમાં રહેલા મંત્રોની કુલ સંખ્યા 10552 છે. દરેક સૂક્તમાં એક કરતાં વધારે મંત્રો આવેલા છે. ઋગ્વેદની પાંચ શાખાઓ હતી. આજે તેમાંની બે શાખાઓ પ્રાપ્ત થાય છે - શાકલ અને બાષ્કલ.

ઋગ્વેદનો મહિમા : ઋગ્વેદમાં આવતાં પુરુષસૂક્ત, નાસદીયસૂક્ત, હિરણ્યગર્ભસૂક્ત જેવાં દાર્શનિક સૂક્તો, સંજ્ઞાનસૂક્ત, દાનસ્તુતિસૂક્ત, વિવાહસૂક્ત જેવાં પારિવારિક-સામાજિક સૂક્તો તથા પુરુરવા-ઊર્વશીસંવાદસૂક્ત, સરમાપણિસંવાદસૂક્ત જેવાં સંવાદસૂક્તો ખૂબ જ મહત્વનાં છે અને તે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. અહીં આવેલાં સંવાદસૂક્તો ઉપરથી સંસ્કૃત નાટકનો વિકાસ થયો હોવાનું વિદ્વાનો માને છે.

ઋગ્વેદની સૂક્તો :

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति । - ઋગ્વેદ (ઋ.), મણ્ડલ ૧, સૂક્ત ૧૬૮, ઋઘ્ ૪૬

એક સત્યને-ઈશ્વરને વિદ્વાનો અનેક રીતે કહે છે.

सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतः । ऋ. १०. ३७. २

તે સત્યવચન-સત્યજ્ઞાન મારી સર્વ તરફથી રક્ષા કરો.

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । ऋ. १०. १९१. २

સાથે ચાલો, સાથે બોલો, તમારાં સૌનાં મનમાં એકસરખા વિચારો જન્મે.

2. યજુર્વેદ:

યજુર્વેદનો વિષય : દેવપૂજા, સંગતિકરણ અને દાન - એમ ત્રણ અર્થ ધરાવતા યજ્ ધાતુ ઉપરથી યજુસ્ શબ્દ બન્યો છે. આથી દેવપૂજન કે યજન કરવા માટેના મંત્રોને યજુસ્ કહે છે. આમ આ વેદમાં આવતા યજુસ્ - મંત્રો અનેક પ્રકારના યજન-

યાગાદિ વિધિવિધાન સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી આ સંહિતાગ્રંથને યજુર્વેદ કહેવામાં આવ્યો છે.

યજુર્વેદનો આકાર : યજુર્વેદમાં 1975 જેટલા મંત્રો છે. આ બધા મંત્રો ચાલીસ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલા છે. દરેક અધ્યાયમાં જુદી જુદી સંખ્યામાં મંત્રો આવે છે. કેટલાક મંત્રો પદ્યાત્મક છે, તો કેટલાક મંત્રો ગદ્યાત્મક પણ છે.

યજુર્વેદની મુખ્ય બે શાખાઓ છે : (1) શુક્લ યજુર્વેદ અને (2) કૃષ્ણ યજુર્વેદ. યાજ્ઞવલ્ક્યે સૂર્યોપાસના કરીને તેની કૃપાથી યજુર્વેદનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે શુક્લ યજુર્વેદ કહેવાય છે. શુક્લ યજુર્વેદની બે શાખાઓ પ્રચલિત છે : (1) કાણ્વ અને (2) માધ્યંદિન. જ્યારે કૃષ્ણ યજુર્વેદની ચાર શાખાઓ પ્રચલિત છે : (1) તૈત્તિરીય, (2) મૈત્રાયણી, (3) કાઠક અને (4) કપિષ્ઠલ કઠ.

યજુર્વેદની સૂક્તિઓ

અનૃતાત્સત્યમુપૈમિ । - યજુર્વેદ, અધ્યાય ૧. મન્ત્ર ૫

હું અસત્યથી દૂર થઈને સત્યને પ્રાપ્ત થાઉં.

મિત્રસ્યાહં ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષે । - યજુ. ૧૬. ૧૮

હું મિત્રની દૃષ્ટિએ સર્વ પ્રાણીઓને જોઉં.

3. સામવેદ:

સામવેદનો વિષય : ‘સામ’નો અર્થ છે ગીતિ-ગાન. તેથી સામવેદ ગાનના મંત્રોનો સંગ્રહ છે. યજ્ઞના અવસરે ઉદ્ગાતા ઋત્વિજ દેવતાઓનું સ્તુતિગાન આ મંત્રોથી કરે છે. વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ । (વેદોમાં હું સામવેદ છું) એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં સામવેદનો મહિમા બતાવ્યો છે.

સામવેદનો આકાર : સામવેદમાં કુલ 1875 મંત્રો છે. આ બધા પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. પૂર્વાર્ચિકમાં અગ્નિ, ઇન્દ્ર, સોમ વગેરે દેવોનાં સ્તુતિગાન છે અને તેમાં કુલ 650 મંત્રો છે, જ્યારે ઉત્તરાર્ચિકમાં 1225 મંત્રો છે. જેમાં, દશરાજ, સંવત્સર, એકાહ વગેરે વૈદિક અનુષ્ઠાનનાં મંત્રગીતો છે.

સામવેદની અસંખ્ય શાખાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આજે તો માત્ર ત્રણ જ શાખાઓ ઉપલબ્ધ છે. 1. કૌથુમીય, 2. રાણાયણીય, 3. જૈમિનીય.

સામવેદની વિશેષતા :

સંગીતશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ સામવેદથી મનાયો છે. સામના ચાર પ્રકારનાં ગાન પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રામગાન, અરણ્યગાન, ઉદ્ગાન અને ઊઘગાન.

4. અથર્વવેદ:

અથર્વવેદનો પરિચય : અથર્વ શબ્દ એ ગતિ કે ચેષ્ટાનો અર્થ ધરાવતા થર્વ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. તેથી ગતિ કે ચેષ્ટાના (ન = અ) અભાવવાળી સ્થિતિને અથર્વ કહે છે. આનો આશય એવો લેવાય છે કે સ્થિરતા કે ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગ વગેરેનો ઉપદેશ હોવાથી આ અથર્વવેદ કહેવાય છે. કેટલાક લોકો અથર્વ એ ઋષિનું નામ છે એમ માને છે. અથર્વ નામના ઋષિએ આ મંત્રોનું દર્શન કર્યું હોવાથી આ વેદને ‘અથર્વાર્ચિગરસ’ પણ કહે છે. જોકે આરંભમાં ‘વેદત્રયી’માં તેને સ્થાન મળ્યું ન હતું, પરંતુ તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ આવતાં અન્ય ત્રણ વેદો જેવું જ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું.

અથર્વવેદનો આકાર : અથર્વવેદમાં 20 કાંડ છે. દરેક કાંડમાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં સૂક્તો છે. આ સૂક્તોની કુલ સંખ્યા 736 જેટલી છે. કુલ મળીને લગભગ 6000 જેટલા મંત્રો આ વેદમાં આવેલા છે. અથર્વવેદની નવ શાખાઓ હતી. આજે તો માત્ર બે જ શાખાઓ ઉપલબ્ધ છે : (1) શૌનક અને (2) પિપ્પલાદ.

અથર્વવેદનો વિષય : અથર્વવેદમાં વિવિધ રોગોની નિવૃત્તિના ઉપાયો, કૃષિ અને પશુપાલન, રાજશાસન, બ્રહ્મવિદ્યા, માતૃભૂમિ-ગૌરવ, પિતૃમેધ તથા યજ્ઞાદિનાં વિધાનોની બાબતો મુખ્ય છે. પૃથ્વીસૂક્ત, કાલસૂક્ત, બ્રહ્મચર્યસૂક્ત, વિવાહસૂક્ત, મધુવિદ્યાસૂક્ત, વગેરે મહત્વનાં સૂક્તો આ વેદમાં છે. અથર્વવેદના વિષયો સામાન્ય જનજીવન સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. તેથી આ વેદ ‘સામાન્ય જનતાના વેદ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

અથર્વવેદની સૂક્તો

અનુવ્રતઃ પિતુઃ પુત્રો માત્રા ભવતુ સંમનાઃ । અથર્વવેદ, કાણ્ડ 3, સૂક્ત ૩૦, મન્ત્ર 2

પુત્ર તે કે જે પિતાનાં વ્રતોનું પાલન કરે અને માતાના મનને અનુકૂળ થાય.

શતહસ્ત સમાહર સહસ્રહસ્ત સં કિર । અથર્વ. ૩. ૨૪. ૫

હે માનવ, તું સેંકડો હાથથી ભેગું કર અને હજારો હાથથી વહેંચ.

માતા ભૂમિઃ પુત્રોઽહં પૃથિવ્યાઃ । અથર્વ. ૧૨. ૧. ૧૨

પૃથ્વી મારી માતા છે અને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું.

ઉપનિષદ

ઉપનિષદ્ (સ્ત્રીલિંગ) શબ્દ ઉપ + નિ + સ્ ધાતુમાંથી બનેલો છે. એથી તેનો અર્થ ‘ગુરુની પાસે નિષ્ઠાપૂર્વક બેસીને-રહીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવતું પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન’ એવો થાય છે. વૈદિક સાહિત્યમાં સૌથી છેલ્લે-અંતે આવતું હોવાથી આ ઉપનિષદ્-સાહિત્ય ‘વેદાંત’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. ઉપનિષદોનું ચિંતન મુખ્યત્વે જીવ, જગત અને જગદીશ (ઈશ્વર)ને આવરી લે છે. તેમાં પણ મહત્વનું ચિંતન ઈશ્વર કે બ્રહ્મ વિશેનું છે. આથી આ ઉપનિષદોને ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ પણ કહે છે.

ઉપનિષદોની સંખ્યા 200થી પણ વધારે છે. આમ છતાં આમાંથી 108 ઉપનિષદોને સારભૂત ઉપનિષદો માનવામાં આવે છે. આ સારભૂત ઉપનિષદોમાં પણ મહત્વનાં અને અતિપ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો તો માત્ર દસ જ છે, જે નીચે મુજબ છે :

ઈશ-કેન-કઠ-પ્રશ્ન-મુણ્ડ-માણ્ડૂક્ય-તિત્તિરિઃ ।

એતરેયં ચ છાન્દોગ્યં બૃહદારણ્યકં દશ ॥

અર્થાત્ ઈશાવાસ્ય, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, એતરેય, છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યક - આ દસ ઉપનિષદો (મુખ્ય) છે.

આ મુખ્ય ઉપનિષદોમાં બીજા એક શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો પણ કેટલાક વિદ્વાનો સમાવેશ કરે છે. આ રીતે પ્રમુખ ઉપનિષદોની સંખ્યા અગિયાર છે. આદિ શંકરાચાર્ય સહિત અનેક આચાર્યોએ તેમના ઉપર સુંદર ભાષ્ય લખ્યાં છે.

અતિપ્રાચીન ગણાતાં આ ઉપનિષદોનો રચનાકાળ ઈ.સ. પૂર્વે 1500થી શરૂ કરીને ભગવાન બુદ્ધના જન્મ પહેલાંનો એટલે કે ઈ.સ. પૂર્વે 700 સુધીનો માનવામાં આવે છે.

યમ-નયિકેતા, યાજ્ઞવલ્ક્ય-મૈત્રેયી, ઉદાલક આરુણિ-શ્વેતકેતુ વગેરેના સંવાદના માધ્યમથી ઉપનિષદો ગહનતમ સત્યોને સરળતમ રીતે રજૂ કરે છે. ઉપનિષદના વિષયોમાં પરમાત્મા, જીવાત્મા, જગતનું સ્વરૂપ, મોક્ષની સ્થિતિ અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઉપનિષદોનો કેન્દ્રવર્તી સિદ્ધાન્ત ‘એકેન વિજ્ઞાતેન સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ ।’ (અર્થાત્ ‘એક બ્રહ્મને જાણી લેવાથી આ બધું જ જાણી લેવાય છે’) - એ છે.

વિશ્વના તત્ત્વચિંતનમાં ઉપનિષદો સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આખાય વિશ્વને શાંતિને માર્ગે દોરી જનારું આ સાહિત્ય છે. વિશ્વની

તમામ સમસ્યાઓનાં વાસ્તવિક સમાધાન ઉપનિષદે આપેલા તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલાં છે.

કઠોપનિષદ

આ ઉપનિષદમાં કૃષ્ણ યજુર્વેદની કઠ શાખાનો જ સમાવેશ થાય છે. નચિકેતા તથા યમરાજના સંવાદ દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આ ઉપનિષદનું વિષયવસ્તુ છે. યમરાજ નચિકેતાને ત્રણ વરદાન માગવાનું કહે છે. નચિકેતા બાળક છે છતાં મહાજ્ઞાની છે. ઘરડી ગાયોનું દાન આપીને પુણ્ય કમાવાની કામના કરનાર તેના પિતા ‘સંસારી જીવાત્મા’નું પ્રતીક છે, જ્યારે નચિકેતા મોહથી મુક્ત છે. પિતાના કોપથી યમરાજ પાસે ગયેલ નચિકેતા, યમરાજને પ્રસન્ન કરીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

કઠોપનિષદની આ કથા અત્યંત પ્રભાવક છે. તેના મંત્રોમાં પણ બાળકના જેવી મુગ્ધતા, મધુરતા અને સરલતા-તરલતા છે.

મહાકવિ ભાસ

પ્રસ્તાવના

કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાના પ્રથમ નાટક ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં ‘પ્રથિતયશસાં ભાસ-કવિપુત્ર-સૌમિલ્લકાદીનામ્... ।’ એમ કહીને પ્રસિદ્ધ યશવાળા નાટ્યકાર તરીકે ભાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પછી લગભગ ઈ.સ.ની ચૌદમી સદી સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક ગ્રંથોમાં ભાસ અને તેમના દ્વારા રચિત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્નો ઉલ્લેખ થતો રહ્યો છે પરંતુ કોઈક કારણથી તેમની આ સંપૂર્ણ કૃતિ પ્રચલનમાંથી બહાર જતી રહી હતી. પરિણામે ભાસનાં રૂપકોનો નામથી તો પરિચય હતો, પણ તેમના ગ્રંથોનો પરિચય સંસ્કૃતજગતને ન હતો. ઈ.સ. 1912માં પ્રો. ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીને મલયાલમ લિપિમાં તાડપત્ર ઉપર હાથથી લખાયેલાં ભાસનાં રૂપકોની હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થઈ. તે ઉપરથી દેવનાગરીમાં સંપાદન કરીને તેમણે એ ગ્રંથો ભાસનાટક્યકના નામથી પ્રકાશિત કરાવ્યાં. ત્યારથી લુપ્ત થયેલાં ભાસનાં આ તેર રૂપકો સંસ્કૃતજગતમાં પુનઃ પ્રચલિત બન્યાં છે.

ભાસ અત્યંત પ્રાચીન નાટ્યકાર છે. તેમનો જીવનકાળ ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી કે ચોથી સદી મનાય છે. નાટકોના આંતરિક મૂલ્યાંકન પરથી જણાય છે કે તે વિષ્ણુભક્ત હશે, વેદ, ઈતિહાસ, પુરાણો તથા શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હશે, નિર્સર્ગના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક અને માનવસ્વભાવના અભ્યાસુ હશે.

ભાસની કૃતિઓ :

નીચેનાં 13 રૂપકોને ભાસની કૃતિઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ બધી કૃતિઓ તેમનાં વિષયવસ્તુની રીતે પાંચ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે, જે નીચે મુજબ છે :

(ક) મહાભારતના કથાનક પર આધારિત રૂપકો

(1) દૂતવાક્ય (2) દૂતઘટોત્કચ (3) ઊરુભંગ (4) પંચરાત્ર (5) કર્ણભાર અને (6) મધ્યમવ્યાયોગ.

(ખ) રામાયણના કથાનક પર આધારિત રૂપકો

(7) પ્રતિમાનાટક અને (8) અભિષેકનાટક

(ગ) ઉદયનકથા પર આધારિત રૂપકો

(9) પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ (10) સ્વપ્નવાસવદત્ત

(ઘ) લોકકથા પર આધારિત રૂપકો

(11) અવિમારક (12) ચારુદત્ત

(ચ) કૃષ્ણચરિત પર આધારિત રૂપક

(13) બાલચરિત

આ તેર કૃતિઓનો અહીં સંક્ષેપમાં પરિચય મેળવીશું.

(1) દૂતવાક્યમ્ :

આ મહાભારતના કથાનક પર આધારિત એકાંકી છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે પાંડવોના દૂત તરીકે કૌરવો પાસે જાય છે. દૂતની સલાહનાં વાક્યો-વચનો પરથી આ નાટકને દૂતવાક્ય નામ મળ્યું છે.

પાંડવોના દૂત તરીકે શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે આવે છે. કંચુકી શ્રીકૃષ્ણને પુરુષોત્તમ નારાયણ તરીકે ઓળખાવે છે. તેથી ગુસ્સે થયેલો દુર્યોધન સભાને ઊભા ન થઈને કૃષ્ણનું અપમાન કરવાનું સૂચન કરે છે. કૃષ્ણના આગમન સાથે જ બધા રાજાઓ ઊભા થઈ જાય છે. દુર્યોધન થોડો વ્યગ્ર થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને વારસાઈ હક પ્રમાણેનો ભાગ આપવા પ્રસ્તાવ મૂકે છે. શ્રીકૃષ્ણ અને દુર્યોધન વચ્ચે ઉગ્ર વાગ્યુદ્ધ થાય છે. દુર્યોધનને શિક્ષા કરવાના હેતુથી શ્રીકૃષ્ણ વિરાટ સ્વરૂપ લઈ સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરે છે. છેવટે ક્ષમાભાવથી શ્રીકૃષ્ણ સભાનો ત્યાગ કરે છે.

આ એકાંકીમાં રાજનીતિની ચર્ચા છે. આ નાટકમાં દુર્યોધનનો એકપાત્રીય અભિનય ધ્યાનાકર્ષક છે. દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણનું ચિત્રપટ રજૂ કરવાનો પ્રયોગ મૌલિક છે. આકાશભાષિત વાણીનો પ્રયોગ નાટ્યકલાની વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે. રંગભૂમિ પર શસ્ત્રોને સદેહે રજૂ કરી કવિએ સુંદર ચિત્રાત્મક દૃશ્ય સર્જ્યું છે.

(2) દૂતઘટોત્કચમ્ :

આ એકાંકીમાં કવિકલ્પના અનુસાર ભીમ અને હિડિમ્બાનો પુત્ર ઘટોત્કચ શ્રીકૃષ્ણનો દૂત બની એમનો સંદેશો કૌરવોને આપે છે. તેથી આ નાટકનું નામ ‘દૂતઘટોત્કચ’ છે.

એકાંકીના આરંભમાં એક સૈનિક આવીને ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવે છે કે, કૌરવો દ્વારા અભિમન્યુની નિર્દય હત્યા થઈ છે. ધૃતરાષ્ટ્રને આઘાત લાગે છે અને એના માટે નિમિત્ત બનેલા જયદ્રથના અંતની તે આગાહી કરે છે. જયદ્રથની પત્ની દુઃશલા વિલાપ કરે છે.

અભિમન્યુના મૃત્યુથી આનંદિત થયેલા દુર્યોધન, દુઃશાસન અને શકુનિ ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રણામ કરવા જાય છે પણ ધૃતરાષ્ટ્ર આશીર્વાચન આપતા નથી. દુર્યોધન પિતા સાથે વિવાદ કરે છે. એટલામાં અર્જુન જયદ્રથના વધની પ્રતિજ્ઞા કરે છે એવું સાંભળવા મળે છે. એની વિરુદ્ધ દુર્યોધન જયદ્રથના રક્ષણનો નિશ્ચય કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ તરફથી દૂત રૂપે આવેલો ઘટોત્કચ પિતામહને એમનો સંદેશો સંભળાવે છે કે અર્જુન એના એક પુત્રના મૃત્યુથી વિલાપ કરે છે તો સો પુત્રોના મૃત્યુથી એમની (ધૃતરાષ્ટ્રની) કેવી સ્થિતિ થશે ? વળી, ઘટોત્કચ કહે છે કે સૂર્યના આગમન સાથે જ આવતી કાલે અર્જુન કાળ બનીને એમના ઉપર ત્રાટકશે.

આ એકાંકી સ્વયંકલ્પિત નવસર્જન છે. મહાભારતના અલ્પ પ્રચલિત એવા ઘટોત્કચના પાત્રને અહીં ઉપસાવ્યું છે. ઘટોત્કચની વીરતા સામે દુર્યોધનનો અહંકાર અને રાજા તરીકેની તેની ખુમારીનું સચોટ નિરૂપણ થયું છે. અહીં વીરરસની જમાવટ ભાવકને સ્પર્શી જાય તેવી છે.

(3) ઝરુભઙ્ગમ્ :

આ એકાંકીમાં ભીમ ગદાયુદ્ધમાં દુર્યોધનની સાથળ ભાંગે છે. કથાવસ્તુ તરીકે આ પ્રસંગ કેન્દ્રમાં હોવાથી કૃતિનું નામ ‘ઊરુભંગ’ રાખ્યું છે. કથામાં મુખ્ય પાત્ર દુર્યોધન છે. મહાભારતના પ્રસંગ પર આધારિત આ દુઃખાન્ત એકાંકી છે. મહાભારતનું યુદ્ધ અઢાર દિવસ ચાલ્યું હતું. તેમાં ૯૯ કૌરવોનો નાશ થયો હતો. એક માત્ર દુર્યોધન જીવતો રહ્યો હતો. દુર્યોધન અને ભીમ વચ્ચે ગદાયુદ્ધનો પ્રારંભ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભીમને દુર્યોધનની સાથળ ઉપર પ્રહાર કરવાનો સંકેત કરે છે. તે મુજબ ભીમ ગદાથી દુર્યોધનની સાથળ પર મરણતોલ પ્રહાર કરે છે. જેમાં ભીમ ગદાયુદ્ધના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. દુર્યોધનના ઊરુનો ભંગ થાય છે અને નીચે પડે છે. અંધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, આંખે પાટા બાંધેલી રાણી ગાંધારી, દુર્યોધનની પત્નીઓ અને પુત્ર દુર્યોધન રણભૂમિ પર આવે છે. તેઓ બધા વિલાપ કરે છે. વીર દુર્યોધનના મૃત્યુ સાથે એકાંકી કરુણાંતિકામાં પરિણમે છે.

ઊરુભંગમાં મુખ્ય રસ કરુણ છે. જે વીરરસના નિરૂપણથી વધુ ગાઢ બને છે. રંગભૂમિ પર નાટકમાં મૃત્યુ બતાવવામાં આવ્યું છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમનું અહીં ઉલ્લંઘન થયું છે. આ નાટક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘કરુણાંતિકા’ (Tragedy)નું

વિરલ ઉદાહરણ છે. કુટુંબ સાથેના મિલનનું અહીં હૃદય હચમચાવી મૂકે તેવું નિરૂપણ છે. દુર્યોધનના પાત્રનું આ એકાંકીમાં ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું છે.

(4) પંચરાત્રમ્ :

મહાભારત ઉપર આધારિત આ ત્રિઅંકી નાટકમાં દુર્યોધન દ્વારા દ્રોણને પાંચ રાત્રિઓની મુદત આપવામાં આવે છે. આ દરમિયાન તેઓ પાંડવો અંગેના સમાચાર લાવશે તો પાંડવોને દુર્યોધન રાજ્યમાંનો એમનો હિસ્સો-ભાગ આપશે. એટલે જ નાટકને ‘પંચરાત્ર’ નામ મળ્યું છે. શરૂઆતમાં દુર્યોધને કરેલા ભવ્ય યજ્ઞની પ્રશંસા છે. દ્રોણ દક્ષિણારૂપે રાજ્યનો અડધો ભાગ પાંડવોને આપવાનું કહે છે. દુર્યોધન પાંચ રાત્રિઓમાં (પંચરાત્રમાં) પાંડવોના સમાચાર લાવવાની શરત સાથે આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે.

પાંચ રાત્રિમાં પાંડવોની માહિતી મળે છે. દુર્યોધન અડધું રાજ્ય પાંડવોને આપવાની દ્રોણની આજ્ઞા સ્વીકારે છે. આ વિગત મૂળ મહાભારતની કથાવસ્તુમાં નથી. મૂળ કથાવસ્તુથી અહીં વિપરીત નિરૂપણ નાટ્યકારે કર્યું છે.

નાટ્યકારે પોતાની કલ્પનાથી નવીન પ્રસંગો ઉમેરીને પ્રભાવક કૃતિનું સર્જન કર્યું છે. આ નાટકમાં દુર્યોધનના પાત્રનું ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું છે. મૂળ મહાભારતમાં યુદ્ધ વગર તસુભાર જમીન પણ નહિ આપવાનું કહેનાર દુર્યોધન અહીં ગુરુની આજ્ઞાથી અડધું રાજ્ય આપી દે છે. ભાસની આ રૂપકરચના અત્યંત સુંદર છે.

(5) કર્ણભારમ્ :

આ એકાંકી મહાભારતના કથાનક પર આધારિત છે. કર્ણને કેન્દ્રમાં રાખીને તેની દાનવીરતાને ઉપસાવતું આ સુંદર એકાંકી છે. કર્ણભાર શીર્ષકને જુદી જુદી રીતે સમજી શકાય છે. કેટલાકના મતે તેનાં કવચ-કુંડળ એ કર્ણનો ભાર બની રહે છે. તો કર્ણને સોંપાયેલી સેનાપતિની જવાબદારીને પણ તેનો ભાર માનવામાં આવે છે.

કૃતિના આરંભે શલ્યરાજ સાથે રથમાં બેસીને કર્ણ યુદ્ધના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેનું મન નિરાશાથી ભરેલું છે. પોતે બ્રાહ્મણ ન હોવા છતાં ‘બ્રાહ્મણ છું’ એમ કહીને પરશુરામ પાસેથી વિદ્યા શીખ્યો હતો અને એમના શાપને કારણે પોતાની શસ્ત્રવિદ્યા નિષ્ફળ જવાની છે તેનું તેને સ્મરણ થાય છે. એટલામાં બ્રાહ્મણના વેશમાં ઈન્દ્ર આવે છે અને મોટા દાનની માગણી કરે છે. કર્ણ તેને ગાયો, ઘોડા, હાથી, સોનું એમ અનેક પ્રકારનું દાન આપવા તૈયાર થાય છે. પણ બ્રાહ્મણના વેશમાં રહેલો ઈન્દ્ર તે લેવાની ના કહે છે. અંતે કર્ણ પોતાના શરીર સાથે જોડાયેલા કવચ-કુંડળ આપવાનું કહે છે. બ્રાહ્મણ તે તરત સ્વીકારી લે છે. શલ્ય કર્ણને રોકે છે. આ ઈન્દ્રની ચાલ હોવાનું કર્ણ પણ સમજે છે. છતાં તે કવચ-કુંડળનું દાન કરી દે છે. પશ્ચાત્તાપદગ્ધ ઈન્દ્ર દેવદૂત દ્વારા વિમલા નામની શક્તિ મોકલે છે. પાંડવોમાંથી કોઈ પણ એક પુરુષનો વધ આ શક્તિ દ્વારા કર્ણ કરી શકે છે. આટલું થયા પછી પણ કર્ણ હાર માનતો નથી પણ યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે. નાટકમાં કર્ણના પાત્રનું ખૂબ જ સુંદર નિરૂપણ થયું છે. તે માત્ર શલ્યની જ નહિ પણ આપણા સૌની સહાનુભૂતિનો અધિકારી બની રહે છે.

(6) મધ્યમવ્યાયોગઃ :

મહાભારતના કથાનક પર આધારિત આ વ્યાયોગ પ્રકારનું એકાંકી છે. ભીમ પાંડવોમાં મધ્યમ છે. અહીં તેનો હિડિમ્બા સાથે સંયોગ થતો હોઈ ‘મધ્યમવ્યાયોગ’ શીર્ષક ઉચિત છે. અથવા ભીમ અને બ્રાહ્મણનો વચેટ પુત્ર - એમ બે મધ્યમોનો મેળાપ હોઈ આ શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.

નાટકના મુખ્ય દૃશ્યમાં ઘટોત્કચના ત્રાસથી ભયભીત થયેલા બ્રાહ્મણનું વર્ણન છે. ઘટોત્કચ જરા દ્વિધામાં છે. એક બાજુ માતાના ભોજન માટે એક વ્યક્તિને લઈ જવાની માતાની આજ્ઞા અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મણો પ્રત્યેનો એનો આદરભાવ. છેવટે તે માતાની આજ્ઞા પાળવાનું નક્કી કરે છે. બ્રાહ્મણ કુટુંબમાંથી તે કોઈ પણ એકને સાથે આવવાનું કહે છે. ચર્યા બાદ મધ્યમ પુત્રને મોકલવાનું નક્કી થાય છે. પાણી પીવા ગયેલા મધ્યમને ઘટોત્કચ મોટા અવાજથી બોલાવે છે. તે સાંભળી ભીમસેન પોતે મધ્યમ

તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે. કુટુંબને બચાવવા માટે બ્રાહ્મણ ભીમસેનને વિનંતી કરે છે. ભીમ ઘટોત્કચને પોતાના પુત્ર તરીકે ઓળખે છે અને બળપ્રયોગથી પોતાને લઈ જવા કહે છે. બળ અને માયાવી શક્તિનો પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડે છે. અંતે ભીમસેન સ્વયં ઘટોત્કચની માતા પાસે જાય છે. હિડિમ્બા ભીમસેનને ઓળખી જાય છે. આમ, હિડિમ્બા અને ભીમસેનનું મિલન થાય છે. બ્રાહ્મણ કુટુંબ સુખેથી પ્રસ્થાન કરે છે.

ભીમ અને હિડિમ્બાના મિલનની વાત મહાભારતમાં નથી. પણ ભાસે પોતાની કવિપ્રતિભાથી આ મૌલિક રૂપકનું સર્જન કર્યું છે. અહીં ઘટોત્કચના પાત્રના માધ્યમથી માતૃભક્તિનો મહિમા કરવામાં આવ્યો છે અને હિડિમ્બા રાક્ષસી હોવા છતાં તેનામાં માનવીય ગુણોનું આલેખન કર્યું છે.

(7) પ્રતિમાનાટકમ્ :

રામાયણની કથા ઉપર આધારિત આ સાત અંકનું નાટક છે. મોસાળથી પાછા ફરતાં ભરત નગરની બહાર પ્રતિમાગૃહમાં સ્વર્ગીય પૂર્વજોની સાથે મહારાજ દશરથની પ્રતિમા જુએ છે. ત્યારે પિતાના મૃત્યુની એને જાણ થાય છે. તેથી નાટકનું નામ 'પ્રતિમાનાટક' રાખવામાં આવ્યું છે.

આ નાટકમાં રામના વનગમનથી રાજ્યાભિષેક સુધીનું નિરૂપણ છે. રામના રાજ્યાભિષેકના સ્થાને સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામ વનગમનની તૈયારી કરે છે અને દશરથનું મરણ થાય છે. દશરથ અસ્વસ્થ છે એવા સમાચાર આપીને ભરતને મોસાળમાંથી પાછો બોલાવવામાં આવે છે. ભરત નગરની બહાર રહેલા પ્રતિમાગૃહમાં પૂર્વજો સાથે પિતાની પ્રતિમા જોઈને ચિંતાતુર ભરત પિતાના મૃત્યુ માટે કારણભૂત કૈકેયી માતાને મળવાનું માંડી વાળે છે. રામને તેમની ગાદી પાછી સોંપવા ભરત વનમાં જાય છે અને રામ-ભરતનું મિલન થાય છે. રામની આજ્ઞાને અનુસરીને તેમની પાદુકાઓ લઈને ભરત અયોધ્યા પાછો ફરે છે.

વનમાં રહેલા રામ પિતાના શ્રાદ્ધ અંગે ચિંતિત છે. બ્રાહ્મણવેશધારી રાવણ કાંચનપાર્શ્વમૃગથી ઉત્તમ શ્રાદ્ધ થાય છે એમ રામને સમજાવે છે. એટલામાં ઉપસ્થિત થયેલા કાંચનપાર્શ્વમૃગને લેવા માટે રામ તેનો પીછો કરે છે. લક્ષ્મણ કુલપતિને લેવા માટે બહાર ગયેલ હોવાથી એકલી પડેલી સીતાનું રાવણ અપહરણ કરે છે. અયોધ્યામાં રહેલા ભરતને સીતાના અપહરણની જાણ થાય છે. આ સઘળા માટે કૈકેયીને દોષિત માનતા ભરતને કૈકેયી શ્રવણના માતાપિતાએ આપેલા શાપની વાત કરે છે. તદનુસાર પુત્રવિયોગથી દશરથનું મૃત્યુ નિશ્ચિત જ હતું. ભરત તો દૂર જ હતો. રામનો વિયોગ, રામના મૃત્યુથી અથવા લાંબા સમય માટે દૂર જવાથી પણ થાય. તેથી જ દશરથ પાસે રામના વનગમનની માગણી કરી. ગભરાટમાં ચૌદ દિવસના બદલે ચૌદ વરસ બોલાઈ ગયું. કૈકેયીના આવા ખુલાસાથી ભરત તેને માફ કરે છે. બે તપસ્વીઓના સંવાદ દ્વારા રાવણવધ, વિભીષણને લંકાની સોંપણી, સીતાની અગ્નિપરીક્ષા વગેરે ઘટનાઓનો નિર્દેશ થાય છે. રામના રાજ્યાભિષેક સાથે આ નાટક સમાપ્ત થાય છે.

આ નાટકમાં આવતો પ્રતિમાગૃહનો પ્રસંગ ભાસનું મૌલિક સર્જન છે. અહીં કૈકેયીના પાત્રનું ઉદાત્તીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. કૈકેયીનાં વચન પાછળનું રહસ્ય એ ભાસની કલ્પના છે.

(8) અભિષેકનાટકમ્ :

રામાયણ પર આધારિત આ નાટકમાં કુલ છ અંકો છે. અહીં સુગ્રીવ, વિભીષણ અને રામ - એમ કુલ ત્રણ વ્યક્તિના રાજ્યાભિષેકની વાત હોવાથી તેને 'અભિષેકનાટક' શીર્ષક અપાયું છે.

નાટકના કથાવસ્તુ અનુસાર સુગ્રીવ અને રામ એકબીજાને સહાય કરવાની સંધિ કરે છે. સુગ્રીવ વાલીને યુદ્ધ માટે લલકારે છે. બંને વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થાય છે. દરમિયાનમાં રામના બાણથી વાલીનું મૃત્યુ થાય છે. સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક થાય છે.

હનુમાન સીતાને શોધવા માટે લંકા તરફ પ્રયાણ કરે છે. તેઓ લંકાના ઉપવનમાં રાવણની વાતો પરથી સીતાને ઓળખે છે. સીતાનું રાવણ દ્વારા થતું અપમાન જોઈને હનુમાન ગુસ્સે થાય છે. તેઓ સીતાને મળે છે અને સીતાની અવસ્થાનું નિવેદન

કરે છે. સીતા પણ પોતાની વેદના રામને જણાવવા તેમને કહે છે. રામ અને વાનરો લંકા તરફ પ્રયાણ કરે છે. સમુદ્ર વિભાજિત થઈ માર્ગ આપે છે. ઈન્દ્રજિત સહિત અનેક રાક્ષસોનો યુદ્ધમાં વિનાશ થયો હોવાથી અંતે રાવણ પોતે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરે છે. રામ અને રાવણનું ભયંકર યુદ્ધ થાય છે. રામ રાવણને હણી નાખે છે અને વિભીષણને રાજ્ય સોંપે છે.

રાવણના વધ પછી સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ અને અંતે રામનો રાજ્યાભિષેક થાય છે.

(9) પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમ્ :

ઉદયનકથા ઉપર આધારિત ચાર અંકના આ નાટકમાં વત્સરાજ ઉદયનનો મંત્રી યૌગન્ધરાયણ ઉદયનને ઉજ્જયિનીની કેદમાંથી છોડાવવાની બે વાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

ઉજ્જયિનીનો રાજા પ્રદ્યોત મહાસેન પોતાની દીકરી વાસવદત્તા ઉદયનને પરણાવવા માગતો હતો તેથી તેને કોઈ પણ રીતે નગરમાં પકડી લાવવા ઈચ્છતો હતો. દરમિયાન રાજા ઉદયન પાસેથી એનો સંદેશ લઈને આવેલો એમનો અંગત સેવક જણાવે છે કે ઉદયન હાથીના કાવતરામાં ફસાયા છે અને તેમને રાજબંદી બનાવવામાં આવ્યા છે. પ્રદ્યોતના કપટનો બદલો લેવાની યૌગન્ધરાયણ પ્રતિજ્ઞા લે છે. ઉદયન પાસેથી લઈ લેવામાં આવેલી ઘોષવતી વીણા વાસવદત્તાને ભેટ આપવામાં આવે છે. ઉદયનને છોડાવવા માટે યૌગન્ધરાયણ ઉજ્જયિની આવે છે. હાથીને ગાંડો કરી, એને વશ કરવાના બહાને ઉદયનને મુક્ત કરવામાં આવે ત્યારે તેને ભગાડી મૂકવાની યોજના યૌગન્ધરાયણે ઘડી હતી. રાજાની સાથે વાસવદત્તાને પણ લઈ જવાની યોજના તેણે વિચારી છે. રાજા ઉદયન ભદ્રવતી હાથણી ઉપર નાસી છૂટ્યાના સમાચાર ફેલાય છે. યૌગન્ધરાણ ઉદયનની પાછળ પડેલા પ્રદ્યોત મહાસેનના સૈન્યને ખાળે છે. અંતે તે પકડાય છે. પ્રદ્યોત મહાસેન અને અંગારવતી ઉદયન તથા વાસવદત્તાનાં ગાંધર્વ લગ્નને અનુમતિ આપે છે.

(10) સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ :

સ્વપ્નનાટકના પાંચમા અંકમાં રાજા ઉદયનને વાસવદત્તાનું સ્વપ્ન આવે છે. આ દૃશ્યના આધારે નાટકનું શીર્ષક સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ રાખવામાં આવ્યું છે.

આ નાટક ભાસનું સર્વોત્તમ સર્જન હોઈ એના પર વિદ્વાનોએ પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્યાં છે.

વાસવદત્તા અને યૌગન્ધરાયણ વેશપરિવર્તન કરી તપોવનમાંથી પસાર થતાં હતાં ત્યાં પદ્માવતી આવે છે. તપસ્વીના વેશમાં રહેલા યૌગન્ધરાયણ વાસવદત્તાને પોતાની આવંતિકા નામની બહેન તરીકે ઓળખાવી એને પદ્માવતી પાસે થાપણ તરીકે મૂકવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. પદ્માવતી એને સ્વીકારે છે. તપોવનમાં એક બ્રહ્મચારી લાવાણકદહનનો પ્રસંગ વર્ણવે છે. વાસવદત્તાના મહેલમાં બળી જવાની વાતથી રાજા દુઃખી થાય છે. પદ્માવતીનાં લગ્નની વાત છેડાય છે અને ઉદયન સાથે તે નક્કી થાય છે. પદ્માવતીના લગ્નની માળા ગૂંથવાનું કામ પણ વાસવદત્તાને માથે આવે છે. ચોથા અંકમાં રાજા અને વિદૂષક વચ્ચેની વાતચીતમાં રાજાનો વાસવદત્તા પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે. છુપાઈને વાતો સાંભળતી વાસવદત્તાને ખૂબ જ આનંદ થાય છે. પાંચમા અંકમાં ઉદયનને વાસવદત્તાનું સ્વપ્ન આવે છે, તેમાં ઉદયન એને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તે દરમિયાન રાજાના પલંગ પરથી નીચે લટકતા હાથને વાસવદત્તા ધીમેથી પલંગ પર મૂકીને ચાલી જાય છે. એના સ્પર્શથી રાજા જાગી જાય છે, વાસવદત્તાને પકડવા દોડે છે, પણ તેનો પુરુષાર્થ વ્યર્થ રહે છે. રાજા વાસવદત્તા જીવતી હોવાની શંકા વિદૂષક સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે પણ તે એ માનવા તૈયાર નથી. ઘોષવતી વીણાનો પ્રસંગ પુનઃ વાસવદત્તાની યાદ તાજી કરે છે. કંચુકી ચિત્રફલક લાવે છે, જેમાં વાસવદત્તા છે. તેને જોઈને પદ્માવતી આશ્ચર્ય અનુભવે છે. તે આવા જ ચહેરાવાળી એક સ્ત્રી અંતઃપુરમાં હોવાની વાત કરે છે. વાસવદત્તા રાજદરબારમાં હાજર થાય છે. યૌગન્ધરાયણ પોતાની થાપણ પદ્માવતી પાસે પાછી માગે છે. છેવટે યૌગન્ધરાયણ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ જાહેર કરીને આખી યોજના રાજાને સમજાવે છે. વાસવદત્તા પણ મૂળ સ્વરૂપમાં જાહેર થાય છે. આમ નાટક સુખાંતમાં પરિણમે છે.

(11) અવિમારકમ્ :

લોકકથા પર આધારિત સાત અંકના આ નાટકમાં વિષ્ણુસેન અને કુરંગીની પ્રણયકથા છે.

આ નાટકમાં ઘેટાનું (અવિનું) રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસને વિષ્ણુસેન નામનો સૌવીર રાજકુમાર મારી નાખે છે તેના પરથી નાટકને શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.

રાજા કુન્તીભોજની પુત્રી કુરંગીને તેના ઉદ્યાનવિહાર દરમિયાન એક યુવાન અંજનગિરિ નામના હાથીના હુમલામાંથી બચાવે છે. આ સંજોગોમાં બંને જણ પરસ્પર આકર્ષાય છે. આ પરિત્રાણના સમાચાર રાજાને પહોંચે છે. તે પોતાની પ્રાપ્તવયસ્ક આ કન્યાના વિવાહ વિશે વિચારતો થઈ જાય છે. દરમિયાન પોતાની ધાત્રીની મદદથી કુરંગી અને યુવાન મળતાં રહે છે.

અવિમારક અને કુરંગીનો વધતો જતો પ્રેમ રાજાના ધ્યાનમાં આવે છે. નાયક પકડાઈ જવાના ભયથી ભાગી જાય છે અને આપઘાત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાં એક વિદ્યાધરની મદદથી ચમત્કારી વીંટી મેળવીને તેના પ્રભાવથી અંત:પુરમાં પ્રવેશવા માટે વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે. વિયોગથી પીડાતી કુરંગી ગળાફાંસો ખાઈને જીવન ટુંકાવવા પ્રયત્ન કરે છે તે જ વખતે ત્યાં અવિમારક પ્રગટ થાય છે અને કુરંગીને બચાવે છે. છેવટે બંનેનું મિલન થાય છે.

(12) ચારુદત્તમ્ :

ચાર અંકનું આ રૂપક લોકકથા ઉપર આધારિત છે. તેમાં વણિક ચારુદત્ત અને ગણિકા વસંતસેનાના પ્રણયની કથા છે. નાયકના નામ ઉપરથી આ નાટકનું શીર્ષક ચારુદત્ત આપવામાં આવ્યું છે.

નાટકનો મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. નાયક જન્મથી બ્રાહ્મણ પણ કર્મથી વણિક છે. તે પૂર્વે પૈસાદાર હતો, પણ હવે પૈસાનું દાન કરી કરીને નિર્ધન થઈ ગયો છે. વસંતસેના નાયિકા ઉજ્જયિનીની પ્રખ્યાત ગણિકા છે. તે પૈસાને કારણે નહિ, પરન્તુ ગુણોને કારણે ચારુદત્તને પ્રેમ કરે છે. અહીં દરિદ્રતાના ચિત્રણમાં કરુણરસની યોજના કરવામાં આવી છે. લોકરંજનમાં આ નાટક બધી રીતે સફળ રહ્યું છે. આમાં વિદૂષકના હાસ્યપ્રેરક સંવાદો પ્રેક્ષકને આનંદ આપે છે તો કથાવસ્તુને આગળ વધારવામાં પણ સહાયક બને છે. સંવાદો હૃદયંગમ છે. આ નાટકમાં એક મહત્વની વાત એ છે કે અહીં નાયિકા પોતાના પ્રેમનો એકરાર કરે છે અને તે નાયકનો પ્રેમ પામવા જાતે અગ્રેસર થાય છે.

(13) બાલચરિતમ્ :

હરિવંશ તથા પુરાણોમાં વર્ણિત શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓનો આધાર લઈને આની કથાવસ્તુ ગૂંથવામાં આવી છે. અહીં કૃષ્ણના જન્મથી લઈને કૃષ્ણ મથુરામાં કરેલા કંસવધ સુધીનું કથાનક આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

અહીં નંદની પુત્રીને મૃત બતાવી છે અને એ દ્વારા કથાનકને નાટ્યાત્મકતા તરફ વાળ્યું છે. અહીં નંદ તથા વસુદેવનો સંવાદ પણ કવિની પોતાની કલ્પનાનો અંશ છે. કૃષ્ણને વસુદેવનો સાતમો પુત્ર કહ્યો છે.

આ નાટકમાં વીરરસની પ્રધાનતા છે. દૂતવાક્યની જેમ અહીં પણ નિર્જીવ શસ્ત્રો રંગમંચ ઉપર આવે છે. આ નાટકમાં કુલ મળીને 26 પુરુષ પાત્રો અને 10 કરતાં વધુ સ્ત્રી પાત્રો છે. અહીં કૃષ્ણ નાયક, બલરામ ઉપનાયક છે અને બલનાયક તરીકે કંસ છે. હવે વૃષ્ણિરાજ્ય પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે. (પ્રતિષ્ઠિતમ્ ઇદાનીં વૃષ્ણિરાજ્યમ્) એવા સંવાદ સાથે નાટકની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી છે.

મહાકવિ કાલિદાસ

પુરા કવીનાં ગણનાપ્રસન્નગે કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિતકાલિદાસા ।

અઘ્યાપિ તત્તુલ્યકવેરભાવાત્ અનામિકા સાર્થવતી બભૂવ ॥

અર્થાત્ પ્રાચીનકાળમાં કવિઓની ગણના કરવાના પ્રસંગમાં કાલિદાસનું નામ (હાથમાં આવેલી પાંચ આંગળીઓ પૈકી સૌથી નાની) કનિષ્ઠિકા ઉપર મૂકાયું. એ પછી આજ સુધી તે કવિના જેવો બીજો કોઈ કવિ ન મળતો હોવાથી (બીજા નંબરે આવેલી) અનામિકા આંગળીનું નામ (અ-નામિકા અર્થાત્ નામ વગરની એમ) સાર્થક બન્યું છે.

આ રીતે અનેક કાવ્યરસિકોએ જેમનાં વખાણ કર્યાં છે, તે મહાકવિ કાલિદાસ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'કવિકુલગુરુ' તરીકે જાણીતા છે. તેમની કુલ સાત કૃતિઓ છે. જેમાં (ક) બે ખંડકાવ્યો કે ગીતકાવ્યો : (1) ઋતુસંહારમ્, (2) મેઘદૂતમ્। એ પછી (ખ) બે મહાકાવ્યો (3) રઘુવંશમ્ અને (4) કુમારસમ્ભવમ્। અને (ગ) ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ : (5) માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ (6) વિક્રમોર્વશીયમ્ અને (7) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્। (આ પૈકી અહીં ધોરણ 11માં કાલિદાસની કેવળ નાટ્યકૃતિઓનો જ પરિચય કરવાનો છે. તેથી ઉપર્યુક્ત ત્રણ નાટકોનો જ પરિચય કરાવવામાં આવી રહ્યો છે.)

કાલિદાસનાં નાટકો

(1) માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ :

મહાકવિ કાલિદાસનું આ પ્રથમ નાટક છે. તેના પાંચ અંક છે. મુખ્ય કથાવસ્તુ અંત:પુરની દાસી માલવિકા અને શુંગવંશના રાજા અગ્નિમિત્રના પ્રણયનું છે.

માલવિકા અને અગ્નિમિત્રનો વિવાહ થાય છે; પરંતુ માલવિકાના ભાઈનો યુદ્ધમાં પરાજય થતાં તેને ભાગવું પડે છે. એ પછી તે અન્ય વેષમાં અગ્નિમિત્રની રાણી ધારિણીની દાસી તરીકે અંત:પુરમાં પ્રવેશે છે જેમાં ઉતાર ચઢાવના કેટલાક પ્રસંગો બાદ વિદૂષક બંને પ્રેમીઓનું મિલન કરાવવામાં સફળ થાય છે. ધારિણી માલવિકાને તેની સખી સાથે કેદ કરે છે. સર્પદંશનું બહાનું બનાવીને વિદૂષક માલવિકા અને અગ્નિમિત્રનો પુન: મેળાપ કરાવવામાં સફળ થાય છે. નાટકના અંતમાં અગ્નિમિત્રનો યુદ્ધમાં વિજય, તેના પુત્રનો યવનોની સામે વિજય, માલવિકાનો રાજકન્યા તરીકે ઓળખ-પરિચય વગેરે ઘટનાઓ વર્ણવાઈ છે. છેવટે રાણી ધારિણી પોતે અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાના લગ્નની અનુકૂળતા કરી આપે છે.

અહીં માલવિકા અને અગ્નિમિત્રની પ્રણયકથાને આગવી શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. કવિએ નાટકને અનોખા પ્રસંગો, ચટકીલા સંવાદો અને વિનોદથી સુશોભિત કર્યું છે. પ્રસ્તુત નાટકમાં નૃત્ય, સંગીત, અભિનય ઉપરાંત મનોરંજકતાનું પ્રાયુર્થ હોવાથી દર્શકોને માટે સ્પૃહણીય બની રહેવા સક્ષમ છે. અલબત્ત, કાલિદાસની પ્રથમ કૃતિ હોવાથી પાછળની કૃતિઓ જેવી પ્રૌઢતા અને ગાંભીર્ય આમાં ન હોય એ સહજ વાત છે.

(2) વિક્રમોર્વશીયમ્ :

કાલિદાસનું બીજું નાટક વિક્રમોર્વશીય છે. તેમાં રાજા પુરૂરવા નાયક છે અને અપ્સરા ઉર્વશી નાયિકા છે. પાંચ અંકના આ નાટકમાં એમના મિલન, વિયોગ અને પુનર્મિલનનું કથાનક ગૂંથવામાં આવ્યું છે.

કેશી દાનવ દ્વારા અપહરણ કરાયેલી ઉર્વશી અને તેની સખી ચિત્રલેખાને પરાક્રમી પુરૂરવા બચાવીને પાછી લાવે છે. પુરૂરવા અને ઉર્વશી પરસ્પર આકર્ષાય છે. સ્વર્ગમાં પરત ફરેલી ઉર્વશી એક નાટ્યપ્રસંગે લક્ષ્મીનું પાત્ર ભજવી રહી હતી ત્યારે નાટકના સંવાદમાં 'પુરુષોત્તમ' બોલવાના બદલે તે 'પુરૂરવા' બોલે છે. આથી ગુસ્સે થયેલા ભરતમુનિના શાપથી ઉર્વશીને પૃથ્વી પર આવવું પડે છે અને પૃથ્વી પર પુરૂરવા અને ઉર્વશીનું મિલન થાય છે. પુરૂરવાની પત્ની મહારાણી ઔશીનરી બંનેના પ્રેમને સંમતિ આપે છે અને તેમનો વિવાહ શક્ય બને છે. એકવાર પુરૂરવા અને ઉર્વશી કુમારવનમાં વિહાર કરતાં હતાં ત્યારે ઉર્વશી પુરૂરવા પ્રત્યે ગુસ્સે ભરાઈને ચાલી જાય છે અને વેલીના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. ઉર્વશીના વિયોગમાં રાજા ઉન્મત્ત બનીને તેની શોધખોળ કરે છે. પૂછપરછ કરે છે. અંતે સંગમનીય મણિના પ્રતાપે ઉર્વશીને પાછી મેળવે છે. ઉર્વશી પુરૂરવાથી પ્રાપ્ત આયુ નામના પરાક્રમી પુત્રની માતા બને છે. પૃથ્વી પર પોતાના પતિ પુરૂરવા સાથે આજીવન રહેવા માટે ઈન્દ્રની કૃપા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. છેવટે તેના પુત્ર આયુનો યુવરાજપદે અભિષેક થાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસનું આ નાટક પૌરાણિક કથા પર આધારિત છે, જેમાં સંયોગ અને વિપ્રલંબ શુંગારનું મર્મસ્પર્શી નિરૂપણ છે. તેના ચોથા અંકમાં કવિની પ્રકૃતિપ્રિયતા સોળે કળાએ મહોરી ઊઠી છે. અહીં પ્રકૃતિમાં માનવીય મનોભાવોનું સુંદર ચિત્રણ થયું છે. એવું કહેવાય છે કે સ્વર્ગ અને ધરતી વચ્ચે ઝોલાં ખાતું આ નાટક મૂળ ત્રણ અંકનું હશે, પછી પુનર્મિલન કરવા ચોથો અંક ઉમેરાયો હશે. એ પછી કોઈ રાજકુમારના પટ્ટાભિષેક પ્રસંગે પાંચમો અંક કવિએ ઉમેર્યો હશે.

(3) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ :

સાત અંકના આ નાટકમાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનો પ્રણય નિરૂપાયો છે. મૃગયા (શિકાર) માટે નીકળેલો દુષ્યન્ત કણ્વમુનિના આશ્રમમાં પહોંચે છે, જ્યાં બાળતરુઓને જળસિંચન કરતી આશ્રમકન્યાઓને તે જુએ છે. દુષ્યન્તનું આર્ય મન કણ્વકન્યા શકુન્તલા પ્રત્યે આકર્ષાય છે અને તે તેની સ્પૃહા કરવા લાગે છે. કણ્વ ઋષિની અનુપસ્થિતિમાં આશ્રમના અતિથિસત્કારની જવાબદારી શકુન્તલાને સોંપવામાં આવી હતી. યજ્ઞના રક્ષણકાર્ય માટે દુષ્યન્તને આશ્રમમાં રોકાઈ જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો અને શકુન્તલા અને દુષ્યન્ત વચ્ચે પ્રણયના વિકાસની ભૂમિકા રચાય છે. ત્યારબાદ બંને પ્રેમીઓ ગાન્ધર્વવિવાહથી જોડાય છે. દુષ્યન્ત પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફરે છે ત્યારે તેનામાં જ એકાગ્રચિત્ત શકુન્તલા દુર્વાસામુનિનો શાપ પામે છે અને શાપના પરિણામે દુષ્યન્તને તેનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે.

કણ્વમુનિને દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના ગાન્ધર્વવિવાહની જાણ દિવ્યવાણી દ્વારા થતાં તેઓ પુત્રીને પતિગૃહે વળાવે છે. શાપગ્રસ્ત દુષ્યન્ત શકુન્તલાને ભૂલી ગયો હોઈ તેને ઓળખી શકતો જ નથી અને તેનો અસ્વીકાર કરે છે. શકુન્તલાને તેની માતા મેનકા મરીચિ મુનિના આશ્રમમાં લઈ જાય છે. શકુન્તલાની આંગળી પરથી સરકી ગયેલી વીંટી માછીમારને મળી હતી જે રક્ષકો દ્વારા દુષ્યન્તને પહોંચાડાય છે. વીંટી મળતાં જ તેને શકુન્તલાનું સ્મરણ થાય છે અને શકુન્તલાનો ત્યાગ કરવા બદલ તે પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે. એકવાર દેવોની સહાય કરીને પરત ફરતો દુષ્યન્ત મરીચિ મુનિના આશ્રમમાં પહોંચે છે. અહીં સિંહબાળ સાથે ક્રીડા કરી રહેલા અને તે સિંહના દાંત ગણી રહેલા બાળક સર્વદમન સાથે ભેટો થાય છે. આ સર્વદમન શકુન્તલાનો પુત્ર છે, એવું દુષ્યન્તને જ્ઞાન થાય છે. એ પછી દુષ્યન્ત, શકુન્તલા અને પુત્ર સર્વદમન(ભરત)નું મિલન થાય છે. છેવટે મુનિના આશીર્વાદ લઈને દુષ્યન્ત સપત્નીક અને સપુત્ર પાછો ફરે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના આ લલામભૂત નાટકની રચનાની પ્રેરણા મહાભારતના શુષ્ક મનાતા સંભવપર્વમાંથી મળી છે. પણ કાલિદાસ કવિએ તે હાડપિંજરમાંથી ચેતનવંતી સુડોળ અને મનોહર રચનાનું સર્જન કર્યું છે. આ માટે કહેવાયું છે કે કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્ર રમ્યા શકુન્તલા। અર્થાત્ “સાહિત્યમાં નાટક રમ્ય છે અને નાટકોમાં શકુન્તલા રમ્ય છે.” આ રીતે જેનાં ગુણગાન ગાવામાં આવ્યાં છે, તેવું આ નાટક માત્ર ભારતના જ નહિ; પરંતુ સમગ્ર વિશ્વનાં નાટકોમાં પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પામ્યું છે. જર્મન મહાકવિ ગેટે તો આને વાંચીને એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા હતા કે શકુન્તલાના પુસ્તકને માથે મૂકીને નાચ્યા હતા !

આ નાટકના ચોથા અંકમાં કન્યાવિદાયનું નિરૂપણ થયું છે. શકુન્તલાના વિદાય-પ્રસંગે સમગ્ર તપોવન, કણ્વમુનિ, ગૌતમી, શકુન્તલાની સખીઓ, પશુ-પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને વેલીઓ પણ ભાવવિભોર બની જાય છે. પ્રસંગોની ગૂંથણી, મહાભારતની મૂળ કથાનું નવીનીકરણ, વસ્તુગુંફન અને પાત્રનિરૂપણ વગેરે વિશેષતાઓથી આ નાટક સાદ્યન્ત માણવા યોગ્ય બની રહ્યું છે.

પંચતંત્ર

સંસ્કૃત સાહિત્યની અનેક વિશેષતાઓમાં પ્રાણીકથા કે નીતિકથાનું સાહિત્ય પણ એક વિશેષતા છે. આ કથાઓ ઘણા પ્રાચીન સમયથી રચાતી-કહેવાતી આવી છે. તેનાં મૂળ વેદોમાં અને ઉપનિષદોમાં જોવાં મળે છે. આ જ પરંપરામાં પ્રાણીકથાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પશુ-પક્ષીઓના સ્વભાવ અને તેમની ખાસિયતો-ખામીઓના આધારે આ કથાઓની રચના કરવામાં આવે છે. તેમાં માનવસમાજને રોજબરોજના જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે. પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ એ પ્રાણીકથાના મુખ્ય સંગ્રહો છે.

પંચતંત્રના રચયિતા પંડિત વિષ્ણુશર્મા છે. ગ્રંથના આરંભમાં તેની રચનાની પૃષ્ઠભૂમિ આ રીતે મળે છે. દક્ષિણ ભારતના મહિલારોગ્ય નામના નગરમાં અમરશક્તિ નામે રાજા હતો. તેને ત્રણ મૂર્ખ પુત્રો હતા. આ પુત્રોને રાજનીતિમાં પારંગત બનાવવાની રાજાને ચિંતા રહેતી હતી. તેમને શિક્ષિત કરવા તેણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ સફળતા મળી નહિ. રાજાએ પોતાના પુત્રોને રાજનીતિ-કુશળ બનાવવા વિદ્વાનો સમક્ષ નિવેદન કર્યું ત્યારે વિષ્ણુશર્માએ આ કામ સ્વીકાર્યું. “છ માસમાં તમારા પુત્રોને રાજનીતિમાં પારંગત બનાવીશ”, એવી પ્રતિજ્ઞા સાથે વિષ્ણુશર્માએ તે બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. પંડિત વિષ્ણુશર્માએ પેલા રાજપુત્રોને અનેક નીતિસભર રોચક વાર્તાઓ કહી, જે પંચતંત્રના નામે પ્રસિદ્ધિ પામી.

‘પંચતંત્ર’ શીર્ષક પરથી સમજાય છે કે આ ગ્રંથમાં પાંચ તંત્રો છે. તંત્ર એટલે વિભાગ. પંચતંત્ર પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (1) મિત્રભેદ (2) મિત્રપ્રાપ્તિ (3) સંધિવિગ્રહ (4) લબ્ધપ્રણાશ અને (5) અપરીક્ષિતકારક.

(1) **મિત્રભેદ** - આ વિભાગમાં મિત્રોમાં ભેદ - ફાટકૂટ પડાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધતાં તત્ત્વો સામે ચેતતા રહેવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં મુખ્ય કથા વૃષભ અને સિંહની છે. વનમાં રહેતાં બે શિયાળ તે બંનેનો પરિચય કરાવે છે. વૃષભ અને સિંહ વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા બંધાય છે. બે શિયાળ પૈકીનું એક શિયાળ આ મિત્રતાની ઈર્ષ્યા કરે છે અને બન્ને ઘનિષ્ઠ મિત્ર વૃષભ અને સિંહને અનેક પ્રકારની યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી લડાવી મારે છે. છેવટે વૃષભ માર્યો જાય છે અને શિયાળ સિંહ સમક્ષ ઊંચું સ્થાન મેળવે છે.

(2) **મિત્રપ્રાપ્તિ** - આ વિભાગમાં ઉત્તમ મિત્રો કરવાથી થતા લાભને લગતી કથાઓ આપવામાં આવી છે. અહીં કાચબો, હરણ, ઉંદર અને કાગડો - એમ ચાર પ્રાણીઓની મૈત્રી અને તેમનાં પરાક્રમની વાત છે. વિચારપૂર્વક સજ્જનો સાથે કરેલી મૈત્રીના લીધે આ ચારેય પ્રાણીઓ ખૂબ મોટાં સંકટોમાંથી પાર ઊતરે છે અને પરસ્પરને સહાયક બની રહે છે.

(3) **સંધિવિગ્રહ** - આ તંત્રમાં કાગડા (કાક) અને ઘુવડ (ઝલૂક) વચ્ચેની લડાઈની વાત છે. તેથી તેનું અન્ય નામ ‘કાકોલૂકીયમ્’ પણ છે. અગાઉ જે શત્રુ રહી ચૂક્યો હોય તેની સાથે કરવામાં આવેલી મિત્રતા કેટલી જોખમકારક બની રહે છે તે આ તંત્રમાં દર્શાવ્યું છે.

(4) **લબ્ધપ્રણાશ** - ‘લબ્ધ’ એટલે મેળવેલું અને ‘પ્રણાશ’ એટલે વિનાશ. જે મેળવેલું છે તેનો વિનાશ એ આ તંત્રનો મુખ્ય વિષય છે. અહીં મુખ્ય કથા એક વાનર અને મગરની છે. મૂર્ખાઓ પાસેની વસ્તુઓ ખુશામત કરીને કઈ રીતે પડાવી લેવાય એ આ તંત્રની કથાઓમાં દર્શાવ્યું છે.

(5) **અપરીક્ષિતકારક** - વિચાર કર્યા વિના કામ કરવાથી કેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેને લગતી વાર્તાઓ આ તંત્રમાં છે. અહીં એક હજામને વગર વિચાર્યે કામ કરવાથી થયેલા વિવિધ અનુભવો વર્ણવાયા છે. વસ્તુસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જ કોઈ પણ કાર્ય કરવું જોઈએ, એવો બોધ આ તંત્રમાંથી મળે છે.

પંચતંત્રમાં નાની-મોટી વાર્તાઓ સાદી, સરળ અને તરત જ સમજાય તેવી ભાષામાં લખાયેલી છે. વાર્તાઓ ટૂંકી હોવા છતાં અસરકારક બની રહે છે. એક વાર્તામાંથી બીજી વાર્તા નીકળે છે. આ વાર્તાઓમાં ગદ્ય સાથે પદ્યનો વિશિષ્ટ સમન્વય જોવા મળે છે. વાર્તામાં આવતાં પાત્રો પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં સુંદર શ્લોકો રજૂ કરતાં જાય છે. મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલ દંભ અને લોભવૃત્તિ, દરબારી માણસોનો ખટપટિયો સ્વભાવ, સ્ત્રીઓના સ્વભાવની વિશેષતાઓ વગેરે વિશે પુષ્કળ હાસ્યરસ સાથે સખત ટીકા કરવામાં આવી છે. અતિશયોક્તિ કર્યા વિના જીવન વિશે વધારે સંગીન અને સુખકર વિચારો આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રગટ થયેલા જોઈ શકાય છે.

પંચતંત્ર એ વિશ્વસાહિત્યને ભારતની મોટી ભેટ છે. ભારતની અને વિશ્વની લગભગ તમામ ભાષાઓમાં આ પંચતંત્રનાં અનુવાદો અને ભાષાંતરો થયાં છે. અનેક વિશેષતાઓને કારણે પંચતંત્ર એક અજોડ ગ્રંથ છે.

સંસ્કૃતની શાસ્ત્રીય કૃતિઓ

સંસ્કૃત ભારતની અને સમગ્ર વિશ્વની પ્રાચીનતમ ભાષા છે. આ ભાષામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સ્ત્રોત સચવાયેલો છે. આ સંસ્કૃત ભાષામાં એક બાજુ ઉત્તમ સાહિત્યિક અને તાત્ત્વિક ચિંતન કરનારી કૃતિઓ રચાઈ, સચવાઈ અને આખાય વિશ્વમાં પ્રખ્યાત બની છે, ત્યાં બીજી બાજુ કેટલીક ઉત્તમ શાસ્ત્રીય કૃતિઓ પણ રચાઈ છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની એટલી બધી શાખાઓમાં જેટલા ગ્રંથો લખાયા છે, તે વિશ્વની બીજી કોઈ પણ પ્રાચીન ભાષામાં લખાયા નથી.

આ બધા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનું મૂળ વેદ છે. આ વેદ અને તે પછી રચાયેલા વૈદિક સાહિત્યમાં અહીં-તહીં પ્રયોગાત્મક વિજ્ઞાનના કેટલાક અંશો મળી આવે છે. એ પછી મહાભારતકાળ સુધીમાં તો ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર,

ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્યશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રીય વિદ્યાઓનો વિમર્શ કરનારા સ્વતંત્ર ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યા હતા. તેમની વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ પણ હતી. વરાહમિહિર, આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય, ચરક, માધવ, સુશ્રુત, કૌટિલ્ય વગેરે શતશઃ વિજ્ઞાન વિષયોના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાનો હતા. એક હજાર વર્ષના સંઘર્ષ અને આપત્તિના સમયમાં આમાંથી ઘણું લુપ્ત થયું છે, છતાં આજે જે શાસ્ત્રીય ધરોહર ઉપલબ્ધ છે, તે પણ અતિમૂલ્યવાન છે અને તે સમયના વૈજ્ઞાનિકોની ઉપલબ્ધિઓની જાણકારી આપી રહ્યું છે.

એ વાત સર્વવિદિત છે કે અંકોનો જન્મ ભારતમાં થયો છે. શૂન્યની શોધ પણ ભારતમાં થઈ છે. આ વાત જગત આખું સ્વીકારે છે. આ અંકોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવનાર અંકોના પગલે અંકગણિત અને તે સાથે બીજગણિત, જ્યામિતિ, ત્રિકોણમિતિ, કોલ્કુલસ, વેક્ટર ગણિત અને આવી અનેક ગણિતની પદ્ધતિઓ પણ ભારતમાં જન્મી અને વિકસી છે.

આજથી આશરે ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વ શુલ્વસૂત્રોની રચના થઈ. કલ્પશાસ્ત્રના ભાગ ગણાતા આ ગ્રંથોમાં અંકગણિત, બીજગણિત, રેખાગણિતના મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાન્તો જોવા મળે છે. આ સૂત્રોના રચયિતા બોધાયન, આપસ્તમ્બ, કાત્યાયન, માનવ, મૈત્રાયન, વરાહ તથા હિરણ્યકેશી વગેરે આચાર્યો હતા.

આ રીતે વૈદિક કાળથી વિકાસ પામતા ગણિતને ત્યાર પછી આર્યભટ્ટ (પહેલા), ભાસ્કરાચાર્ય (પહેલા), બ્રહ્મગુપ્ત, મહાવીર, આર્યભટ્ટ (બીજા), શ્રીધરાચાર્ય, શ્રીપતિ, ભાસ્કરાચાર્ય (બીજા) તથા નારાયણ જેવા અન્ય અનેક ગણિતજ્ઞોએ આગળ વિકસાવ્યું.

પ્રાચીનકાળમાં ગણિતશાસ્ત્ર સૂત્રાત્મક શૈલીમાં રચાયું. પાછળથી તે વિવરણ સાથેના ગદ્યમાં રૂપાંતર પામ્યું. આવા ગ્રંથોમાં આજે આર્યભટ્ટ (પ્રથમ)નું આર્યભટ્ટીયમ્ પુસ્તક મળી આવે છે. આની પૂર્વે બ્રાહ્મ, વસિષ્ઠ, પિતામહ વગેરેના પાંચ સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત હતા; પરંતુ પરંપરામાં તેમને અપૌરુષેય માનવામાં આવે છે. પરિણામે, અત્યારે ઉપલબ્ધ પૌરુષેય ગણિત ગ્રંથોમાં આર્યભટ્ટીયમ્ નામનો ગ્રંથ સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. આના કરતાં પ્રાચીન કોઈ બીજો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી.

આ ગ્રંથમાં કુલ ચાર પ્રકરણો છે. કુલ મળીને એક સો વીસ જેટલાં પદો-શ્લોકો છે. પ્રથમ દસ શ્લોકો ગીતિછંદમાં છે, માટે તે પ્રથમ વિભાગને ‘દશગીતિક’ કહે છે. જ્યારે બીજા ભાગમાં એક સો આઠ શ્લોકો આર્યા છંદમાં છે, માટે તેને ‘આર્યાષ્ટશત’ કહે છે. એક શ્લોકમાં મંગલાચરણ તથા બીજા એક શ્લોકમાં સંખ્યાની પરિભાષા આપવામાં આવી છે. આમ, આ એક સો વીસ શ્લોકોનો ગ્રંથ છે.

એમ કહેવાય છે કે ગણિતશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટે પોતાની 23 વર્ષની ઉંમરે આ ગ્રંથ રચ્યો હતો.

આર્યભટ્ટના આ ગ્રંથમાં, પ્રારંભમાં જ્યોતિષવિદ્યાને ઉપયોગી ગણિતમાન કહેલ છે. એ પછી ત્રણ પાદ છે. જેમાં અનુક્રમે ગણિત, કાલક્રિયા અને ગોલનો સમાવેશ થાય છે. ગણિતપાદમાં શુદ્ધ ગણિતના અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ જેવા વિષયો છે. જ્યારે બાકીનામાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના વિષયો છે.

ગણિતશાસ્ત્રના બીજા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં બ્રહ્મગુપ્તનો બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત નામનો ગ્રંથ આવે છે. આ બ્રહ્મગુપ્ત ગુર્જર શ્રીમાળી-બ્રાહ્મણ હતા અને ભીનમાલના નિવાસી હતા.

એ પછી ભાસ્કરાચાર્ય (દ્વિતીય)નો સિદ્ધાન્તશિરોમણિ નામનો ગ્રંથ આવે છે. આ અતિપ્રસિદ્ધ ગ્રંથના ચાર ભાગ છે : લીલાવતી, બીજગણિત, ગોલાધ્યાય અને ગ્રહગણિત. લીલાવતીમાં પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ મળી આવે છે.

વેદનું અંગ ગણાતા જ્યોતિષશાસ્ત્રના પ્રવાહરૂપે આ રીતે એક બાજુ ગણિત વગેરે શાસ્ત્રોના ગ્રંથો રચાયા, તો બીજી બાજુ માનવજીવનના ચાર પુરુષાર્થો પૈકીના એક એવા અર્થનો વિમર્શ કરનાર અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ રચાયા.

જો કે આજે જે અર્થમાં ‘અર્થશાસ્ત્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તે અર્થ આ અર્થશાસ્ત્રનો નથી. સંસ્કૃતનું અર્થશાસ્ત્ર તો કૃષિ, પશુપાલન, વાણિજ્ય, (એટલે કે આજે જે અર્થમાં અર્થશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે) વાર્તા વગેરે વિષયોને આવરી લેનારું શાસ્ત્ર છે. વળી, આ જ શાસ્ત્રમાં રાજનીતિનો વિષય પણ સમાવિષ્ટ થાય છે.

સંસ્કૃતના અર્થશાસ્ત્રનો પ્રસિદ્ધ અને સીમારૂપ ગ્રંથ તે આચાર્ય કૌટિલ્યનો કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્ર છે. આ આચાર્ય કૌટિલ્યનાં જ યાણક્ય, વિષ્ણુગુપ્ત વગેરે નામો પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતના ઉપલબ્ધ અર્થશાસ્ત્રમાં આ સર્વોપરિ સર્વપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે.

આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં પંદર અધિકરણ છે. આ બધાં અધિકરણો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલાં છે. પ્રથમ ભાગમાં બે અધિકરણો છે - વિનયાધિકારિક અને અધ્યક્ષપ્રચાર. આ વિભાગમાં મુખ્યત્વે રાજ્યના કર્તાહર્તા અધિકારીઓની વિચારણા છે.

બીજા ભાગમાં ત્રીજા અધિકરણથી સાતમા અધિકરણ સુધીનાં પાંચ અધિકરણો આવેલાં છે. આ બધામાં રાજ્યના સંચાલન માટે ઉપયોગી બાબતોની વિચારણા છે.

ત્રીજા ભાગમાં બાકીનાં આઠ અધિકરણો આવેલાં છે. આમાં રાજ્યકક્ષા તથા શત્રુ-વિજય માટેની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આચાર્ય કૌટિલ્યના આ અર્થશાસ્ત્ર પૂર્વે મનુ, બૃહસ્પતિ, શુક, વિશાલાક્ષ, પરાશર, નારદ, ભીષ્મ, ઉદ્ધવ અને ઈન્દ્ર વગેરે આચાર્યોના અર્થશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથો રચાયા હતા.

